

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ (SİYASET BİLİMİ)
ANABİLİM DALI**

**SOVYET SONRASI RUSYA'DA TOPLUMSAL MUHALEFETİN
EKONOMİ POLİTİĞİ**

Doktora Tezi

Emek YILDIRIM

Ankara, 2018

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ (SİYASET BİLİMİ)
ANABİLİM DALI**

**SOVYET SONRASI RUSYA'DA TOPLUMSAL MUHALEFETİN
EKONOMİ POLİTİĞİ**

Doktora Tezi

Emek YILDIRIM

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Filiz ZABCI**

Ankara, 2018

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ BİLİM DALI**

**SOVYET SONRASI RUSYA'DA TOPLUMSAL
MUHALEFETİN EKONOMİ POLİTİĞİ**

DOKTORA TEZİ

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Filiz ZABCI**

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

İmzası

- 1-
- 2-
- 3-
- 4-
- 5-

Tez Savunması Tarihi

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. Filiz ZABCI danışmanlığında hazırladığım “Sovyet Sonrası Rusya’da Toplumsal Muhalefetin Ekonomi Politikası (Ankara.2018)” adlı doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Tarih:
Adı-Soyadı ve İmza
Emek YILDIRIM

TEŐEKKÜR

Ortaya çıkan bu çalıőmanın yazılması, hazırlanması sűrecinde benden kıymetli katkılarını esirgemeyen baőta tez danıőmanım Prof. Dr. Filiz Zabcı olmak űzere Tez İzleme Jűrisi'nin diđer iki deđerli ismi olan Doç. Dr. Pınar Bedirhanoglu'na ve Prof. Dr. Erel Tellal'a teőekkűr etmeyi bir borç bilirim. Ayrıca, Tez Savunma Jűrisi'nde yer alıp, verdikleri onulmaz katkılarıyla bu çalıőmanın geliőimine destek sađlayan Doç. Dr. Őebnem Ođuz'a ve Prof. Dr. Mehmet Yetiő'e de çokça teőekkűrler ederim. Sadece bu sűrete deđil, hayatımın en iyi-en kűtű her anında varlıklarını yanibaőımda hissettiđim baőta kardeőim Ozan Yıldırım olmak űzere deđerli aileme de sevgi ve őűkranlarımı sunuyorum. Bunun yanında, tezin yazılma aőamasında her daim sevgilerini ve desteklerini benden eksik etmeyen sevgili dostlarım S. Elif Gűk ile Őznur Yılmaz'a ve biricik yarım Őafak Őahin'e de sonsuz teőekkűrler etmek istiyorum.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	II
TABLolar DİZİNİ.....	IV
GRAFİKLER DİZİNİ.....	V
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM: SOVYET SONRASI RUSYA'DA KAPİTALİZMİN İNŞA SÜRECİ: 1980'Lİ VE 1990'LI YILLAR.....	17
1.1. Sovyetler Birliği'nin Yıkılışına Doğru: <i>Glasnost</i> ve <i>Perestroyka</i> Dönemi.....	22
1.2. Sovyetler Birliği'nin Yıkılışı Sonrası: Kapitalizmin İnşası ve Neoliberalizmin Girizgâhı.....	41
1.3. Toplumsal Muhalefetin Durumu ve Konumu.....	59
2. BÖLÜM: 2000 SONRASI RUSYA'DA DEVLETİN DÖNÜŞÜMÜ.....	73
2.1. 1990'lardan 2000'lere Dünya Sathında Devletin Dönüşümünün Ekonomi Politığı.....	75
2.2. 2000 Sonrası Rusya'da Devletin Dönüşümü: Otoriter Bir Devlet Modeline Doğru.....	91
3. BÖLÜM: 2000 SONRASI RUSYA'DA TOPLUMSAL MUHALEFETİN AHVALI.....	108

3.1. Sınıf Ekseni Bağlamında.....	121
3.1.1. Sendikalar.....	127
3.1.2. Sol Partiler ve Örgütler.....	138
3.2. Kimlik Ekseni Bağlamında.....	157
3.2.1. Kadın Hareketi.....	160
3.2.2. LGBTİ+ Hareketi.....	171
3.2.3. Çevre Hareketi.....	179
SONUÇ.....	186
KAYNAKÇA.....	191
ÖZET.....	239
ABSTRACT.....	240

TABLolar DİZİNİ

Tablo 3.1. Rusya'daki Grevlerin Resmi İstatistikleri.....	137
Tablo 3.2. Bugünkü Siyasi Görüşünüz Nedir?.....	152
Tablo 3.3. Hangi Politik Görüşü Benimsiyorsunuz?.....	153
Tablo 3.4. Gelecekte Rusya Ne Tür Bir Ülke Olabilir?.....	153
Tablo 3.5. Rusya'daki Güncel Sol-Kanat Partilerin ve Örgütlerin Bir Kısmı.....	153

GRAFİKLER DİZİNİ

Grafik 3.1. Yeltsin ve Putin Dönemlerinde Ortaya Çıkan Protestoların Coğrafi Dağılımı.....	125
Grafik 3.2. FNPR'nin Üye Sayısı.....	131
Grafik 3.3. Katılanların Yüzdesine Göre İşçi Protestoları.....	137
Grafik 3.4. LGBTİ+ Bireylere Yönelen Nefret Suçlarının Yıllara Göre Artışı.....	177

GİRİŞ

“[...] henüz sürü halindeki başlangıcın tek tek parçalara ayrılamayan kargaşasıyla değil, fakat son derece dolaysız, neredeyse elle tutulup gözle görülebilir biçimde, birbirinden kopmanın ve hiçbir kulak verişle, hiçbir yakalama eylemiyle yeniden bir bütüne kavuşturabilmenin imkânsızlığının kaosuyla birlikte egemenlik kurmuştu; bu, ayrı ayrı bütün seslerin, ayrı ayrı bütün bilgilerin, ayrı ayrı bütün nesnelere, bugüne, geçmişe veya geleceğe aidiyetleri fark etmeksizin oluşturdukları, şeytani kaostu; şimdi Vergilius'un üstüne gelen [...]” (Broch, 2013: 78-79).

“Günümüzün zaman krizi, zamanda aksaklıklara ve yanlış duyumlara yol açan bir diskroniden kaynaklanıyor. [...] Diskroninin esas sorumlusu, zamanın atomlaşması. [...] Hiçbir şey zamanı *tutmuyor*. Yaşam bir sürem tesis eden düzenleyici yapılarda ve koordinatlarda yerleşik değil artık. İnsanların özdeşleştiği şeyler de devamsız ve geçici. Dolayısıyla, insan da radikal bir kalımsızlıktan mustarip. Yaşamın atomlaşmasına, atomlaşmış kimlikler eşlik ediyor. İnsanın elinde kendinden, küçük bir Benlikten başka bir şey yok” (Han, 2018: 9).

Günümüzün parçalı, tikel hakikat savlarına uyumlu bir biçimde toplumsal formasyonun yapısal dönüşümünü hedefleyen neoliberalizmin daha da ayrıştırdığı ekonomik alan ile siyasal alanın birbirinden kopuşu aynı zamanda sermayenin iktidarının bütünlüğüne karşıt bir biçimde toplumsal muhalefetin bütünlüğünü kaybetmesine neden olmuştur. 1980 öncesi tüm dünyada sınıf politikalarının daha revaçta olmasına rağmen, toplumsal muhalefet, özellikle de Sovyetler Birliği'nin yıkılması sonrasında, esasen zaten 1960'lar itibariyle bir süredir nüvelenmekte olan kimlik mücadelelerinin daha ağırlığını koyduğu bir alan halini almıştır. Ekonomik savların zayıflığına karşın daha çok kültürel, sosyo-kültürel, politik, etiko-politik ve ideolojik savlarla ortaya çıkan ve tikellikler üzerine kurulu kimlik siyaseti kapitalizmin parçalı gerçekliğine de uygun bir zemin de oluşturmuştur. Oysa kapitalist sistemin bütünsel ve tümel iktidarı karşısında yalnızca tikelliklerden oluşan ve parçalı bir yapıya sahip olan bir toplumsal muhalefetin herhangi

bir biçimde hedeflediği amaca ulaşma şansının yüksek olmadığı açıktır. Hâlihazırdaki küresel kapitalist hegemonyanın tümelliği içinde ve onun belirlediği sınırlar dâhilinde, dağınık bir vaziyette örgütlenmesi ve tek boyutlu olarak inşa edilmesi neticesinde toplumsal muhalefetin belli bir etkililiğinden, etkinliğinden bahsetmek ise ancak hayalciliktir.

Bu nedenle, esasen cevap bellidir: Ekonomi politiğın yeniden hayata geçirilmesiyle, bir toplumsal muhalefet ülküsü için yola çıkan tüm muhalif güçlerin bir arada olacağı/olabileceği, bütünü oluşturan parçaların karşılıklı ve müşterek ilişkiselliği üzerinden kurulacak direnişin bütünsel bir yapıda örgütleneceği, hatta toplumsal formasyonu oluşturan tüm alanlardaki nedenselliklerin ve ilişkiselliklerin yarattığı birliklerin, benzerliklerin ve karşıtlıkların yok sayılmayacağı dinamik bir toplumsal muhalefetin yeniden inşasıdır. Başka bir deyişle, toplumsal muhalefetin diyalektiğinin tekrar çalışır hale getirilmesi, yani -sanki birbiri ile uzlaşmazmış gibi görünen ama görünenin ötesine geçildiğinde hakikatin hiç de öyle olmadığı anlaşılacak olan- kimlik siyaseti ile sınıf siyasetinin birbirine örülmesi gerekmektedir. Mamafih, günümüzdeki neoliberal iktidar modellerine ve hegemonik projelerine karşı ivedi bir biçimde yeni bir karşı-hegemonya kurma gereksinimi duyan tüm toplumsal muhalif güçler ve muhtemel direniş odakları, bir anlamda kapitalizmin kök salmasını da sağlayan siyasetin ve ekonominin ayrışması hususunu tersine çevirecek ekonomi politik temelli bir diyalektiğe ihtiyaç duymaktadır artık. Çünkü toplumun sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapılanmasını oluşturan yatay ve dikey konumlanmalara denk gelen sınıf ve kimlik siyasetlerinin; organik bir biçimde hem diyakronik hem de senkronik bir bütünlük (Çulhaoğlu, 2013: 419; Saraçoğlu, 2017: 55) içinde toplumsal muhalefeti vücuda getirecek zemini yaratan öğeler olmaları; aynı zamanda toplumsal muhalefetin alttan ve iradi bir biçimde örgütlenmesinin, yeknesak bir bütünün içinde eriyip gitmeyen ama özgüllerini korurken bütünü domine etmeyen parçaların organik biraradalığının, tekilden-

tikelden tümele doğru ve tümelden tikele-tekile doğru dinamik bir hareketlenmenin insanların gündelik yaşamlarına etki edecek/edebilecek politikaların üretilmesinin de yolunu açacağı aşikârdır (E. Yıldırım, 2015b: 26).

Bunun yanı sıra, siyasi ve ekonomik iktidarın muhteviyatının değişmesi durumu, ister istemez bir karşı duruş olarak siyasal öznenin çoklukları oluşturmasını ve bu çokluk ağının ortaya çıkaracağı olayı da zaten içeriyor. Sadece zaman-mekân ve sebep-sonuç bağlamlarında siyasal öznenin çokluk içinde kendi öz sadakatinin yaratacağı özneleşmesi süreci sonucu zuhur edecek nesnel hakikate yaklaşımı öngörülemez bir tabiat edindiriyor olaya, bence. Ve tabi ki diğer hesaplanamaz olayların ortaya çıkma potansiyelini dâhilinde barındıran boşluğun mevcudiyeti ve herhangi bir olayın da ortaya çıkma momentinin belirsizliği çelişkiyi değil de devinimi anlatıyor, tıpkı Walter Benjamin'in *Angelus Novus* betimlemesini hatırlatır bir biçimde; "ki melek artık kanatlarını kapatmamaktadır" (Bauman, 2018: 9). Başka bir deyişle, "[n]e kadar çok insan politikanın öznesi haline gelirse, ortak hayatın düzenlenmesi o denli saçmalığın hâkimiyetinden uzaklaşılacaktır. Bir demokraside yaşayabilmek için önce insanların zihinsel ve bedensel olarak bir araya gelmeleri ve edimsel özlerini etkileşime sokmaları gerekir. Soyutlamalardan ibaret kolektif özneleri düşünsel olarak aşmak mümkündür. Bunun için ihtiyaç duyulan kolektif eylemlilik, kolektif mekânla yani politikayla olur" (Saymadi, 2012). Ya da Henri Lefebvre'nin (2007: 93) de ifade ettiği gibi:

"Bu toplum [bürokratik yönlendirilmiş tüketim toplumu], kendi eleştirisini içinde taşır. Onu anlamak için kaçınılmaz olan eleştirel mesafeyi, gerekli eleştirel kavramları, onları eleştiri olarak biçimlendirmeksizin ya da dile getirmeksizin gösterir. Bunları algılamak için, toplumsal pratiğin boşluklarını saptamak; bu çatlaklarda veya uçurumlarda yüzen sözel belirsizlikleri tözel "gerçeklik" diye alıp boşlukları doldurmaktan kaçınmak yeterlidir."

1980’ler itibariyle, kapitalist sistemin girmiş olduğu organik krizleri atlatmak için, esasen kapitalizmin bir yeniden-inşa evresine denk düşen neoliberalizmin güdülemesi neticesinde, kapitalizmin doğası gereği ortaya çıkan siyasal ile ekonomik alanın birbirinden ayrışması hali (Meiksins-Wood, 1995), insanların yaşamlarının her alanında kendini daha da göstermeye başlamıştır. Neoliberal politikaların özellikle Sovyetler Birliği’nin dağılması sonrasında tüm dünya üzerinde mevcut iktidarlar tarafından hayata geçirilmesi ile sosyal güvenliğin/sosyal adaletin garantiye alındığı refah devleti modelinin terk edilmesi süreci, siyaset alanının ekonomik alandan tamamen ayrıştırılmasını getirmiştir. Devletin küçülmesini ve politik-bürokratik alana çekilmesini, sermayenin ve piyasanın devlet müdahalesinden azade bir biçimde dünya sathında zamansal, mekânsal bazda yayılmasını, genişlemesini öngören neoliberal politikaların sebep olduğu parçalı hegemonyanın (Martin & Wissel, 2015) inşa süreci ile; aynı zamanda, ontolojik olarak, bir yandan siyasal alanla ekonomik alanın birbirinden ayrışmasını, diğer bir yandan sınıf mücadelelerinin yerine sivil toplumun salt sosyo-kültürel, etno-politik ve biyo-politik kimlikler temelli haklar üzerinden güçlenmesini sağlamıştır.

Bunun yanısıra, siyasal ile iktisadının ayrışmasının bir başka sonucu olarak; daimi bir kriz halinden bir türlü çıkış yolu bulamayan kapitalist sistem, hem küreselleşen sermaye ağının ve üretim ilişkilerinin karmaşıklaşması hem de siyasal olanın ülkelerin ulusal sınırları içinde yönetsel/bürokratik bir yapıya indirgenmeye çalışılması nedeniyle, artık yaşamın tüm alanlarında koşulların varlığına göre zor ve rızanın çeşitli oranlarda ortaya çıktığı bir hegemonyadan söz etmek mümkündür. Bunun bir neticesi olarak da, tüm dünya üzerinde ülkelerin ulusal sınırları içindeki siyasal alanda yeni bir tür otoriter ve sağ popülist dalga yükselişe geçmiş bulunmaktadır. Diğer bir deyişle, Hui Wang’ın (akt. Harvey, 2015: 89) da ifade ettiği gibi: “[...] “[o]toritarizm”, “yeni-muhafazakârlık”, “klasik liberalizm”, aşırı piyasacılık, ulusal modernleşme gibi

söylemsel anlatıların [...] hepsinin de neoliberalizmin inşasıyla, öyle ya da böyle, yakın ilişkisi var. Biri gelip, biri giden bu terimler (hatta aralarında çelişkiler) [...] bir bütün olarak çağdaş dünyada iktidarın yapısında meydana gelen değişimleri gösteriyor.” Bu bağlamda, bu dalganın ilk ve en önemli örneklerinden birini ise; Vladimir Putin’in 2000’den beri bu minvalde devam etmiş olan yönetimi altındaki Rusya Federasyonu oluşturmaktadır.

Bu sürecin başlangıcını oluşturan ilk aşama ise; Sovyetler Birliği’nin yıkılmasının ardından, uluslararası finans kuruluşlarının önyak olması ile daha önce Latin Amerika’da uygulanan “şok terapi” neoliberal ajandanın başta Rusya olmak üzere tüm eski Sovyet coğrafyasında hayata geçirilmesidir. Bahsi geçen neoliberal ajandanın gerçekleştirilmesiyle de, uygulamaya konulan deregulasyon ve özelleştirme politikalarının neticesinde hem ulusal bazda kapitalizmin inşası süreci hızlandırılmış hem de ulusötesi/uluslararası sermayenin Sovyetler’den miras kalan imkânları daha rahat bir biçimde kullanmasının yolu açılmış olur. Aynı zamanda Sovyetler döneminde hem siyasal alana hem de ekonomik alana hâkim olan devletin deregulasyon ve özelleştirme politikaları ile küçülmesinin, erimesinin yanı sıra siyasal ve ekonomik alanın da ayrışması sağlanmıştır. Devlet ekonomik ve sosyo-ekonomik alandan elini çekerken, Sovyet elitleri *nomenklatura* da *oligarklaşmış* ve iktisadi iktidar özelleştirmelerle tamamen *oligarkların* eline geçmiştir. Hatta bazen *oligarkların* siyasal alana etkileri çoğunlukla hem ulusal hem de uluslararası sermayenin çıkarına kararlar olarak ortaya çıkmıştır.

Bununla beraber, 1990’lar boyunca kapitalizmin inşası sürecinin yarattığı bir nevi sosyal travma sonucunda Rus toplumu sathında farklı kesimlerin ortaklaştığı bir durum olarak milliyetçiliğin, muhafazakârlığın, dinin etkisinin ve radikal sağ eğilimlerin artış göstermeye başladığı da görülebilir. Diğer bir yandan, Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından, Yeltsin dönemi ile ciddi siyasal, ekonomik ve sosyal krizler

yaşayan Rus toplumu, bu krizleri aşma uğraşı içinde iken, 1960'lardan beri mevcut olan toplumsal muhalefetin de 1990'lar boyunca bir depolitizasyon süreci yaşadığı görülmüştür. Özellikle 1960'ların sonu itibariyle Doğu Avrupa'daki sosyalist ülkelerde kendini göstermeye başlayan Sovyet-karşıtı ve daha Batı-yanlısı veya daha ulusalcı/milliyetçi bir niteliğe sahip toplumsal muhalif hareketlerin, 1970'lerin ortalarından itibaren toplumsal muhalefet bazında Rus toplumuna tesir etmeye başlamasının bir neticesi olarak, Gorbaçov'un yönetimi altındaki Sovyetler Birliği'nin son döneminde daha çok Batı-yanlısı, liberal/neoliberal ve/veya ulusalcı/milliyetçi/pan-Slavist, muhafazakâr bir karaktere sahip toplumsal/kitlesel hareketlerin (grassroot movements) yükselişe geçişiyle Rus toplumunun bir politize olma süreci yaşadığı gözlemlenebilir. Hatta, Yeltsin yönetimi süresince, bilhassa Sovyet geçmişi nedeniyle sol/sosyalist/Marksist fikriyata ve sol/devrimci hareketlere mesafeli duran Rus toplumunun oldukça küçük bir kesimini temsil eden Rus toplumsal muhalefeti ağırlıklı olarak kimlik politikalarına, özellikle de çevre/ekoloji hareketi ve insan haklarına vurgu yapan, Batı-yanlısı, liberal toplumsal hareketler domine etmiştir. Misalen, bu süreç; hem Slavik ve Hristiyan halkların hem Türkik ve Müslüman halkların hem de Türkik ve Budist/Şaman halkların kendi kültürel/sosyo-kültürel değerleri bağlamında, şovenist eğilimlerin yükselişe geçtiği bir dönem olmuştur. Artan şovenizmi körükleyen başka bir sorun da, bu dönemde patlak veren Çeçen meselesi olmuştur. Bu mesele, Rus toplumunu oluşturan tüm kesimlerin birbirlerine karşı olan hıncını, nefretini arttırırken, diğer taraftan da halkların sosyo-kültürel, kimliksel mücadelelere ağırlık vererek bir toplumsal muhalefet yürütmesinin de önünü açan bir sebep de olmuştur. Böylece 1990'lar süresince bir yandan zaten kapitalizmin inşası için hayata geçirilen neoliberal politikalar tarihsel blok bağlamında siyasal ve ekonomik alanların birbirinden ayrış(tırıl)masını sağlarken, diğer yandan da zaten oldukça güdük olan toplumsal muhalefetin örgütlenmesi de belli bir çerçeve dâhilinde sosyo-kültürel ve kimlik mücadelelerine odaklanmıştır.

2000'lerin başı itibariyle, Vladimir Putin'in iktidara gelmesiyle; 1990'larda hayata geçirilen neoliberal politikaların yarattığı katastrofik atmosferin bir gereği olarak, ulusal sermayenin ve piyasanın devlet eliyle küresel kapitalist sisteme entegre edilmesine koşut bir biçimde, “güçlü devlet” nosyonu şiarıyla devletin otoriterleşmesinin önu açılmıştır. Rus devletinin ve Rus toplumunun vücuda gelmiş, cismen tezahür etmiş hali gibi bir Leviathan profili oluşturulan; KGB kökenli, milliyetçi ve anti-semitist bir tutum ve söylem sahibi, Rus Ortodoks Kilisesi ile yakın ilişkiler kuran ve Rus toplumu nezdinde hayli yüksek bir popüleriteye sahip bir şahsiyet olan Putin'in iktidara gelmesi ile Rusya'da hem ekonominin hem de siyasalın kapsamlı bir dönüşümünü garanti altına alınmıştır. 1990'larda yapılan özelleştirmeleri ve bazı deregulasyon uygulamalarının geriye çevrilmesi ile belli kurumların sermayenin lehine yeniden devletin hâkimiyetine girmesi, Rus halkının gündelik hayatında görünür bir iyileşme olacağı umudunu yeşertmiştir. 1990'larda özelleştirilen eğitim ve sağlık başta olmak üzere devlet sosyal hizmetler alanından çıkmasının yanısıra, 2000 sonrası dünya petrol ve gaz fiyatlarındaki iyileşmenin esas sebebini oluşturduğu nispi refahın görece artışına rağmen bir taraftan Rus toplumu sathında borçlanma yaygınlaşır ve yoksulluk gerilemezken diğer taraftan da emek piyasalarının esnekleşmesi, güvencesizleşmesi hızla artış göstermiştir.

Ayriyeten, Nicos Poulantzas (1973; 2000) “otoriter devletçilik” kavramı ile; kapitalizmin neoliberal hat üzerinden ortaya çıkan sermayenin uluslararasılaşmasının neticesinde, “siyasal alanın daralması, devlet aygıtının güçlenmesi ve devlet aygıtı içinde yürütmenin özerkleşerek ön plana çıkması”nın (Oğuz, 2012: 4) yanısıra “[p]arlamentonun düşüşü, [y]ürütmenin güçlenmesi ve bürokrasinin üstlendiği önemli rol [ile] milletvekilleri ve siyasal partilerin rolünde de bir gerileme”nin (Güveloğlu, 2004: 16) ortaya çıktığı bir devlet biçimini tanımlamaktadır. Buna ilaveten, “[o]toriterleşmenin bir ayağı bu teknikleştirme ve merkezileştirme boyutu [iken d]iğer ayağı ise bir güvenlik devletinin sürekli devreye sokulması” olduğunu da söylemek mümkündür (Akça, 2013).

Tüm bu bağlam dahilinde, bu çalışmada ele alınacak temel sorunsalın izleğinin de göstermeye çalışacağı gibi; 2000 sonrası Rus coğrafyasında devlet yapılanmasında yaşanan değışimin otoriter bir devlet biçimine doğru olduğı fasılanın, sadece -adeta siyasal iktidarın vücuda geldiğı- Putin'in söylemlerinde veya tavır ve tutumlarında değıl aynı zamanda hayata geçirilen politikalarda da izini bulmak mümkündür.

Bunun yanında, bir yandan otoriterleşen devlet tarafından siyasal ve toplumsal hak ve özgürlükler kısılrken, diğey yandan da başta Kuzey Kafkasya meselesinin ve özellikle eski Sovyet ülkelerden gelenlerin esas yekûnu oluşturduğı (kaçak/yasadışı) göçmen emeğinin yaygın bir biçimde kullanılmasının da ortaya çıkması ile Rus/Slav milliyetçiliğı, şovenizm ve zenofobinin hızla yükselişey geçmesiyle hegemonik projenin de ideolojik zeminin yaratıldığı açıktır (E. Yıldırım, 2017a). Mamafih, Putin yönetimi altındaki Rus devleti, gerektiğı yerde hegemonyasının dayanağı olarak Rus toplumunun rızasının başta medya olmak üzere, -Althusserci kavramlar üzerinden tarif etmek gerekirse (Althusser, 2000)- devletin çeşitli ideolojik aygıtları (DİA) ile yeniden üretilmesini sağlarken, rızanın yeniden üretiminin sağlanamaması hallerinde de devletin baskı aygıtları (DBA) ile tahakküm ve zor araçlarına başvurmaktan çekinmemektedir. Benzer bir biçimde, Antonio Gramsci'nin de belirttiğı gibi: "Devlet kavramı çok kez politik toplum -yani, halk kitlelerini verili bir üretim ve ekonomi tarzı ile uyum içinde tutmak için kontrol altına almak amacıyla kullanılan bir diktatörlük ya da diğey tür zor kullanıcı araçlar toplamı- olarak düşünölmüştür. Yoksa politik toplum ile sivil toplum -sivil toplumdan kastettiğim bir sosyal grubun, kilise, sendikalar ya da okullar gibi, özel kuruluşlar diye adlandırılan yapılar aracılığıyla tüm bir ulus üzerinde uyguladığı hegemonyadır- arasındaki bir denge olarak düşünölmemiştir" (akt. S. Yıldırım, 2018: 168). Diğey bir deyişle de, neoliberalizmin çerçevesi dâhilinde kurulan bir hegemonya hem rızayı hem de tahakkümü içermekte ve yeri geldiğinde bu iki unsurun çeşitli

biçimlerde niceliksel ve niteliksel birleşiminden yararlanılarak hegemonik proje uygulamaya geçirilmektedir (Martin & Wissel, 2015).

Rusya özelinde ise, mevcut Putin yönetiminin otoriter bir mahiyet kazanması dolayısıyla ideolojik söylemi de kuşkusuz ki bu hegemonik projeyi pekiştirecek öğelerden oluşmak zorundadır. Bu bağlamda, bu ideolojik söylemin içeriğini ise; bir yanda vatanseverlik adı altında Rus/Slav milliyetçiliği, geleneksel değerler adı altında muhafazakârlık ve Rus toplumunun çoğunluğunun Ortodoks Hristiyan olması argümanları üzerinden de Rus Ortodoks Kilisesi'nin tahakkümü doldurmaktadır. Bunların dışında kalan tüm öteki unsurları da; anti-Rusya, gayri-milli, potansiyel ulusal tehdit, rejim düşmanı, Batı'nın uzantısı, dış mihrakların içerideki işbirlikçileri/casusları olarak addederek bunu hegemonik ve ideolojik söylem dâhilinde sıklıkla başvurulacak argümanlar olarak kullanmak ise mevcut iktidara hem kendi meşruiyet alanı için hem muhtelif bir karşı-hegemonik toplumsal muhalefeti bastırmak için hem de tüm toplumu belli bir tanım etrafında konsolide etmek için uygun bir zemin oluşturmaktadır. Zaten, "Doğu'da devlet her şeydi[r], sivil toplum da başlangıç seviyesinde ve peltemsi[dir]" (Gramsci, 2007: 169). Bu sebeple de, toplumsal muhalefet; toplumun devletle/siyasal iktidarla olan ilişkisi dâhilinde toplumun kendini yeniden tanımlayabileceği özerk alanlar yaratmak, korumak ve savunmak için mücadele vermeli, protestolara katılan yurttaşların politik mobilizasyonunu sağlamak için her daim rejimin meşruiyetini sorgulamalı, sorgulatmalı ve mevcut rejime alternatif oluşturabilecek gerçek anlamda demokratik, eşitlikçi, özgürlükçü, çoğulcu bir karşı-hegemonik proje dâhilinde halkın yeniden rızalarını üretebilmelidir.

Genel olarak Rus devletinin toplumsal muhalefete yönelik hasmane tutumu sebebiyle Rus halkının çoğunluğu toplumsal muhalefet alanında ortaya çıkabilecek her türden sınıf ve/veya kimlik mücadelesine karşı şüpheyle bakmakta ve endişeyle

yaklaşmakta iken, diğer taraftan devletin geliştirdiği hegemonik tavrı benimsemeyi yeğlemektedir. Zaten Rus devletinin ve Putin yönetiminin toplumsal muhalefet unsurlarını mevcut tüm imkânlar üzerinden siyasal, yasal ve/veya ideolojik olarak ötekileştirmek, düşmanlaştırmak ve kriminalize etmek üzerinden elde ettiği meşruiyet zeminini kendi otoriter ve otokratik yönetimi için kullandığı da açıktır. Dünyanın her yerinde olduğu gibi, baskıcı ve otoriter devlet aygıtının karşısına kolektif ve örgütlü bir mücadelenin vücuda getireceği bir toplumsal muhalefet çıkmadığı sürece de sadece çeşitli türden hak ihlalleri ya da zorbalıklar vuku bulmayacak aynı zamanda devlet, toplum ve birey arasındaki ilişki dâhilinde hep bir güç kullanma ve/veya baskı ve zor yoluyla siyasal ve toplumsal olanın şekilleneceği açıktır. Çünkü, “[n]eoliberalizmin yıkıcı niteliği arttıkça, daha otoriter bir ideolojiye dönüşmüştür. Anti-neoliberal güçlerin gözetimi, muhaliflerin suçlu gösterilmesi (kriminalizasyon), polis güçlerinin askerileştirilmesi, neo-liberal hükümetlerin muhaliflere komplo kurması, muhalefetin iktisadi büyümeye karşı bir tehdit olarak gösterilmesi bu yeni oligarşik düzenin temel unsurları olmuştur. ‘Otoriter neoliberalizm’ konjontüründe egemen sosyal grupların, muhalif ve direnç gösteren unsurları uzlaşma yoluyla (ödünler vererek) etkisizleştirmeye çalışmadıkları görülmektedir. [...] Tam tersine, egemen sosyal güçler bu muhalif unsurları açık bir biçimde dışlamayı ve marjinalleştirmeyi tercih etmektedirler.” (Akçoraoğlu, 2018: 43).

Ayrıca, bunun yanısıra, 1990’larda başlayan Rus halkının gündelik hayatında kendini belli edecek biçimde ortaya çıkan depolitizasyon süreci, Putin yönetimi altında 2000’li yıllarda gün geçtikçe Rus halkı tarafından içselleştirilen, normal karşılanan bir durum haline gelmiştir. Ta ki, 1990’ların sonunda başlayan ve 2010’larla birlikte dünya sahında yaygınlaşarak sokaklarda, meydanlarda ortaya çıkan protesto hareketlerinin zuhur etmesiyle dünya çapında anti-otoriter, anti-totaliter, karşı-hegemonik, anti-kapitalist ve/veya anti-empyralist direnişin imkânının kendini göstermesine kadar. Tüm dünya çapında olduğu gibi, Rusya’da 2011-2013 arasındaki dönemde vuku bulan protesto

eylemlilikleri üzerinden, bu coğrafyada da bir toplumsal muhalefetin örülebileceğinin ufak da olsa pratik örneklerinin zuhur etmeye başlaması ile, hem küresel kapitalist hegemonyanın hem de Rus otoriter devlet yönetiminin sorgulanmasına, eleştirilmesine, karşı çıkılmasına yol açabileceği gibi bir beklenti de doğmuştur. Son iki yüzyıllık canlı siyasal tarihiyle ortaya koyduğu gibi, Rusya'nın nevi şahsına münhasır bir özelliği de: Rusya, dünya çapında, bilhassa da Avrupa'da, ortaya çıkan politik gelişmelerden, genel siyasi atmosferden kolay etkilenen bir yapıya sahiptir. Bu özellik nedeniyle, Rus toplumsal muhalefetinin mevcut neoliberal otoriter bir devlet yapısına rağmen filizlenecek bir alan bulacağına dair umutları besler haldedir.

İmdi, dünya üzerinde toplumsal muhalefetin canlanması ile çok çeşitli coğrafyalardaki halkların re-politizasyon sürecine giriş yapmaları dünyanın diğer bölgelerine de tesir edecek bir etkiye sahip olagelmiştir. Son 20-30 yıldır yalnızca kimlik politikalarının ağırlık kazandığı ve daha çok sosyo-kültürel mücadelelerin damgasını vurduğu küresel ve yerel muhalif hareketlenmelerin, küresel krizlerin sarsıcı etkilerinin daha fazla açığa çıktığı son dönemlerde ortaya çıkan sosyo-ekonomik ve ekonomi politik meselelere yeterince cevap olamadığı ise açıktır. Bunun için, ister uluslararası bazda olsun ister ulusal ya da yerel bazda olsun, toplumsal muhalif hareketlerin sosyo-ekonomik politikaları yürüten, sınıf mücadelesini de gözeten bir niteliğe tekrar dönmesi ve diyalektik bir biçimde siyasal ve sosyo-kültürel alan ile ekonomik ve sosyo-ekonomik alanı bir araya getirecek bir yapılanma kurabilmelidir. Ayrıca, diğer bir taraftan da, “[s]ömürüyü sınıfın temel niteliği olarak yeniden belirle[mekle...] sınıf mücadelesi olması gerektiği gibi ön plana çıkacaktır” (Ste. Croix'ten akt. Morton, 2011: 168). Yani, “sömürüye odaklanmak ve ona direnmek, toplumsal güçlerin somut tezahürlerden ibaret olmadığını ve etnik, milliyetçi, dini, cinsiyetçi ve cinsel formlarla mücadeleye dâhil olmuş başka kimlikleri de kapsadığını gösterir” (Morton, 2011: 168).

Tüm bu çerçeve dâhilinde, tıpkı gezegenin diğer bölgeleri gibi, Rusya’da da 1990’larda ortaya çıkan ve 2000’lerde gelişimine devam eden kimlik politikaları temelli toplumsal muhalefet, var olan hem küresel hem ulusal ekonomik ve siyasal dönüşümlerin gereği olarak değişime ihtiyaç duymaktadır. Son olarak, bu bağlamda, son yıllarda yeni yeni ortaya çıkmakta olan henüz küçük çaplı ama emekten yana sendikaların, gittikçe güçlenen kadın ve LGBTİ+ hareketinin, Batı’nın uzantısı görüntüsünden sıyrılabilen bir çevre hareketinin ve sol-sosyal demokrat, sosyalist, komünist, anarşist yapıların bir karakteristiğe sahip Rusya solunun¹ olgusal olarak meydana getirdiği Rus toplumsal muhalefetinin kendini göstermeye ve Rus toplumunun gündelik hayatında, sokaklarda, meydanlarda var olmaya başlaması ile kimlik ve sınıf mücadelelerinin birliğinden doğacak muhalif bir direniş imkânının mümkün olup olamayacağı bu çalışmanın odaklanacağı önemli sorulardan biridir aynı zamanda.

Bunun yanında, çalışmanın ana hattını; kapitalizmin neoliberal hat üzerinden sermayenin uluslararasılaşması/ulusöteleşmesinin bir neticesi olarak rejim ve devlet biçimlerindeki değişimin Rusya’daki lokomotif olan mevcut siyasal iktidarın ve kullanageldiği rıza ile tahakküm mekanizmalarının irdelenmesine paralel olarak, Rus toplumsal muhalefetinin mevcut imkân ve ihtimalleri bağlamında muhtemel potansiyellerinin ve sınırlılıklarının ekonomi politik bir incelemesi oluşturacaktır. Tıpkı, Gramsci’nin de ifade ettiği gibi: “Çünkü, her ne kadar hegemonya etiko-politik ise de, o aynı-zamanda, ekonomik olmak zorundadır; o kaçınılmaz olarak, öncülük edici grubun ekonomik faaliyetin çekirdeğinde yerine getirdiği kesin işlev üzerinde temellendirilmek durumundadır” (akt. S. Yıldırım, 2018: 146; Gramsci, 1971: 161; Femia, 1987: 24).

¹ Bu çalışmada, soldan kasıt ise; “*ontolojik* terimlerle ifade edilen bir sol: Gündemlerinin merkezine eşitlik ilkesini koyarak dünyayı değiştirme mücadelesi veren her türlü hareket dâhil[dir] bu tanıma” (Traverso, 2018: 15).

Esasen, toplumsal muhalefet ve direniş imkânları üzerine yazılan kuramsallaştırmaların Rus coğrafyasına tatbiki ile hem mevcut siyasal iktidarın hem de toplumsal muhalefet odaklarının dayandığı ekonomi politik zemini anlamak amaçlanmaktadır. Toplumsal muhalefetin ekonomi politiğinden kasıt ise, karşısına aldığı hegemonik projenin ekonomi politik karakterinin ifşası ile ekonomik alanda yürütülen sınıf mücadeleleriyle siyasal ve toplumsal alanda yürütülen kimlik mücadelelerinin karşılıklı ilişkiselliği üzerinden bütünlüklü bir karşı-hegemonik direniş imkânı için biraradalıklarının gerekliliğini serimlemek olacaktır. Bu nedenle de, toplumsal muhalefeti oluşturan yapıların, hareketlerin olgusal tezahürü üzerinden oluşturulabilecek bir çerçevenin yanısıra, ağırlıklı olarak sol ve karşı-hegemonik bir kimliğe sahip muhalif yapıların, hareketlerin ele alınması ile ideolojik bir sınırlamanın getirdiği bir irdeleme üzerinden kavramsal çerçevenin de çizilmesi söz konusu olacaktır.

Bu minvalde, bu çalışmanın çıkış noktası iki temel noktaya dayanmaktadır. Bunlardan ilkinin, son on yılda tüm dünya çapında daha da dikkate değer bir husus haline alan toplumsal muhalefet, muhalif hareketler ve direniş imkânları ile bu olguların ekonomi politiğinin anlaşılmaya çalışılması oluşturmaktadır. İkinci olarak da, son bir yüzyıldır dünya siyasal hayatında yeri yadsınamaz bir konuma sahip, hatta çoğunlukla siyasal ve sosyo-ekonomik kuramsallaştırmaların başlıca referans noktalarından biri olan Rusya'da vuku bulan devlet biçimindeki ve buna paralel olarak rejim biçimindeki dönüşümler sonucunda ortaya çıkan siyasal ve ekonomik atmosfer de ele alınacaktır. Buna binaen, bu iki hususun konu edilmesiyle, siyaset bilimi literatüründe sıklıkla ele alınan belli kuramların hem siyasal iktidar hem de karşı-iktidar (counter-power) olguları açısından pratiğe yansıma hallerinin ortaya konulması da amaçlanmaktadır (Gee, 2011: 13-23, 36-39). Özellikle, Rusya söz konusu olduğunda, çoğunlukla daha çok siyasal iktidarın karakteristiğinden, niteliğinden, tarihselliğinden, ilişkiselliğinden dem

vurulmakta, lakin Rusya'daki muhalif hareketler ve direniş imkânları potansiyeli es geçilmektedir.

Bu nedenle, çalışmanın dayandığı kuramsal zemin; Rus coğrafyasında olmuş, olan ve olacak olan muhalif yapının ve direniş imkânlarının, iktidar ve karşı-iktidarın doğrudan ya da dolaylı karşılıklı ilişkiselliği üzerinden yapılacak diyalektik bir okuma (Beck, 2005: 6-8) ile direnişin ekonomi politiğinin de gün yüzüne çıkarılması olacaktır. Çalışmanın temel sorunsalı; otoriterleşen devlet rejiminin Rusya'daki yansıması halini alan mevcut siyasal iktidarın ve kullanageldiği tahakküm ile rıza mekanizmalarının irdelenmesiyle yine Rusya'da inşa edilebilecek toplumsal muhalefet olanakları bağlamında geliştirildiği/geliştirebileceği muhtemel zeminin ve yapının incelenmesi olacaktır. Ayrıca, bu bağlam dâhilinde, çalışmanın üzerine inşa edildiği argüman ise; özellikle de sol bir çatı altında toplanabilme potansiyeli olan çok çeşitli toplumsal muhalefet hareketlerinin Rus coğrafyasında meydana getirdiği bütünlüklü bir muhalif yapılanmanın sahip olduğu ekonomi politik zemini anlayabilme ve analiz edebilme sorunsalının, bu kesimlere haiz olgusal irdemelerin vasıtasıyla, mevcut hegemonik proje ile muhtemel karşı-hegemonik direniş odaklarının bu coğrafyadaki nirengi noktalarının belirlenebilme imkânının gerekçelendirilmesi olacaktır.

Bunun için, çalışmanın metodolojik çerçevesi eleştirel bir yaklaşımı takip edecektir. Bu bağlamda, çalışmanın; görünen ve anlatılan gerçekliğin ardında yatan başka tür ilişkiselliklerin, dinamiklerin mevcudiyetini ve niteliğini belirleyecek olan ve esas itibariyle eleştirel bir bakış açısına sahip bir yaklaşımın yanı sıra, irdelenen paradigmanın genel ana-akım liberal/realist bakış açısından uzak, sol/toplumcu bir yaklaşımın temel alındığı bir yöntemsel tutum ile ele alınması amaçlanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, tarihsel arka plan bâbında Sovyetler Birliği'nin yıkılmasının ardından 1990'lı yılları da kapsayacak kısa bir tarihsel irdeleme ile güçlendirildikten sonra, esas mesele olacak olan

2000 sonrası Putin yönetimi altındaki Rusya’da devletin otoriterleşmesi mevzuuyla paralel bir biçimde toplumsal muhalefetin izdüşümleri peşine düşülecek ve bu coğrafyadaki direniş imkânları ele alınmaya çalışılacaktır.

Bu nedenle, bu çalışma dâhilinde, Rusya’da günümüzdeki toplumsal muhalefetin ve muhtemel karşı-hegemonik direniş imkânlarının analizi ışığında, hem içinde bulunduğu devlet modeli ve rejim biçimindeki dönüşümlere paralel olarak mevcut siyasi iktidarın oluşturageldiği otoriter hegemonyanın hem de toplumsal muhalefetin ortaya koyabileceği bir karşı-hegemonya olanaklarının izdüşümlerinin aranması amaçlanmaktadır. Bu bağlamda, çalışma üç bölümden oluşacaktır. İlk bölümde, Sovyetler Birliği’nin son dönemi olan *perestroyka* ve *glasnost* dönemi üzerinden 1980’ler ve SSCB’nin dağılması sonrasında kapitalizme geçiş süreci üzerinden 1990’larda Rus coğrafyasında vuku bulan ekonomik, politik ve toplumsal dönüşümler kadar Rus toplumsal muhalefetinin de bu dönemler içinde aldığı haller ele alınacaktır. Sonuçta, T.S. Eliot’un ifade ettiği gibi: “Tarihsel anlam yalnızca geçmişin geçmişliğinin algılanmasını değil, onun bugünlüğünü de içerir” (Akt. S. Yıldırım, 2018: 205). İkinci bölümde, 2000 sonrasında Putin’in iktidara gelmesi ile Rusya’da ortaya çıkan siyasal ve sosyo-ekonomik değişimlerle Putin yönetiminin ve Rus devletinin otoriter bir karakter kazanmasında yarattığı hegemonik proje ve üzerine kurulduğu ideolojik söylem zemini irdelenecektir. Üçüncü bölümde ise, 2000 sonrası dönemde Rus toplumsal muhalefetinin varlığı, yeri, konumu, imkânları ve sınırlılıkları iki temel mücadele hattı olan mevcut sınıf ve kimlik mücadeleleri üzerinden müzakere edilecektir. Çünkü, “[i]ki dünya arasında dolaşıyorum; birisi ölü, diğerinin doğmaya gücü yok” diyen Matthew Arnold’un (akt. Thomas, 2013: 214) da belirttiği gibi, Rus toplumunun potansiyelinde var olan direniş imkânı, günümüz Rusya’sında mevcut sistem tarafından yoğun çabalarla unutturulmaya çalışılan Sovyet geçmişinin olumsal nitelikleri ile son bir yüzyıldır güçlü bir direniş doğuramayan Rus toplumsal muhalefetinin arasında gezinmektedir. Velakin, Rus toplumunun içinde

bulunduğu sosyo-ekonomik ve siyasal yapının sebep olduğu anomalilerin düğüm noktaları tam da muhalif bir kolektif ruhun örgütleyeceği bir direnişin belli praksislerin ışığında etkin bir biçimde hayat bulmasına gelip dayanmaktadır.

I. BÖLÜM

SOVYET SONRASI RUSYA'DA KAPİTALİZMİN İNŞA SÜRECİ:

1980'Lİ VE 1990'LI YILLAR

“[İ]yi insanlar krallar olarak unvan aldılar. Sonraları daha fazla sayıda iyi insan ortaya çıktığında artık krallık yönetimleri tercih edilmez oldu. Bunun yerine ortak bir şey arayıp anayasa kurdular. Ancak iyi insanlar iyi olarak kalmadılar, ortak mülkiyeti kendi lehlerine kullanmaya başladılar. Oligarşi de buradan doğdu, çünkü buradaki özellik paraya olan düşkünlüktür. Daha sonra tiranlar ortaya çıkmaya başladı, tiranlardan sonra da demokrasiler geldi. İnsanların zenginleşmeye çalışmaları zenginlerin sayısını azaltır ve kalabalığın gücünü artırır. Bu nedenle halk isyan etti ve demokrasiler kuruldu” (Aristoteles, 2013: 119).

İnsanlık tarihinin en hareketli dönemlerinden biri olarak 18. ve 19. yüzyıllarda ortaya çıkan ve başta Avrupa olmak üzere tüm dünya sathında kökten değişikliklere yol açan siyasi, ekonomik ve toplumsal dönüşümlerin neticesinde Avrupa'nın göbeğinde beklenirken Rus coğrafyasında vuku bulan sosyalist devrim ile modern çağ yeni bir deneyim ile karşı karşıya kalmıştır. Yakın bir zamanda yüzüncü yıldönümünün gelip çatdığı Ekim Devrimi ile birlikte, dünyanın her yerinde insan aklına ve iradesine, eşitliğe, adalete ve gelecek aydınlık, güzel günlere dair duyulan umudun yeşerdiği bir atmosfer hüküm sürmeye başlamıştır. Lakin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB / Союз Советских Социалистических Республик, СССР) hayata geçirdiği fiili toplumsal formasyonun yanında, devrimin hedeflediği toplumsal formasyona ulaşılması için geçilmesi gereken merhalelerin daha çok olduğu da yıllar içinde açığa çıkmıştır. Özellikle de, katı bürokratik sisteme ve merkezîyetçi planlı ekonomiye dair alınan siyasi ve iktisadi karar mercii elinde tutan *nomenklaturanın* (номенклатура)² oluşması,

² Bu terim; Sovyet yönetimindeki teknokrat sınıfını ya da Sovyet elitlerini tanımlamak için kullanılmaktadır. Richard Sakwa'ya (2002: 14) göre, “Komünist Parti tarafından görevlendirilen ya da mevkisini Parti'den alan kimselerin oluşturduğu sınıf[tır].” Michael Voslensky'ye (1984; 92-93) göre de, *nomenklatura* iki kategoriden oluşur. İlki; SBKP, Konsomol, işçi sendikaları ve diğer benzeri sosyal

konumlanması ve yerini sağlamlaştırması ile ortaya çıkan sorunlar yumağı bu merhalelerin geçilmesinin önündeki en büyük engellerden birini teşkil etmektedir. Adeta, “Sovyet devleti bir bürokrasi heyulası” halini almıştır (Tellal, 2014: 431). Fakat, esasında, Vladimir İlyiç Lenin’in de Ekim Devrimi’ne giden süreçte dikkatlice ele aldığı gibi: “Her devrimin temel sorunu, iktidar sorunudur. Bu sorun aydınlatılmadıkça, devrimde kendi rolünü bilinçli bir biçimde oynamak ve hele devrimi yönetmek söz konusu edilemez” (Lenin, 2006: 15). Farklı bir bakış açısından benzer bir fikriyat olarak da, Emma Goldman’ın, Ekim Devrimi sonrası Sovyetler Birliği’ne dair analizleri üstünden İspanyol Anarşistlere bir uyarı niteliği taşıyan sözlerinde de belirttiği gibi; iktidar, “devrimi iğdiş eder[, ...] kitleleri köleleştirir [...ve hatta devrimin ve kitlelerin] ereklarını [de] müphem bir uzaklığa havale eder” (Goldman, 2006: 101-102; E. Yıldırım, 2015a: 33-34).

Bu nedenle de, “bütün iktidar Sovyetlere!” (“вся власть Советам!”) sloganı ile yola çıkan Lenin ve önderliğindeki Bolşeviklerin, Ekim Devrimi sonrasında esas hedefledikleri sosyalist bir sistem öncesi geçiş sürecini oluşturacak olan proletarya diktatörlüğünün inşası sırasında hayata geçirilmesi amaçlanan başlıca ilkelerden biri de sovyet veya proleter demokrasisi idir. Hatta Paris Komünü tecrübesinden de çıkarsamalarda bulunan Karl Marx’a göre, “proletarya diktatörlüğü proletaryanın çoğunluğu oluşturduğu (bei überwiegendem Proletariat...), arı demokrasiden zorunlu

örgütlerin yöneticileridir. İkincisi ise; devlet aygıtı içinde yer alan yöneticilerdir. Aynı zamanda bu her iki kategoriye de merkezi/ulusal ve bölgesel/yerel bazda da ele alır. Bunlara ek olarak, KGB ve ordunun yanısıra politik meseleleri doğrudan kontrol edemeseler de buldukları alanlarda ait olduğu sınıfın gücünü uygulamaya sokan iktisadi, bilimsel ve akademik kurumların üyelerini de dâhil etmektedir (Voslensky, 1984; 94-95). Her birinin hâkimiydi alanı farklı olmasına rağmen birbirleri ile hem ilişkili hem de koordineli bir sistemi de oluşturmaktaydılar. *Nomenklatura* hem siyasal iktidarı hem ekonomik iktidarı elinde tutuyor ve bu hâkimiyet sayesinde varlığını sürdürüyordu. Siyasal ya da ekonomik alanda uygulanacak reform politikaları ise doğrudan *nomenklaturayı* ve sınıfsal çıkarlarını etkileyeceği için de hemen hemen perestroyka dönemine kadar ciddi anlamda bir reform hareketi hayata geçirilememiştir. Her teşebbüs *nomenklaturanın* kararlı ve kati bir direnişi ile karşılaşmıştır. Simon Clarke’ın (Bedirhanoglu, 2004: 281; Clarke, 1993a: 32) da belirttiği gibi: “Sovyet üretim biçimi, mutlak artı ürünün doğrudan üreticiden zor yoluyla alınmasına dayanıyordu. Bu zor yoluyla el koyma süreci, üretim güçlerinin gelişmesinin önündeki en temel engeldi. Artı ürün, Sovyet üretim sisteminin yaygın bir şekilde genişletilmesi ve bürokratik ve askeri aygıtın büyümesinin sürdürülmesi yoluyla, yönetici katmanın hâkimiyet koşullarının daha geniş olarak yeniden üretilmesinde kullanılıyordu.”

olarak çıkan bir durum idi” (Lenin, 1989: 7). Sosyalist bir düzeni hayata geçirmek için gerekli olan ve üretim araçlarının ortak mülkiyeti üzerinden kurulacak planlı bir ekonominin ve bunun toplumsal örgütlenmeleri sonucunda ortaya çıkacak muhtemel sorunlardan biri olan bürokrasinin karar merci haline gelmesi sonucu siyasal ve ekonomik gücü elinde toplaması olacaktır. Özellikle de, halkına söz verdiği yaşamı kurabilecek kaynaklara sahip olmasına rağmen bunlardan kısıp da kapitalist Batı ile rekabet etme uğraşına giren Sovyetler Birliği, tüm kaynaklarını bu rekabete ve uluslararası bazda ittifaklar kurma çabasına aktarmıştır. Halkın iradesi ve/veya proletarya diktatörlüğü ise sadece retorik bir söylem olarak kalmıştır; hiçbir zaman tam anlamıyla hayata geçememiştir. Hatta, kapitalist Batı ile bitmez bilmez rekabetin kazanılması ve uluslararası ittifakların kurulması için gerekli maddi hedefler ise, Sovyet halkının arzuladığı yaşama ulaşmasını hep öteleyen bir karaktere sahip olmuş ve hep belli bir özverinin sonunda varılacak bir merhale olarak Sovyet halkının önüne konulmuştur. Lakin, bu durumun geçiciliği, bir süre sonra ister istemez devlet yönetiminin otoriterleşmesini zorunlu kılmıştır.

Bu bağlam dâhilinde de, Sovyetler Birliği özelinde; sosyalist bir toplumda öngörüldüğü gibi her türlü eşitsizliği telafi edecek ve engelleyecek bir yapılanma üzerinden işçi sınıfının iktidarını hedefleyen bir toplumsal formasyon için alttan örgütlenecek ve geniş katılımlara olanak sağlayacak demokratik bir sistemin inşası ise zaruri bir koşul olarak beklenen bir durumdu. “Kelimenin tam anlamıyla “sovyet demokrasisi” bir lüks değil, hem planlamanın [daha eşitlikçi bir biçimde] işlemlerini sağlayacak hem de sosyalist inşasının daimi politik motoru olacak temel bir ihtiyaç” idi (Öztürk, 2016). Tam anlamıyla halkın aktif katılımının esas alındığı ve sovyetler üzerinden örgütlenen demokratik bir işleyişe sahip olmayan bir rejimin gerçek anlamda eşitliği kurmak ve yaymak konusunda yaşayacağı sorunlara Sovyetler Birliği döneminde yeterince örnek verilmiştir. İster proletarya diktatörlüğü olsun ister sosyalist bir sistem

olsun; işçi sınıfının hem politik hem de ekonomik kararlar hususunda söz sahibi olması, karar mekanizmalarındaki tartışmalara katılım gösterebilmesi ve belirleyici gücün esas özünü oluşturması beklenir bu rejimin getirileri olarak. Oysaki proleter demokrasisinin işlemediği bir düzen ister istemez bir süre sonra merkezi planlı ekonomik yapı ile siyasal iktidarın belli bir kesimin tahakkümü altında monolitikleşmesini ve otoriterleşmesini getirmiştir. Çünkü Lenin'in (1989: 11, 39) de belirttiği gibi:

“Sovyetler iktidarının biçimlerinden biri olduğu proleter demokrasi, nüfusun engin çoğunluğunun ta kendisi yararına, sömürülenler ve emekçiler yararına, demokrasiyi dünyanın hiçbir yerinde olmadığı denli geliştirmiş ve yaymıştır. [...] Sovyetler, emekçi ve sömürülen yığınların, devleti kendi başlarına örgütleme ve onu her araçla yönetme olanağını kolaylaştıran dolaysız örgenlikleridir. [...] Sovyet örgütü, bütün emekçiler ve sömürülenlerin, kendi öncüleri olan proletarya çevresinde birleşmesini kendiliğinden kolaylaştırır. [...] İşçiler ve köylüler yığını bir araya getiren -ve siyasaya sokan Sovyetler, (Marx'ın 1871'de gerçek bir halk devriminden söz ettiği anlamda) "halk"a en yakın kurum, yığınların gelişmesinin, siyasal olgunluklarındaki, sınıfsal olgunluklarındaki gelişmelerin en duyarlı barometresi oldukları içindir ki, demokrasinin öbürleri arasında son derece yüksek bir biçimini ve son derece yüksek bir tipini temsil ederler.”

Lakin Sovyetler Birliği'nin 70 yıldan fazla süren yaşamöyküsüne baktığımızda bu öngörülerin hayata geçirilmesi aşamasında bazı belli başlı sorunlarla, aksaklıklarla, hatalarla karşılaştığımızı söylemek mümkün. Tarihi, öne çıkan isimlerin ya da aktörlerin değil alt-yapı ile üst-yapı arasındaki diyalektik ilişkilenemenin neticeleri sonucunda ortaya çıkan yapısal dinamiklerin dönüşümü sonrası ortaya çıkan olgu ve olayların vücuda getirdiğini düşünecek olursak, Sovyetler Birliği'ni yıkılışa götüren de esas olarak çok erken vakitlerden beri varolan ama sürekli geçici çözümlerle üstü örtülmeye çalışılan yapısal sorunların sistemi artık daha fazla işlemez hale getirmesi sonucu olduğu söylenebilir (Tellal, 2014). Ekonomik alandan siyasal, toplumsal hatta kültürel alana kadar her yere sirayet eden bu yapısal sorunların zuhur eden tezahürleri ise çok çeşitli

biçimlerde kendini göstermiştir. Fakat sosyalizm gibi bir ülkü ile yolan çıkan Sovyetler Birliği'nin belki de sahip olduğu en mühim sorunlardan biri ise -ister çalışma alanlarında olsun ister yaşam alanlarında olsun- çoğulcu ve demokratik mekanizmaların yeterince çalışmaması idi. Sovyet halkını oluşturan her bireyin aktif katılımı ile oluşacak bu mekanizmaların sonucunda ortaya çıkacak olan da daha eşitlikçi ve daha bir sistem idi. Her bir Sovyet yurttaşının etkin bir özneleşme süreci ile dâhil olduğu kolektif bir yönetim sistemi idi, beklenen ve arzu edilen. Avrupa'daki işçi sınıfına göre nispeten daha olgunlaşmamış olan Rus ve daha sonrasındaki Sovyet proleteryanının kendi ayakları üstünde durması ve adımlarını kendi atmaya öğrenmesinin sağlanması gerekirken, Parti kitleler adına düşünmüş, konuşmuş, kararlar almış ve proleteryanın iradesinin gelişmesinin yollarını kapatmıştır. Mesela, bu durumun neticesinde ortaya çıkan görüngülerden belki de biri, Sovyet döneminde yıllar içinde artış gösteren yaygın alkolizmdir. Nihayetinde, karar vermesi gereken bir anda da iradi bir karar verip de uygulayamayıp da akıntıya kapılmıştır. Sonrasında ortaya çıkan katastrofik dönemin ise suçu Sovyet sistemine ve sosyalizme kesilmiştir. Ayrıca, bu hususta üretilen fıkralar dahi, partinin kitlelere yönelik olarak geliştirdiği üstten ve onların yerine düşünen, konuşan bir üsluba sahip monologu ironik bir biçimde eleştiren bir tutum barındırmaktadır:

“Moskova'dan gelen bir halk komiseri, köylüleri evlerine radyo almaya ikna etmek için uğraşıyordu. “Bu buluş sayesinde yoldaş Kosigin'in Moskova'da söylediklerini, buradan rahatça dinleyebilirsiniz” dedi. İhtiyar bir köylü atıldı: “İyi dedin yoldaş, ama Moskova'dakiler de bizim burada söylediklerimizi bu radyodan işitebilecekler mi acaba?””(Gültekin ve Romanov, 2008: 411).

1.1. SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN YIKILIŞINA DOĞRU: *GLASNOST* VE *PERESTROYKA* DÖNEMİ

II. Dünya Savaşı sonrası Sovyetler Birliği, hâkim olduğu coğrafyada hız kazanan bir sanayileşme atılımı ve buna koşut olarak ortaya çıkan ekonomik büyüme ile yeryüzünde mevcut olagelen iki bloktan birinin liderliğini yapan bir “süper güç” haline gelmiştir. Lakin bu durumun faturası tahmin edilenden daha pahalıya gelmiştir, Sovyetler Birliği için. Bu durum, ister istemez, dünyanın herhangi bir yerinde ortaya çıkan bir soruna ya da olaya Sovyetler Birliği'nin kayıtsız kalamamasını hatta dolaylı veya doğrudan bir biçimde müdahil taraflardan birisi olmasını da getirmiştir. Sınırları dâhilindeki koca bir coğrafyayı kaplayan bir alanda en temelden yeni bir sistem kurmanın, yerleştirmenin ve yaygınlaştırmanın sıkıntıları ile uğraşmanın yanısıra bir de dünya çapında ezilen halkların hamilik görevini de ister istemez üstlenmiştir Sovyetler Birliği. Diğer yandan ise, Soğuk Savaş mücadelesi içinde bilimsel, teknolojik, sanatsal ve spor alanlarında hayata geçirilmeye çalışılan başarılarla silah sanayisine aktarılan maddi ve manevi kaynaklar da ayrı bir yer teşkil etmektedir, Sovyetler Birliği'nin karşı karşıya kaldığı çıkmazları temellendirirken.

İosif Vissarionoviç Stalin'in (Иосиф Виссарионович Сталин) ardından, hem Nikita Sergeyeviç Hruşçov (Никита Сергеевич Хрущёв) hem Leonid İlyiç Brejnev (Леонид Ильич Брежнев) hem Yuriy Vladimiroviç Andropov (Юрий Владимирович Андропов) hem Konstantin Ustinoviç Çernenko (Константин Устинович Черненко) hem de Mihail Sergeyeviç Gorbaçov (Михаил Сергеевич Горбачёв) dönemlerinde reform ihtiyacı hem liderlerin hem de parti kadrolarının farkında olduğu bir durum idi. Bu nedenle de, Stalin sonrası dönemde partinin başına gelen liderlerin her birinin kendine ait bir reform politikaları ajandasının mevcut olduğu ve başta *nomenklatura* olmak üzere bürokratik kadroların ürettiği çeşitli engellere rağmen reform çabaları hayata geçirilmeye

çalışılmıştır. Özellikle de 1970'lerin ortalarında petrol fiyatlarının hızlı yükselişle ortaya çıkan çok hızlı büyümenin sonrasında vuku bulan uzun süreli durgunluk/stagnasyon sürecinin içeride ve dışarıda hem sosyo-ekonomik hem de siyasal sorunların yoğunlaşması ile koşut bir biçimde artık göz ardı edilemez bir hale gelmesidir, reform politikalarını kaçınılmaz kılan. 1970'li yılların ortalarına kadar özellikle ekonomik ve toplumsal alanda sürekli yukarı çıkan bir ivme gösteren Sovyetler Birliği'nin 80'lerin sonlarına doğru yaklaşık 10 yıldır üstesinden gelemediği bir durgunluk dönemi ile karşı karşıya kalmıştır.

Sovyetler Birliği bazında, esasen bir süredir düşüşte olan birikim oranları ve kendini göstermeye başlayan durgunluk; 1973'teki Petrol Şoku ile kısa vadede olumlu gibi görünen fakat uzun vadede oldukça olumsuz sonuçlara yol açan yeni bir faza girmiştir. 1973'teki son Arap-İsrail Savaşı sonrası Arap dünyasının başta Amerika olmak üzere Batı'nın İsrail'i desteklemesine misilleme olarak petrol fiyatlarını yükseltme yoluna gitmiş ve bu durum zaten akamete uğrayan fordist birikim modeli ile sosyal refah devleti modelinin tesiriyle de tüm dünyada ciddi bir ekonomik krizin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Diğer yandan, bu durum, petrol zengini az gelişmiş ülkelerde bir kesimin ciddi oranlarda zenginleşmesine de yol açmıştır. Kendi ülkelerinde ellerindeki miktarları Batılı bankalara yatırarak değerlendirme yoluna gitmişlerdir. Batılı bankalarda aşırı biriken bu miktarlar ise bir biçimde kullanılması, işlenmesi gerekiyordu. Batı dünyası zaten Petrol Şoku nedeniyle krizde olduğundan bu fonları değerlendirebilecek tek bir isim kalıyordu. Hem petrol tedarikçisi olup da Petrol Şoku'ndan olumsuz etkilenmek bir yana tam tersine bu sayede ciddi bir birikim yapan, hem de ülkesinde artan tüketime ve yatırım ihtiyacına yönelik fonlara ihtiyacı olan Sovyetler Birliği idi. Sovyetler Birliği ise, önemli bir petrol ve doğalgaz ihracatçısı olarak enerji sektöründeki bu durumdan kısa vadede oldukça olumlu kazanımlar elde etti. Boris Kagarlitskiy'nin (2007: 450) de belirttiği gibi:

“Sovyetler Birliği için Batıda yaşanmakta olan değişimler benzersiz bir fırsat olarak görülmüyordu. Petrolün yüksek fiyatlardan satışından ilave fon elde etme ve ucuz krediler kullanarak teknoloji ve ekipman satın alma olanağı doğmuştu. Öte yandan Batılı borç verenler açısından Sovyetler Birliği ideal bir borçlu olarak görülmüyordu. Gelişmiş sanayilere sahip görece modern bir ÷lke olduğu için büyük yatırım projelerini başlatabilirdi; bu kredi gerektiriyordu. Sovyetler Birliği Batı teknolojilerini başarıyla “hazmedebilirdi”. Ayrıca Sovyetler Birliği petrol sahibi bir ÷lkeydi; aldığı kredileri ne kadar verimli kullandığına bakılmaksızın borçlarını ödeyeceğini umut etmek için her türlü neden vardı.”

1970-1975 yılları arasında Sovyetler Birliği’nde dış ticarete bağlı büyümenin ciddi oranda yükselişe kaydetmesinin esas sebebi olarak da hem petrol hem de hammadde ve ara malların fiyatlarının yaşadığı artıştır (Kagarlitskiy, 2007: 451). Fakat tüm bu gelişmeler, aynı zamanda başka bir sorunu da getirmekteydi. Sovyet yönetimi, ortaya çıkan -kısa vadeli- ekonomik büyümenin cazibesine kapılıp bu büyümeyi fırsata çevirebilecek adımlar atmaktan uzaklardı da. Çünkü, enerji kaynaklarının mevcudiyeti herhangi bir reform çabasına gerek olmadığı iddia edilmiştir (Kagarlitskiy, 2007: 451). Fakat bir yandan da endüstriyel gücünü ağır sanayi ve enerji alanına yoğunlaştıran Sovyetler Birliği’nin hammadde ve ara mal ithalatına ek olarak hem ileri teknolojik gelişmelerde geri kalması sonucu son teknoloji makine ve ekipmanların ithalatı hem de toplumun yaşam standardını yükseltmek adına tüketim mallarına olan talebin üretim kapasitesinin çok üstüne çıkması sonucu tüketim ürünlerinin ithalatı ciddi oranda artmıştır (Zubok, 2008: 439; Gustafson, 1989: 11; Chernyshova, 2013). Bu yoğun ithalatı telafi edecek olan başta enerji olmak üzere yeraltı kaynaklarının oluşturduğu hammadde ihracatı için ise çok büyük maliyetler istiyordu. Ortadoğu’dan çok daha geniş bir coğrafyaya sahip olan Sovyetler Birliği, bu coğrafyanın uzak bir köşesinden çıkarılan herhangi bir hammaddeyi piyasalara sunabilmesi için gerekli olan yatırımlar oldukça yüksek fonlar gerektiriyordu. Batılı bankalardan alınan fonların ise bu yatırımlara

harcanması ister istemez birçok tartışmaya da sebebiyet vermekte idi. Elbette, Sovyet iktisatçıları tarafından öngörülen neticelerin hayata geçmiş olması da bir sürpriz değildi:

“Sonuç olarak, ülkenin enerji ve hammadde komplekslerinin genişletilmesi, bilgi-yoğun sektörlerle, yüksek büyüme oranlarının ve yüksek emek verimliliğinin gerçekleştiği imalat sektörlerine ayrılacak fonları zorunlu olarak azaltacaktır. Ayrıca, enerji ve hammadde fiyatlarındaki sıçrama kısa dönemde belli kazançlar sağlasa da bu sıçramanın kısa sürme olasılığının yüksek olduğu göz önüne alınmalıdır” (Kagarlitskiy, 2007: 452-453).

Bu süreç içinde, hem yurtiçindeki hem yurtdışındaki enerji arzını karşılayabilmek için Sovyetler Birliği sürekli olarak hem varolan rezervlerin modernizasyonu hem de gittikçe daha doğruya doğru ilerleyen yeni rezervler bulma ve kullanma saikiyle gerekli teçhizatları ve uzman ekipleri sağlamak için daha çok fona ve krediye başvurma gereği duydu (Hanson, 2003: 133-134). Aldığı fon ve kredilerin yanısıra çeşitli alanlarda teknoloji ve uzman eleman ihtiyacını karşılayabilecek belli başlı ülkelerle karşılıklı takas anlaşmalarına da gidildi: Mesela; Batı Almanya, Fransa, Finlandiya veya Japonya gibi ülkeler (Kagarlitskiy, 2007: 453-455). Bu sayede Sovyetler Birliği tüm ağırlığını hammadde ve ara ürünlere vermiş oldu ve ileri teknoloji gerektiren yatırımları da Batılı ülkelere bırakmıştır. Böylece, geçen zaman içinde petrol krizinin aşılması sonrası ileri teknolojiye dayalı endüstrilerin öneminin artması sonucu bu alanda ilerleme kaydememiş Sovyetler Birliği Batı'nın gerisinde kalarak Batılı kapitalist ülkelere olan bağımlılığını daha da arttırmış durumdadır (Zubok, 2008: 440; Allen, 2001: 867-868; Xenakis, 2002: 13). Hatta, bilakis “ABD'nin giderek artan askeri ve politik baskısına Batı Avrupa'ya sürekli yoğunlaşan ekonomik bağımlılık [da] eklendi” (Kagarlitskiy, 2007: 456).

Fakat, aynı zamanda 1970'lerdeki petrol krizinden deneyim kazanan kapitalist dünya 1980'ler itibariyle bir yeniden yapılanmaya gitmeye başlamıştır. Keynesçi sosyal refah devleti ömrünü tüketmiş; deregülasyon ve özelleştirmelerle oluşturulmaya çalışılan

ve Hayekçi bir zemine oturan minimal devlet, onun yerini almaya da başlamıştır. Küresel kapitalizm neoliberal olarak adlandırılan fazına geçiş yaptığı bu dönemde uluslararası finans kuruluşları aracılığıyla tüm dünya sahinında yürütölen bu dönüşüm, dünya ekonomik sistemine ister istemez bir parçası olan Sovyetler Birliği'ni de etkilemiştir.

1970'lerde Batılı bankalardaki aşırı birikimi kredi ve fon olarak değerlendirme yoluna giden bu finans kurumları artık 1980'ler ile kredi ve fonların geri dönüşünü ister hale gelmiştir. Ayrıca, bu dönemde Hayekçi bir minimal devletin yapılandırılması amacıyla deregölasyon ve özelleştirme politikalarının piyasanın lehine olacak şekilde hayata geçirilmesi ile küresel kapitalizm önemli bir düzelme seyri izlemeye de başlamıştır. Batılı kapitalist sermayenin borçlarını toplamaya ve onları yeni yatırımlara çevirmeye ihtiyacı vardır artık. Borçluların başında gelen ölkeler ise Sovyetler Birliği'dir. Oysa, bir yandan petrol fiyatlarının normal seviyesine inmesi diğer yandan hem fon ve krediler ile ciddi oranda borçlanan hem ileri teknoloji yerine hammadde ve yan ürönlere odaklanan hem de Brejnev döneminde hayata geçirilen "takas stratejisi" ile kapitalist Batılı ölkelere bağımlılığı artan Sovyetler Birliği'nin zaten bir süredir içinde olduğu ekonomik durgunluğu aşırp da hem borçlarını ödeyecek hem küresel kapitalizm ile rekabet edecek hem de ölkenin geğimini yüksek yaşam standartlarıyla sağlayacak imkâna sahip olmadığı açıktır (Kagarlitskiy, 2007: 456-457; Vavilov, 2010: 13-18; Hanson, 2003).

Ekonomik olarak uzun vadeli bir resesyonun neticesi olarak da ortaya çıkan politik ve toplumsal rahatsızlıklar ve problemlerin yükselişe geğmeye başlamasıyla, uzunca bir süredir çözülmek yerine çözümlünün biteviye ötelenmekte olduğu sorunlar yumağının artık tek kelimeyle bir Gordion düğümüne döndüğü söylenebilir (Gustafson, 1989: 6; Rutland, 1993). Sıkı bürokratik hiyerarşi, katı merkezi yönetim ile ayakları yere basmayan siyasi karar mekanizmalarının ve altı boş bir ideolojik yanılsamanın mevcudiyetinin yanısıra; sürekli olarak niyet edilen lakin gerçekte anlamda ciddi ve dört

dörtlük bir biçimde hayata geçirilmeyen reform paketlerinin/programlarının da, Gordion düğümünü daha da karmaşıktırdığı açıktır. Ekonomiyle politikanın ayrışmasının engellenmesi adına ekonominin politik kararlara kurban verilmesi nedeniyle ortaya çıkan toplumsal sorunların ideolojik manipülasyon, ajitasyon ve propaganda ile aşılmaya çalışılırken esasında tüm sorunların üstü örtülmeye çalışılmıştır. Sistemin kendini daha fazla ayakta tutamamaya başlamasının sinyalleri ise 1980’li yıllar ile artık kulak arkası edilemez boyutlara ulaşmıştır.

Bunun sonucunda da, Andropov’un yapmayı düşündüğü fakat ömrünün yetmediği reform sürecinin daha geniş kapsamlı ve derinlikli bir hale getirilmesini Gorbaçov hayata geçirmek istemiştir (Keeran & Kenny, 2004: 186). Gorbaçov, 11 Mart 1985 tarihinde Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP / Коммунистическая партия Советского Союза, КПСС) genel sekreteri oldu. Ardından bir süredir üstesinden gilememeyen durgunluk (застой) dönemine karşı alınabilecek en etkili yöntem olarak bir reform programının hayata geçirilmesi olduğunu dile getirmeye başladı. Yıllar sonra, 1991 yılında istifa ederken belirttiği gibi:

“Kendimi bu devletin dümeninde bulduğumda, [...] bu ülkede bir şeylerin yanlış gittiği pekâlâ açıktı (...) Sanayileşmiş ülkelerdeki insanların yaşadıklarından çok daha kötü yaşıyorduk ve giderek onların gerisinde kalıyorduk. O zaman bile neden aşikârdı: Bu ülke bürokratik kumanda sisteminin prangaları altında nefes alamıyordu. İdeolojiyi tatmin etmeye ve (...) silahlanma yarışının külfetli yükünü karşılamaya mahkûm edilmiş olan ülke, kendisini bir kırılma noktasında buldu” (Mihail Gorbaçov’dan akt. Robert V. Daniels, 2003: 258).

Bunu müteakiben de, Rusça’da “açıklık, saydamlık, kamusalılık” (Keller, 1987) anlamlarına gelen *glasnost* (гласность) ve “yeniden inşa, yeniden yapılanma” anlamına gelen *perestroyka* (перестройка) ile yıllar içinde hem ekonomik hem de siyasal ve toplumsal sorunlar yığını haline gelen sistemin bazı mekanizma değişikliklerle daha

düzgün işleme amaçlandı. Parti kadroları ve bürokrasinin sahip olduğu kapalı devre sistemi halka açmayı hedefleyen *glasnost*, Gorbaçov'a göre, *glasnost* bir "eleştiri ve özeleştiri, açıklık süreci" ve "bir defaya özgü bir önlem değil [...], hatta] bugünkü Sovyet yaşamının bir normudur, sürekli, kesintisiz bir süreç" idir (Gorbaçov, 1987: 128). "Perestroika [ise], ekonomik durgunluk sürecin aşmak, [sistemi] frenleyen mekanizmayı kırmak, toplumsal ve ekonomik gelişmeyi hızlandırmak için güvenilir ve etkin sistemler yaratmak ve bu gelişmeye daha büyük bir dinamizm kazandırmak anlamına gelir" (Gorbachev, 1987: 34; Gorbaçov, 1988: 34). Bunun yanında, aynı zamanda, "kitle inisiyatifi" manasına da geldiğini belirtmektedir. Çünkü, *perestroyka* derken; "[d]emokrasinin tümüyle gelişimi, sosyalist özerklik, yaratıcı inisiyatif ve tavırların desteklenmesi; ayrıca daha fazla düzen ve disiplin, daha fazla saydamlık, toplumun [...] tüm alanlarında daha fazla eleştiri ve özeleştiri" olduğunu da belirtir, Gorbaçov (Gorbachev, 1987: 34).

Başka bir deyişle, *glasnost* ve *perestroyka*, ikisi içiçe geçmiş ve biri olmadan diğerinin ne hayata geçirilebileceği ne de uygulanmasında muvaffak olunabileceği söylenebilir. Çünkü hem siyasal iktidarı hem de ekonomik karar mekanizmalarını kontrolü altında tutan parti ve bürokratik kadrolarının sahip olduğu yapı eleştiriye ve özeleştiriye dayalı bir açıklık politikası ile Sovyet halkının gözlerinin önüne serilmeden ne aşağıdan kurulacak ve halkın iradesi üzerinden inşa edilecek sosyo-ekonomik ve politik bir yenileşme, gelişme sürecinden bahsedilebilir. Sıkça dile getirilen demokratikleşmenin ve sosyalist özyönetimin gelişimi için halkın iradesinin önünün açılması kadar, iktisadi ve politik süreçleri kontrol eden *nomenklaturanın* sahip olduğu güç ile yetkiler de şeffaflaşmalı idi. Gorbaçov'un da belirttiği gibi: "Partideki, devletteki, ekonomideki kadrolarımız, demokrasinin genişlemesinin, insan faktörünün daha etkin kılınmasının ve halkın inisiyatifinin arttırılmasının beraberinde getirdiği koşullarda çalışmayı öğrenmek zorundadır" (Gorbaçov, 1987: 132). Yani, *nomenklatura* veya karar

mekanizmalarındaki kadrolar sahip oldukları iktidarı halk ile paylaşmayı öğrenmeliler çünkü esas olarak *glasnost* ile *perestroykayı* içeren ve 1986'da yapılan 27. SBKP Kongresi'nde kabul edilen reform programı bu amaç bağlamında ele alınan, irdelenen ve uygulamaya konulmaya çalışılan da bir adım olarak deklare edilmektedir.

Ayrıca, Gorbaçov'un bu reform programından bahsederken özellikle altını çizdiği nokta ise; sosyalist sistemin güçlendirilmesinin amaçlandığı ve sisteme yönelik bir tehdit olmak bir yana tam tersine işlemeyen taraflarına cevap olacak bir imkân olduğudur. Lakin, çoğunlukla parti çevresinden ve bürokrasiden olmak üzere zaman zaman halktan da aksi tepkilerle karşılaşmıştır. Dünya çapında ise çok farklı tepkilerle karşılaşmıştır, bu program. Batılı liberallerin tepkisi temelde uzunca bir süredir varolan ekonomik durgunluğu ve toplumda varolan rahatsızlıklara cevap olabilmesi üzerinden sendeleyeni sistemi ayakta tutma çabası olarak ortaya çıkmış iken, Dünya solunun bir kısmı tarafından ise Ekim Devrimi'nin değerli kazanımlarını ve Sovyetler ruhunu yok edecek bir çaba olarak görülmüştür. Uluslararası sol içinde ortaya çıkan tepkileri Ernest Mandel üç başlık altında gruplamıştır: “Glasnostu, perestroykayı ve emperyalizmle “yerel uzlaşmalar”ı kabul eden Gorbaçov yanlısı eğilim; glasnostu reddeden ama perestroykayı ve “yerel uzlaşmalar”ı kabul eden muhafazakâr eğilim; ve glasnostu kabul eden ama perestroyka’yı ve “yerel uzlaşmalar”ı reddeden devrimci Marksist eğilim” (Mandel, 1990: 13). Filhakika, Gorbaçov siyasi ajandası nedeniyle çok farklı kesimlerin ortaklaşarak bazen desteğini bazen de tepkisini gören dünya tarihindeki ilk ve tek liderdir belki de.

Hruşçov'un Stalin dönemine ciddi eleştiriler getirdiği konuşmasının damgasını vurduğu 20. Parti Kongresi'nin yarattığı etkiye paralel bir etkiyi uyandıran bir başka parti kongresi de 27. Parti Kongresi olmuştur. Gorbaçov'un kürsüde dile getirdiği ve kongrenin sonunda kabul edilen program ile başta ekonomik olmak üzere siyasi ve toplumsal alanlarda reform politikaları sonrasında adım adım hayata geçirilmeye başlanmıştır.

Ayrıca Gorbaçov'un başka mecralarda da sıklıkla dile getirdiği sosyalist kazanımlardan geri adım atacak bir program hedeflenmediği mevzusu bu kongrede de kalın bir çizgi ile altı çizilen konulardan biri olmuştur. Sosyalist sistemin üzerine inşa edildiği (kolektif mülkiyet biçimi veya kolektif bölüşüm ilkesi gibi) birçok kazanımın tersine çevrilmesi bir yana, sosyalist sistemi daha da güçlendirecek adımların atılacağı belirtilmiştir, sunulan raporda ve yapılan tartışmalarda. Özellikle de, 27. Parti Kongresi'nden çıkan sonuçların en önemlilerinden biri olarak; ekonomi alanındaki durağanlık nedeniyle bir süredir katedilemeyen ancak artık katedilmesi amaçlanan iktisadi gelişme ile siyasi ve toplumsal demokratikleşme paralel bir biçimde ilerleyecek iki süreç olarak ele alınır:

“Program'da, halkın sosyalist özyönetimin geliştirilmesine ilişkin fikirler ve saptamalar, bütün halkın katıldığı görüşmelerde büyük ilgi gördü. Sosyalist toplumun etrafı olarak demokratlaştırılması, ekonomik, sosyal ve politik süreçlerin yönetilmesine bütün emekçilerin en büyük ölçüde ve etkenlikle çekilmeleri çizgisinin oybirliğiyle desteklendiği çoğu yankılarıyla dile getiriliyor. Bu alandaki somut adımlar da onaylanıyor ve toplum ve devlet işleri yönetiminin yetkinleştirilmesi problemlerinin belirlenmesinde dolaysız, direkt demokrasinin temel halkaları olarak emek kolektiflerinin olanaklarının daha geniş ölçüde gösterildiği ileri sürülüyor. Bunlar dikkate alınmış bulunuyor” (Gorbaçov, 1986: 132).

27. Parti Kongresi sonrası, kongrede alınan kararlar üzerinden şekillenen ve 1986-1990 tarihleri arasında geçerli olan 12. Beş Yıllık Plan'ın da ana eksenini *perestroyka* ve buna bağlı kaydedilecek gelişme hedefleri oluşturmuştur. “Plan, ekonomideki etkinliğin yükseltilmesini, ekonomik düzeydeki itici güçlerin etkinliğinin artırılmasını, etkin bir kaynak tasarrufunu, uzun vadeli kuralların oluşturulmasını ve yeni yönetim ve işletme yöntemlerinin uygulanmasını hedeflemektedir” (Gorbaçov, 1987: 100). Fakat, sonrasında ortaya çıkacak birçok ekonomik, politik ve sosyal sebepten ve koşuldan dolayı, ne reform programı ne de 12. Beş Yıllık Plan ile hedeflenen neticeler alınamamış ve istenilen başarı kaydedilememiştir. Bunun yanısıra, Sovyetler Birliği gün geçtikçe hem iktisadi hem

politik hem de sosyal istikrarını bir hayli kaybedip, daha fazla sendelemeye de başlamıştır. Hem Sovyetler Birliği sınırları içinde hem de Varşova Paktı'nı oluşturan sınırlar içinde yaşayan halklar artık her geçen gün daha kötü koşullarda yaşamaya mecbur kalması neticesinde daha çok rahatsızlığını dile getirir olmuştur. SSCB içinde bir yandan halkın içinde buldukları koşullara yönelik itirazlarının görüngüsü olan grevler ve protestolar artar iken, diğer yandan *nomenklatura* ve yönetim kadrolarının büyük bir çoğunluğu da -sahip oldukları imtiyazları ve iktidarı kaybetmelerine sebebiyet verecek bu- sürecin sürdürülemez olması için de ellerinden geleni yapmışlardır. Mandel'in de belirttiği gibi, *glasnost* ile başlayan mücadele “bizzat bürokrasinin doğasına, iktidarına, ayrıcalıklarına ve başlıca ideolojik aygıtlarına meydan okuyabildikçe, bürokrasinin tüm hiizipleri topyekûn *glasnost*a karşı çıkarlar” (Mandel, 1990: 13).

Glasnost ve *perestroyka* ile hedeflenen demokratikleşmenin (демократизация), sosyalist özyönetimin ve iktisadi gelişmenin önünü hayatın her alanında açacak belki de en önemli adımlardan biri de çalışma hayatında yapılması öngörülen işletme biçimlerindeki değişikliklerdi (Baker, 2012: 158). Pınar Bedirhanoglu'na (2004) göre de, Gorbaçov'un reformları iki kısımdan oluşmaktadır. Birincisi, *nomenklaturanın* da desteklediği ve üretim sürecine geçici çözümler sunan düzenlemeler idi. İş disiplini, alkolizm, vardiya düzeni gibi veya yatırımlara ağırlık verilmesi, ürün kalitesinin kontrolü gibi düzenlemelerden bahsedilebilir (Bedirhanoglu, 2004: 286). İkincisi ise, daha yapısal değişikliklere sebebiyet verecek, görece daha radikal düzenlemelerden ibarettir. Bu düzenlemeler, temelde üretim sürecinin demokratikleşmesi ve özerkleşmesi için atılan adımları içerir. Fakat, bu düzenlemeler aynı zamanda hem merkezi hem de çevre bürokrasisinin gücünü ketleyen bir nitelik de taşımaktadır. Bu nedenle de, hem merkez hem de yerel *nomenklaturadan* ciddi bir karşı duruş ile karşılaşır (Bedirhanoglu, 2004: 287).

Bu bağlamda da, işletmelerin yönetim esaslarının değişmesi ile ekonomik hedefler de hayata geçirilebilecekti. Moskova’da yapılan kısa ve uzun vadeli planlamalar üzerinden yukarıdan aşağıya ve merkezden yerele doğru ilerleyen iktisadi mekanizmaların yarattığı hantal bürokratik yapılanma ve zaman zaman ciddi hatalara, eksikliklere, fazlalıklara sebep olan -çoğunlukla da yerelin koşullarından bihaber-merkezi planlama değiştirilmeliydi ki ekonomik durgunluğun önü alınabilinsin ve hatta ilerleme kaydedilebilinsin. Bunun içinde, yeni bir işletme biçimi ve bunun üzerinden ortaya çıkacak bir iktisadi süreç hayata geçirilmeye çalışıldı. Bu yeni sisteme göre, merkezden ve yukarıdan yerele ve aşağıya doğru ilerleyen talimatnameler, mevzuatlar silsilesi yerine her işletmenin kendi kararlarını ve üretim-tüketim dengesini kendisi oluşturması öngörülüyordu. Yani her işletme tüketim oranlarına göre üretim oranlarını kendileri belirleyecek ve bunun kararını her işletme kendi alacaktı. Böylece çalışma hayatında aynı zamanda demokratikleşmenin ve sosyalist bir özyönetimin de önü açılmış olacaktı. Üretim süreci de o ürünleri üreten çalışanların katılım gösterdiği karar mekanizmaları üzerinden belirlenecekti; Moskova’dan gelen planlama talimatnamelerine koşullar ne olursa olsun uymak zorundalığı yerine. Hatta, Gorbaçov, 1985 yılındaki Ekim Plenyumu’nda şöyle diyordu: “Sosyalist demokrasiyi en son sınırına kadar genişletmedikçe, çalışan insanların, onların teşkilatlarının gündelik, aktif ve etkili katılımını sağlayacak koşullar oluşmadıkça, devleti ve toplumu tehdit eden sorunların çözümünde başarılı olamayacağız” (Abdullayev & Elma, 2009: 77). Fakat teorik olarak kulağa oldukça hoş gelen bu plan reel yaşamda arzu edildiği gibi ilerleyemedi. Çünkü ilk olarak üretim-tüketim dengesinin oluşturduğu özdevimsel bir piyasa mekanizmasından yoksun olan ekonomik alanın sosyalist planlama sistemi tarafından şekillendirilmesi sonucunda, “toplumsal fonlarla tüketim harcamalarının kontrolünün tamamına yakını[n] el[de] tut[ul]ması nedeniyle, gerçek tüketici taleplerini her bakımdan -

niteliksel ve niceliksel olarak- belirlemedeki yetersizli[kten]” dolayı öngörüler beklendiği gibi çıkmadı (Baker, 2012: 159).

Beklenen neticeleri vermeyen *glasnost* ve *perestroyka* programlarının önündeki en büyük engellerden biri yapısal mekanizmaların bu dönüşümlere hazır olmamasının yanısıra aynı zamanda Gorbaçov’a, ekibine ve programına yönelik en büyük muhalefeti gösteren kesim olarak -iççe geçmiş olan- parti ve bürokrasi kadroları idi de. Yaklaşık 50 yıllık bir süreç içinde merkezi planlamanın kalbine oturan Sovyet bürokrasinin rolü, işlevi ve etkinliği aynı zamanda bir Rus vecizesinde de denildiği gibiydi: “Kâğıt herşeyi kaldırır” (“бумага стерпит всё”) (Baker, 2012: 163). Merkezden belirlenen ve tüm Sovyet sathına gönderilen mevzuatlar, yönetmelikler, yönergeler, talimatnameler üzerinden tüm planlama yürütülmeye çalışılıyordu. Lakin, buna mukabil olarak, hedeflerde herhangi bir sorun ya da hata ortaya çıktığı zaman da bir biçimde belgeler, raporlar veya planlar üzerinde yapılacak düzeltmelerle üstesinden gelinmeye çalışılıyordu. Veyahut aşağıda ya da yereldeki koşullar yukarıdan ya da merkezden gelen rakamlara, hedeflere uymasa dahi; belgelere, raporlara, planlara gerçek veriler yansıtılmıyordu. Mamafih, tüm bu birbirinden kopuk ilerleyen süreçlerin yarattığı sorunlar yumağı ise bir süre sonra iyice içinden çıkılamayacak hale gelene kadar öteleniyordu. Rakamların, raporların, belgelerin söylediği kalkınma ve büyüme hedefleri gerçek hayatta karşılık bulamıyor; hatta insanların gündelik yaşamında oldukça farklı gerçeklikler kendini gösterir olmuştur. Bunun en iyi örneği ise, bürokrasinin sahip olduğu rakamlardan çıkacak iktisadi bir başarı yerine Sovyetler Birliği’nin yaklaşık 10 yıldır içinde bulunduğu ve bir türlü aşamadığı ekonomik durgunluktur. Bürokrasi ve yönetim kadrolarının durumu böyle iken, *glasnost* ile açıklık politikalarının getirdiği eleştiri ve özeleştiri hususlarının en başta bu kadrolara yönelmesi kaçınılmaz olmuştur. Bir taraftan *perestroyka* programı ile devletin merkezi ve üst kadrolarının sahip oldukları imtiyazları, gücü ve iktidarı kaybetmeleri sözkonusu iken, diğer taraftan da yine aynı kadrolara

yönelik hem halktan hem de *perestroyka* taraftarlarından çok ciddi eleştiriler yoğun bir biçimde gelmeye başlar böylece. Tüm bu sürecin sonucu olarak da, devlet içinde oldukça önemli bir konuma sahip bu kadroların hem yerlerini ve güçlerini muhafaza etmek hem de gelen eleştirileri bertaraf etmek için Gorbaçov'un hayata geçirmeye çalıştığı reform programlarını engelleyecek her türlü mücadeleyi vermişlerdir. Mesela, “pek çok bölgede ‘milliyetçilik’ [hatta ‘muhafazakârlık’] görünümüne bürünen pek çok hareket, aslında yerel bürokrasinin yeniden yapılanmaya karşı direnişinden başka bir şey değildir” (Baker, 2012: 164).

1985 yılında Parti Başkanlığına gelmesi ile parti kadroları ve bürokrasi içinde biteviye değişiklikler yapan Gorbaçov, bu değişikliklerin reform programı için ne kadar elzem olduğunu özellikle Hruşçov ve Andropov dönemlerinde yaşananlar üzerinden iyi biliyordu. Reformların getirdiği yeniliklere karşı yerini, konumunu, gücünü muhafaza etmek isteyecek olan *nomenklaturanın* tasfiye gereği belki de Gorbaçov'un iktidara gelmez giriştiği ilk uygulama olmuş ve yönetimde olduğu sürece de küçüklü büyüklü olarak devam etmiştir. Bir anlamda, *nomenklaturanın* elini zayıflatmak için başvurduğu diğer bir yöntem ise 1988 yılı Eylül ayında yapılan anayasal değişiklikler sonucunda 1989 yılı Mart ayında Halk Temsilcileri Kongresi seçimleri yapılmıştır. 2.250 üyeden oluşan bu Halk Temsilcileri Kongresi yasama erkini elinde tutacak olan yeni bir Yüksek Sovyet'i de seçecekti (Daniels, 2003: 259).

Sovyetler Birliği tarihi içinde tüm reform çabalarına olduğu gibi *perestroyka*ya da en önemli karşı çıkış yine bürokrasiden, özellikle de *nomenklaturadan* gelmiştir (Baker, 2012: 163). Sovyet coğrafyasında *glasnost* ve *perestroyka* sonrasında ortaya çıkan milliyetçi muhalif hareketlerin çoğu aslında yerel bürokratik kadroların bu reform çalışmalarına verdiği tepkinin bir tezahürüdür (Baker, 2012: 164). Gorbaçov erken dönem reformları ile egemen *nomenklaturanın* da onaylayacağı, destekleyeceği daha çok

yeniden düzenlemelere yönelik politikaları hayata geçirdi. Biliyordu ki yapısal dönüşüme yol açacak veya yapısal dönüşümler hedefleyen politikalar *nomenklaturanın* ciddi bir direnişi ile karşılaşılıp uygulamaya geçirilmeden rafa kaldırılmak zorunda kalacaktır. Bu nedenle, başlarda *nomenklaturanın* suyuna gidip parti ve bürokrasi içindeki gerekli değişiklikleri yaptıktan sonra esas planladığı yapısal dönüşümleri mümkün kılacak politikaları gerçekleştirebilirdi. Ağustos 1985 ise Gorbaçov ile *nomenklaturanın* arasının açılmaya başladığı tarih olmuştur. Yavaş yavaş merkezi bürokrasinin üretim ve bölüşüm alanlarındaki tahakkümünü kırmaya yönelik kararların ve politikaların uygulanması ile *nomenklaturanın* muhafazakârlaşmasını da hızlandırmıştır. Ekonomik alanda özerkleş(tir)me çabaları arttıkça *nomenklaturanın* muhafazakârlaşmasını da o oranda artış göstermiştir. Aynı zamanda, ekonomik alanın özerkliğinin artışına yönelik adımların atılmasıyla eşgüdümlü olarak üretim sürecinin ve çalışanların yönetime katılmasını sağlayacak biçimde demokratikleşmesine yönelik hamleler de alınmaya çalışılmıştır. Tüm bu teşebbüsler ise merkezi ve yerel *nomenklaturanın* kontrol ve denetiminden çıkması anlamına geliyordu. Fakat diğer yandan da, tüm bu politikalar aynı zamanda ekonomik alandaki sorunları ve sıkışmışlıkları da çözebilecek potansiyele sahip girişimlerdi. Onun için de, *nomenklatura* doğrudan ve çok keskin bir biçimde direniş gösteremedi bu politikalara.

Bunun yanısıra, Gorbaçov, merkezi *nomenklaturanın* gücünü ve reform projesine karşı duruşunu kırmak için önce yerel *nomenklaturanın* elini güçlendirecek atılımlar yapmış ama onların da zamanla ellerindeki gücü kendi çıkarları için harcamaya başlamaları nedeniyle halkın ekonomik, siyasal ve toplumsal süreçlere bizzat katılımını sağlayacak adımlar atmaya çalışmıştır. Lakin tüm bu güzergâh süresince ilk olarak merkezdeki *nomenklaturanın* sonra yereldeki *nomenklatura* ile arası açılmış ve en sonunda her ikisinin de yekvücut karşı duruşu ile yüz yüze kalmıştır. Sonrasında da, bu yekvücut karşı duruş hem merkezdeki hem yereldeki *nomenklaturanın* ya Batıcı-liberal

ya da Batılı güçler ile ittifakına yol açmıştır. Bu türden ittifakların neticesi olarak da, sosyalist sistemin yerini yine *nomenklaturanın* egemen sınıf olduğu bir otoriter kapitalistleşme süreci almaya başlayacaktır (Verdery, 1993: 33, 36; Kryshtanovskaya & White, 1996: 713-724).

1988 yılı itibariyle hayata geçirilen politikaların yapısal ve sistemsel sorunların yanında işlemez hale gelmesi sonucu ortaya çıkan sıkıntılı süreç reform hamlelerinin hem reformcu *nomenklatura* hem de halk nezdinde güven, ilgi ve destek kaybetmesine yol açmıştır. Muhafazakâr *nomenklatura* ise muhalefetini ve karşı çıkışını arttırmaya ve yoğunlaştırmaya başladı. Bu nedenle de, Gorbaçov ekonomik teşebbüslerin yanısıra toplumsal ve siyasal bazı girişimlerde bulunma gerekliliği duymuştur. Buna binaen de, Haziran 1988’de yapılan 29. SBKP Tüm Bileşenler Konferansı’nda Gorbaçov’un dile getirdiği başta Halk Temsilcileri Kongresi olmak üzere bir dizi siyasal ve toplumsal alanda hayata geçirilmesi öngörülen demokratikleşme çabaları ile katılımcı ve demokratik bir sosyalizmin kurulması amaçlanılmıştır (The New York Times, 1988). Mart 1989’da da Sovyetler Birliği’nde ilk çok-adaylı kongre seçimi yapılmış; toplumun çok farklı kesimlerinden adayların seçilmesi sonucu ortaya çıkan Halk Temsilcileri Kongresi’nin de dâhil olduğu yeni bir siyasal yapılanma kurulmuştur. Halk Temsilcileri Kongresi 1/3 oranında SBKP, sendikalar, kooperatifler, Konsomol üyelerinden oluşmuştur. Geri kalan kısım ise, halkoyu ile seçilenlerden mürekkeptir. Halk tarafından seçilenler de genel olarak halk cepheleri ve seçmen kulüpleri/konseyleri gibi birleşimlerin aday gösterdiği isimlerdir.

Bunun yanında, 1989 itibariyle artan ekonomik, toplumsal ve siyasal sorunlar SSCB’yi hızla yıkıma götüren bir kaotik ortama da zemin hazırlamıştır. Bu kaotik ortamın başlıca iki aktörü ise; bir tarafta muhafazakâr *nomenklatura* ve değişimleri yeterli bulmayıp kapitalist bir dönüşümü özgürlük ve demokrasi şiarı altında savunan Batıcı-

liberallerdir. Sosyalizmin baki kalmasını ama demokratik bir çehreye kavuşması gereğini de savunan reform yanlıları ise bu iki grup arasında kalakalmıştır. Fakat, ilk olarak 1989'da madencilerin önderliğinde başlayan ve ardından da 1991'de devam eden SSCB sathında geniş çaplı iki grev dalgasının ortaya çıkması aynı zamanda reform yanlılarının elini oldukça zayıflatırken Batıcı-liberallerin güçlenmesine yol açmıştır. Diğer yandan, yine 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılması sonrası hem Varşova Pakti'nda hem de SSCB'yi meydana getiren ülkelerin bağımsızlıklarını, sosyalist sistemin ilgasını ve kapitalist sisteme geçiş sürecini başlattıklarını ilan etmeleri Moskova'yı oldukça zor bir duruma sokmuştur. Ağustos 1991'deki darbe de SSCB'nin dağılışı için bir anlamda son vuruş olmuştur. Bedirhanoğlu'nun (2004: 295) da belirttiği gibi:

“Öte yandan, *nomenklatura*'nın kendi iktidarını hedef alan bu demokratik sosyalizm projesine Gorbaçov kadar soğukkanlı bakmadığı açıktır. Bu çerçevede, 1990'dan itibaren Sovyet siyaset sahnesinde liberal savların ve piyasa ekonomisinin faydalarının daha sık duyulmaya başlamasını, *nomenklatura*'nın demokratikleşme karşısında duyduğu endişelerle ilişkilendirmek mümkün görünmektedir. Polonya'da Ocak 1990'da başlatılan şok terapi deneyiminden de cesaret alan Sovyet yönetici sınıfı, iktidarını yeni bir toplumsal ilişki biçiminde yeniden üretebilmek için kapitalizme geçiş projesi üzerinde bu tarihten itibaren üstü kapalı bir sınıfsal uzlaşmaya varmış gibi görünmektedir. [...] Başka bir deyişle, SSCB'de siyasetin radikal bir biçimde toplumsallaşma sinyalleri göstermeye başlamasından sonra, *nomenklatura*'nın bürokrat ve teknokrat kesimleri güçlerini kısa sürede alt sınıflara karşı birleştirmişler ve yeni sınıfsal stratejilerinin merkezine de, sınıf sömürsünü meşrulaştırma konusunda rüştünü tarihle olarak kanıtlamış olan kapitalist üretim ilişkilerini koymuşlardır. Bu hassas sınıfsal uzlaşmanın, *nomenklatura*'nın SSCB'nin son iki yılında yaşanan siyasi ve iktisadi karmaşa ortamından fazla yara almadan çıkabilmesini sağlayan kritik bir dönemeç oluşturduğu söylenebilir. [...] Aralık 1991'de SSCB'nin resmen dağılmasına öncülük eden Ağustos 1991 darbe girişimi bu bakımdan en elverişli ortamlardan birisini yaratmıştır.”

Ayrıca, diğer yandan parti ve bürokrasi kadroları dışındaki kesimler de bu reform çabalarına karşı bir tehdit algısı geliştirmişlerdir. “Örneğin, tabandaki işçilerden (asıl olarak daha az nitelikli) oluşan kimi gruplar, ücret pazarlığı yürütmede gayri-resmi açıdan daha güçlü bir konum sağlayan aşırı sayıda işçi bulunmasıyla -bağımsız sendikaların yokluğunda çok değerlidir- mücadele etme eğilimi karşısında tehlide uğramış hissedebilirler kendilerini” (Brus, 1992: 60). Bu nedenle de reform programının aleyhinde tavır gösteren kesimlerden bahsederken tahmin edilenden veya iddia edilenden daha fazla bir sayıya ulaşmak mümkündür. Elbette ki tarihin akışı içinde yapının dönüşümü kadar öznenin pratiğinin de bu dönüşüm içindeki rolü de önemli bir yer tutmaktadır. Bu bağlam dâhilinde de, bu reform programının hayata geçirilmesinde, başarısız olmasında ve tabii ki neticesinde de Sovyetler Birliği'nin yıkılışına giden sürece katkıları göz önüne alınmalıdır. Oysaki belki de esas mesele, Kagarlitskiy'nin de belirttiği gibi, “kendi başına planlamayı demokratik ve verimli duruma getirmektir” (Kagarlitskiy, 1992: 376). Bunun sebebi de, planlamanın gerçek anlamda demokratik olabilmesi için hem devletin işleyişinin hem de özyönetim mekanizması aracılığıyla üretim sürecinin demokratikleşmesi gerekmektedir (Kagarlitskiy, 1992: 377). Bunun aksi bir durumun ise işçi sınıfının ya da Sovyet halklarının değil bürokrasinin yararına olacağı açıktır. Bir yandan devrimin öznesi işçi sınıfının elinden pratikleri alınmışken diğer taraftan siyasal ve ekonomik yapısal mekanizmaların daha fazla bu sistemi götürememesine çözüm olacak olan birkaç sathi reform programı olmadığı ise açık bir biçimde görülmüş ve sistem geri dönülemez bir biçimde yıkılmıştır. Fakat altında kalan yine işçi sınıfı ve Sovyet halkları olmuştur.

1989 yılında, Polonya ve Macaristan'da yapılan seçimler ile Doğu Almanya'nın Berlin Duvarı'nın açılmasıyla ilgili kararı neticesinde başlayan süreçle birlikte, Varşova Paktı (Варшавский договор) ve COMECON'u (Совет экономической взаимопомощи) oluşturan ülkelerin bir bir sosyalist sistemden vazgeçmeye de başladığı

da görülmektedir. Bunun sonucu olarak da, Doğu Bloku hızla dağılmaya doğru yol almaya başlamıştır. 1990 yılında Halk Temsilcileri Meclisi (Съезд народных депутатов СССР) tarafından Sovyet Başkanı seçilmesine rağmen, 19-21 Ağustos 1991 tarihleri arasında vuku bulan, parti ve ordu içindeki muhafazakâr kadroların tertiplelediği ve Gorbaçov'u iktidardan indirmeyi hedefleyen başarısız darbe girişiminin yarattığı siyasal ve toplumsal kaotik atmosferin neticesinde 25 Aralık 1991 tarihinde Gorbaçov'un istifası ile *de facto* olarak dağılmış bulunan Sovyetler Birliği için artık sona gelinmiştir. 12 Haziran 1991'de halkoyu ile Boris Yeltsin'in Rusya Federasyonu (Российская Федерация) Başkanı seçilmesi neticesinde Yeltsin ve Gorbaçov arasındaki güç mücadelesi Sovyetler Birliği'nin yıkılışını getiren çatlardamaların en bariz görüngüsü olmuştur. Yeltsin, Ağustos darbesi (Августовский путч) sırasında Parlamento binasını topa tutan tankların üstüne adeta bir halk kahramanı imajıyla çıkarak gelen yeni dönemin ilk sinyallerini vermiştir (E. Yıldırım, 2017b). Son olarak da, Yeltsin'in Komünist Parti'nin Rusya sınırları içinde dağıtması ve Sovyetler Birliğini oluşturan 15 ülkeden 8'nin bağımsızlığını ilan etmesi üzerine Gorbaçov'un mecburi istifası ile 1991 yılının son günleri SSCB'nin tam manasıyla yıkılmasına tanıklık etmiştir. Neticesinde de, esasen kökleri 1930'lu yıllara dayanan ve parti ile halk arasındaki oldukça sorunlu olan bir ilişkinin de nirengi noktası olan tüm gücün tek bir noktada toplanması durumu ortaya çıkmıştır. Ayrıca, bu durumun yanısıra insanlara -merkezde yoğunlaşan bu gücü dengeleyebilecek- herhangi bir hareket alanının da açılmamış olması yabancılaşmayı, yozlaşmayı ve sistemin yıkılışını getiren önemli öğelerden biridir. Sonuç olarak da;

“Sosyalizm deneyinden çıkan en önemli derslerden birisi, Sovyet iktidarında sembolleşen bürokratik yozlaşma ve kireçlenmedir. Fakat bu kavramlar esas gerçekliği tanımlamakta yetersizdir. Konu esas olarak parti, devlet ve halk örgütlenmeleri ilişkisidir. Sistem yıkılışa geçtiğinde, her şeye egemen görünen Komünist Partisi'nin ancak yüzde on desteğe sahip olduğu gerçeği ortaya çıktı. İktidarın neredeyse mutlaklık ölçüsünde büyümesi, sonsuz egemenlik getirmedi. Bürokratik çürümeye sadece “tek parti egemenliği” yönünden bakmak

sorunun tüm yönlerini görmeyi engelleyebilir. Sovyet iktidarının gücünün üç temel kaynağı aynı zamanda kavranmalıdır. Tek parti iktidarı, devlet mülkiyeti ve merkezi planlama onun temel güç kaynakları oldu. Bu üçünün bileşimi hem muazzam bir güç kaynağı yarattı hem de gerekli değişimlere karşı muazzam bir direnç, sonuç “muazzam” bir çöküş oldu” (Yılmaz, 2010: 150).

Tüm bunların yanısıra, sonuçta, *perestroyka* ve *glasnostun* kesinliği, netliği, derinliği, etkililiği, işlerliği hususunda yapısal olarak problemliliği olduğu aşikârdır. Hâlbuki, kökleri geçmişin derinliklerine dayanan mühim sorunların bir muğlaklığın içinde ve sadece günü kurtarmaya ve vitrini süslemeye yönelik bir retorikten ibaret olduğu kısa süre içinde kendini göstermiştir. Mehmet İnanç Turan’ın (2009: 170) ifadesiyle: “Bu toplumun yıkılış temelleri 1940’lara kadar süren dönemde atılmıştı. Gorbaçov ve ekibi sadece benzine kibrit tuttular, kapitalizmin ateşini yaktılar.” Zati, zaman içinde, reformların hedefi “planlamadan piyasa ekonomisine, devlet mülkiyetinden özel mülkiyete, otarşik yapıdan kapitalist ekonomiye bütünleşen bir ekonomik yapıya geçiş” halini de almıştır (Tellal, 2014: 417). Gorbaçov’un yönetimi altındaki yaklaşık bir 5 yıllık (1985-1990) dönemde resesyona stagfasyona dönüşmüş ve bir yandan zaten yüklü miktarlarda olan dış borç katlanırken diğer yandan halkın yaşam standartları hızla düşmeye başlamıştır. Oysaki, gerçek anlamda reform programının savunduğu ilkelerin hayata geçirilmesi mümkün olabilseydi belki de sistemsal sorunların en azından bir kısmı çözülmüş olacaktı ve sistemin yeniden yapılanmasına olanak da tanıyabilecekti. Mesela, âdem-i merkeziyetçi bir anlayış ile inşa edilen, kolektif ruhun baz alındığı ve ekonomik, siyasal ve toplumsal alanlarda karar mekanizmalarını vücuda getirecek olan -diyalektik- bir özyönetimin zeminini oluşturduğu bir demokratik sosyalizm gibi. Fakat, zaten genel olarak, “yaşanmış olan “sosyalizm” kamu mülkiyeti ve devlet planlaması ile bir tutulmuş, üretimde “iş”in nasıl örgütlendiği ve emek süreci eleştirel bir incelemeye tabi tutulmamıştır” (Ansal, 1992: 143). Böylece de, küresel kapitalist sermaye ve -özellikle

son dönemde sıkı dostları olacak olan- *nomenklaturanın*, karşılıklı çıkarları adına Sovyetler Birliği'ni yıkılışı için verdikleri çaba boşa gitmemiş; arzu ettikleri gibi Sovyetler Birliği en sonunda dağılmış, zenginlikleri uluslararası sermaye grupları ve ulusal elitler tarafından son *kopeyka*'sına kadar paylaşılmıştır.

1.2. SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN YIKILIŞI SONRASI: KAPİTALİZMİN İNŞASI VE NEOLİBERALİZMİN GİRİZGÂHI

“Homosos'un [*Homo Sovieticus*] en önemli kaybı onun kolektiften ayrılmaya mecbur kalışıdır. Akraba ve dostlarımı, Moskova'daki dairemi ya da mesleki konumumu kaybettiğimi pek az seziyorum. Ancak kolektifime aidiyetimi kaybetmem bana gece gündüz işkence çektiriyor... Bizim bir kolektifin yaşamına dâhil olmamız yaşamımızın belki de en önemli ve en sıradan yönüdür. Homosos'un ruhu onun kolektif yaşama dâhil olmasıdır”
(Aleksandr Zinovyev'den akt. Baker, 2012: 169).

Sovyetler Birliği'nin yıkılmasının, eski Sovyet ülkelerinde yaşayan insanlar için yarattığı -belki de- en önemli durum bu ruhun yeri doldurulamayacak biçimde onları terk etmesi idi. Sadece Sovyet döneminde değil, öncesinde de *-mir* ve *obshchina* sistemleri gibi varolan ve aşına oldukları kolektif yaşamla birlikte bildikleri dünyayı arkalarında bırakıp, hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmadıkları yeni bir dünyaya geçiş yaptılar. Artık kolektifin yerini bireysellik, dayanışmanın yerini çıkar çatışmaları, ortak paydanın yerini her bir bireyin bencilce arzuladığı maddi servet hırsı almış idi. Yıkılan Sovyetler Birliği ile birlikte yıkılan sosyalizmin yerini alan kapitalizm ile birlikte yeni bir Rusya da ortaya çıkmış oldu böylece. Siyasi iktidarın başında Boris Yeltsin ve ekonomik iktidarı ise elinde tutan *oligarkların* (олигархи)³ çizdiği yolda ilerleyen bir Rusya'dır. Kapitalizmin gelmesi

³ Bu terim; özellikle Yeltsin döneminde, ağırlıklı olarak enerji ve finans sektöründe faaliyet gösteren büyük şirketlere ve 1990'ların siyasal atmosferi içinde ciddi bir etkiye sahip zengin işadamları tanımlamak için kullanılmaktadır (Goldman, 2003). Bilhassa, 1990'larda Rus toplumu, en güçlü ve etkili yedi *oligarkı*, “Büyük Yedi” (Семибанкирщина) olarak adlandırılmıştır. Bu isimler: Boris Berezovskiy, Peter Aven, Mihail Fridman, Vladimir Gusinskiy, Mihail Hodorkovskiy, Vladimir Potanin, ve Aleksandr Smolenskiy idir.

ile eşzamanlı olarak vaat edilen demokrasi ve özgürlük yerine; Rus toplumunda, derin bir yoksullukla birlikte baş gösteren toplumsal, ekonomik ve siyasal krizlerin vücuda getirdiği travmatik bir sosyal katastrof olarak zuhur etmiştir.

Gorbaçov yönetimi altında bir yandan reform programları ile sistemin yeniden yapılandırılması amaçlanırken diğer taraftan Sovyet devleti varolan borçlarını ve ülkenin giderlerini karşılayacak gelire sahip olmadığı için borçlanmaya devam ediyordu. Bu süreç en sonunda 1990-1991 yıllarında iflas etti. Döviz rezervleri tükenmiş, içeride tüketici piyasasında arz krizi baş göstermiş, hammadde ihracatından elde edilen gelir ise çok düşük düzeylerde idi ve tüm bu sorunlar dışarıdan alınan yeni borçlar ile telafi edilmeye çalışılıyordu (Kagarlitskiy, 2007: 464; Glazyev, 1994: 207-208). Bu durum aynı zamanda Sovyetler Birliği'nin küresel kapitalizmle daha fazla haşır neşir olmasına ve Batılı ülkelerle uluslararası sermayeye daha fazla bağımlılık geliştirmesine de sebep olmaktaydı. Bunların yanısıra, 1989 yılında Berlin Duvarı'nın yıkılmasının ardından 1991'in Mart ayında Varşova Paketi'nin dağılması ile politik ve ekonomik hegemonik alanını da kaybetmesi ayriyeten mevcut olan organik krizi daha da harlamıştır. Bu durum karşısında, yine benzer durumlara da müdahil olan ve bu yolla küresel kapitalizmin yeni fazı olan neoliberalizme dair politikaların tüm dünya üzerinde uygulanmasını da sağlayan kurum olan Uluslararası Para Fonu (IMF), Rusya'nın içine girdiği, bir türlü çıkmadığı hatta çırpındıkça daha çok battığı bu kriz için de müdahale etme gereği duymuştur. Zaten bir süredir varolan Gorbaçov ve Yeltsin arasındaki iktidar mücadelesinde ibrenin 1991 yılındaki Ağustos Darbesi sonrasında Yeltsin'i göstermeye başlaması ile Sovyetler Birliği'nin sonunun geldiği de anlaşılmıştır. Şimdilerde Vladimir Putin'in ekonomi danışmanı da olan, akademisyen/ekonomist Sergey Glazyev'e (akt. Kagarlitskiy, 2007: 464) göre de:

“Ekonomik yapıların katılığı, değişen gerçekliğe uyum sağlayacak esnek mekanizmaların eksikliği ve aynı zamanda petrodolar akışının yozlaştırıcı etkisi, ekonomik gelişmenin herhangi bir şekilde uyarımını etkinlikle engelledi; bir kere “kolay” yabancı paranın cereyanının hızı azalmaya başlamıştı. Ekonomik gelişme, tüm fiili sektörlerdeki gerilemeye dayanamayarak 1990 ve 1991’de tıkanmıştı. Buna; hem yeni hammaddelerin çıkarılması için koşulların müsait olmaması hem de madencilik sektörüne yapılan yatırımların yetersiz olması sebebiyle ihracatın daha yavaş olmayan düşüşü eşlik etti. 1989 ve 1991 arasında ihracat, 1981’deki düzeyine dönerek üçte birden daha fazla düştü. En acı veren felaket ise kazancın yarıdan daha fazla düştüğü petrol sevkiyatındaki düşüşle ilgiliydi. Aynı dönemde, sırasıyla yurtiçi üretim ve ihracat üzerinde olumsuz etki yaratan ithalat yüzde 43 oranında azaldı.”

Bu nedenle de, mevcut borç yükünden kurtulmak için bir çıkış yolu olarak 1988 yılında tartışılmaya başlanan IMF’ye üye olma hususunun yanısıra, 1991 yılına kadar IMF, bir türlü yoluna sokulamayan ve hatta gittikçe içinden çıkılmaz bir hale gelen mevcut iktisadi bunalıma cevap olacağı düşünülen öneriler de bulunmuştur (Davies & Woods, 1999: 5). 1991’in Ekim ayında kısmi üyelik, 1992’nin Haziran ayında tam üyelik ile son bulmuştur bu tartışmalar (Davies & Woods, 1999: 5). “1989 yazında kurulan ve muhalif nükleer fizikçi Andrey Saharov, Boris Yeltsin ve dini liderlerden oluşan Bölgelerarası Yüksek Sovyet Temsilcileri Grubu, Saharov’un ölümünün [yani Aralık 1989’un] ardından neoliberal bir ekonomi programını desteklemeye” başlamıştı bile (van der Pijl, 2014: 340). 28 Ekim 1991 tarihindeki 5. Rusya Halk Temsilcileri Meclisi’nde Yeltsin’in yaptığı konuşmada dile getirdiği ve özelleştirme, liberalizasyon, stabilizasyon ve hızlı bir biçimde serbest piyasa ekonomisine geçişi öngören ekonomik paket ise esas olarak uluslararası finans kurumları ve liberal ekonomistlerin çizdiği bir hat izlemektedir (Davies & Woods, 1999: 6). Ve bir türlü kontrol altına alınamayan ekonomik krizin yarattığı siyasal ve toplumsal krizlerin neticesi olarak çöküşe giden Sovyetler Birliği’nin ardından Sovyetler Birliği’nin esas varisi olan Rusya Federasyonu kendine kalan sorunlar

yumağına çözüm getirmek adına IMF'nin izlenmesini istediğı ekonomik dönüşüm politikalarını adım adım hayata geçirilmeye de başlanmıştır. Bu politikaların oluşturduğu “şok terapi” programı ise daha önce Latin Amerika’da ve yine yakın bir zaman önce Polonya’da uygulamaya konmuş olup Rusya Federasyonu’nun kapitalizme geçiş süreci için gerekli olan çare olarak lanse edildi. Sovyetler Birliğı döneminde hem ekonomik hem de siyasal gücü elinde tutan *nomenklatura* ise 1980’li yılların sonlarına doğru Gorbaçov karşıtlığı üzerinden kurduğu muhafazakâr tavrını tümenden değıştirip Yeltsin’i destekler bir pozisyon olarak serbest piyasayı ve liberal ekonomiyi savunan bir hat oluşturmuştur:

“Karşıdevrimci süreç ilerledikçe ekibe en güçlü toplumsal destek, “yeni” dönemin ruhunu çabuk kavrayan bir kısım parti yöneticisinden ve paranın kokusunu almaya başlayan iyi yetişmiş Moskova entelijensiyasından geldi. Buna, yakalanan büyük olanağı fark eden emperyalist ülkelerin çeşitli yöntemlerle kanca atarak cesaretlendirip ödüllendirdiğı sivil/asker bürokratları ve Baltık cumhuriyetlerinde büyük ağırlığı olan katolik kilisesi ve Rus ortodoks kilisesini eklemek gerekir” (Okuyan, 2014: 80).

Tüm bunların bağlamında, rahatlıkla farkedilebilir ki Sovyetler Birliğı’nin yıkılması ve Rusya’ya kapitalist dönüşüm sürecine girmesi “duru gökte çakan bir şimşek gibi”⁴ ortaya çıkmadığı açıktır. İnsanlık tarihi boyunca, uygun ekonomik, siyasal ve toplumsal koşullarının ortaya çıkması ve olgunlaşması sürecinin tarihi olayların meydana gelmesi için olmazsa olmaz şart olduğu yadsınamaz. Benzer biçimde de, bu sürecin ilk tohumlarının çok daha erken zamanlarda atıldığı ise aşikârdır. Lakin, hem ekonomik sorunların önlenemez bir hal alması ve bir süredir toplumsal rahatsızlıklara yol açmaya başlaması hem de karar mekanizmalarını elinde tutan *nomenklaturanın* ve entelijansiyanın kendi çıkarları gereğı adımlar atması sistemin yıkılışını için gerekli olan son hamleler de olmuştur. Özellikle de, hem *nomenklaturanın* hem de entelijansiyanın

⁴ Friedrich Engels bu cümleyi Karl Marx’ın **Louis Bonaparte’in 18 Brumaire**’i eserinin üçüncü Almanca baskısı için yazdığı önsözde kullanmaktadır (Marx, 2007: 10).

mevcut düzenin “[...] çöküşünü ve hatta krizini çarpıcı bir şekilde kendi kazanımlarına çevirdiler. Sovyetler Birliği’nin dağılması ve bununla birlikte ortaya çıkan karmaşa bürokratik seçkinlere, gücü mülke dönüştürmek ve küresel yönetici sınıfa dâhil olmak için ideal koşullar yaratmıştı” (Kagarlitskiy, 2007: 465).

Her biri iyi birer müteşebbise dönen bürokratik elitlerin zamanın ruhunu iyi okuyup da Sovyet döneminde kontrolleri altındaki ekonomik ve siyasi gücü, serbest piyasanın ya da esasında kapitalizmin inşası anlamına gelen bu yeni düzene geçiş sırasında kendi lehlerine çevirmeyi de başardılar. Bu bağlam dâhilinde, aynı zamanda, “Yeltsin güçleri, geçmiş ile radikal bir kopuşu tercih ettiler. Medyada oldukça faal olan yabancı yatırımcıların yanısıra yeni girişimciler, tüccarlar ve entelektüeller ile ittifak yaparak, Yeltsin, neoliberal doktrinleri memnuniyetle benimsedi ve diğer ülkelerdeki mevkidaşları gibi mücadele alanını tümünden değiştirmek için bütün-birlik yapılarının revizyonunu teşvik etti” (van der Pijl, 1993: 257). Sovyet döneminde kısıtlı koşullarda yaşayan halk kitleleri ise ellerindeki mevcut imkânları da kaybedip yoksulluk ve yoksunluk ile karşı karşıya kaldılar. Sovyetler Birliği’nin çöküşü sonrası, yapılandırılmaya çalışılan kapitalizmin inşası sürecinde, IMF’nin hayata geçirilmesi için önerdiği “şok terapi” programı ile bir yandan devlet mülkiyeti *nomenklatura* ve uluslararası sermaye tarafından paylaşılırken diğer yandan da Rusya sınırları içindeki tüm kamu yararı güden yatırımlara ve hizmetlere son verilmiştir.

Oysa 1991 yılında yapılan kamuoyu yoklamalarında Rus halkı kapitalizmden yana olmak yerine, daha demokratik bir sosyalizmden yana olduğu görülmüştür. Mesela, The Times Mirror Center⁵ tarafından 1991 yılında yapılan “The Pulse of Europe” kamuoyu yoklamasına göre; sosyalizmden yana olanların oranı % 46 iken kapitalizmden

⁵ 1990’lı yıllarda The Times Mirror Center olarak adlandırılan ama 2004’ten sonra The Pew Research Center haline gelen ABD menşeli fact-tank kuruluşu.

yana olanlar ise % 40 idir. Ki kapitalizme dair verilen onayların % 23'ü İskandinav tarzı sosyal refah modeli için iken, sadece % 17'si serbest piyasa ekonomisinin egemen olduğu bir kapitalizmden yana olmuştur. Sosyalizmden yana olanların da; % 36'si demokratik bir sosyalizmden yana iken sadece % 10'u mevcut sosyalist sistemden yana durmuştur (Pew Research Center, 1991: 256-257). Stephen White ise, yine 1991'de yapılan başka bir kamuoyu yoklamasında doğrudan kapitalizmden yana olanların yalnızca % 3 olduğunu belirtmektedir (White, 1992: 249-250). Ayrıca, özelleştirmeler hususunda da; ağır sanayinin özelleştirilmesine karşı olanların oranı % 79, bankalar sözkonusu olunca oran % 52 (Pew Research Center, 1991: 245-46). Elektrik, telefon, ulaşım, eğitim hizmeti, sağlık hizmeti vb. kamu hizmetlerinin devlet kontrolünde olmasını isteyenlerin oranı da yine büyük bir çoğunluğa tekabül etmektedir (Pew Research Center, 1991: 244-248). Özelleştirmeye sıcak bakılan tek sektör ise tarım idir; % 75'lik özelleştirme yanlısı bir oranla (Pew Research Center, 1991: 249).

Kısacası, dünya sathında -ekonomi politik bir bağlamda- “bileşik kaplar” yasası gibi işleyen dünya ekonomisinin geçirdiği olumsuz tüm süreçlerden hem SSCB hem de Rusya Federasyonu paylarına düşeni elbette almışlardır. Özellikle de, bütün siyasal ve ekonomik sistemlerin birbirine daha da bağımlı hale geldiği 1970-1980'ler itibari ile ortaya çıkan sorunlar Rusya'nın 1990'larında hayata geçirilmeye çalışılan piyasa ekonomisine geçiş süreci ile önceki dönemden daha da kaotik bir ortamın doğmasına sebep olmuştur. Piyasa ekonomisine geçiş saiki ile ivedi bir biçimde uygulamaya konan şok terapi politikaları, hayata geçirildikleri diğer ülkelerde de benzer bir halde, Rusya'da da sermayenin monopolleşerek birkaç kişinin elinde toplanmasına, devlet yönetiminin merkeziyetçi ve otoriter bir modeli benimsemesine ve toplumsal bazda da yaygın yolsuzluğun, yoksulluğun, suçun ve hukuksuzluğun ürünü olarak travmatik bir sosyal katastrofinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Neticede de, tüm bu gelişmeler esas olarak Rusya'da yeni bir tarihsel bloğun oluşumunun ve bu yeni tarihsel bloğa ait bir hegemonik

projenin kurulumunun somut tezahürleri olarak ortaya çıkmıştır. Bunun için de, zamanında Yeltsin hükümetine danışmanlık yapmış olan Andrey Schleifer ve Daniel Treisman'ın (akt. Bedirhanoğlu, 2004: 275) da belirttiği gibi:

“Başarılı bir reform için, yalnızca piyasa ekonomisinin içeriğinin anlaşılması değil, reformun önündeki siyasi engelleri ortadan kaldırabilecek stratejilerin de geliştirilmesi gerekir. [...] (Bu stratejiler), değişime muhalefet eden güçlü çıkar gruplarının bölünmesi ve düşman koalisyonların sisteme eklenmesinin yanı sıra, diğer reform karşıtlarının muhalefet gücünün yok edilmesini içerir.”

Rus Yüce Sovyeti Haziran 1990'da kurulur ve bağımsızlığını ilan eder. Ve Boris Yeltsin'i de devlet başkanı olarak ilan eder. Kasım 1991'de de ilk hükümet kurulur ve Parlamento Yeltsin'e Aralık 1992'ye kadar kullanabileceği kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi verir. Bu bir senelik süre içinde Yeltsin ve ekibi de rahatlıkla istedikleri politikaları uygulama ve kapitalizme geçiş için gerekli olan değişim ve dönüşümlerin zeminini oluşturma imkânını bulur. Zaten Ağustos 1991'deki darbe teşebbüsü bir yandan Yeltsin yönetimine destek veren *nomenklatura* ve müttefiklerinin elini güçlendirirken diğer yandan ortaya çıkabilecek herhangi bir siyasal ve/veya toplumsal muhalefet imkânının da önünü kesmiştir. Bedirhanoğlu'nun (2004: 300) da belirttiği gibi, Yeltsin dönemi hayata geçirilen neoliberal politikaların yol açtığı dönüşüm süreci aynı zamanda bir “pasif devrim”⁶ niteliği taşımaktadır. Pasif devrimler genellikle popülist bir hegemonik proje ile başlayıp sonrasında otoriterleşme ve rızanın yerini zor aygıtlarının aldığı bir süreçtir. Yeltsin de hem *nomenklatura* hem de entelijansiya içinde muhalif olan ya da olabilecek etkili kişileri veya grupları bu sürecin içine dâhil ederek bu kesimlerin üzerinde hegemonyasını kurmuştur. Diğer sınıflara karşı da daha çok zor aygıtlarını kullanmayı tercih etmiştir. Diğer bir deyişle de, Yeltsin'in bu süreçte ifa ettiği oldukça önemli olan

⁶ Antonio Gramsci'ye göre pasif devrim; “bir burjuva hegemonya projesi anlamına gelen [ve ...] halk hareketi değil ‘hükümdarın fethi’ [olan ...] devrimsiz devrimdir” (Thomas, 2013; 212-213).

otoriter-popülist “Sezarist”⁷ rolü ise hem egemen sınıf içinde sınıf-içi birliği ve ittifakı hem küresel sermaye sınıfı ve onların temsilcisi kurumlar ile ittifakını hem de halktan gelebilecek muhtemel direniş/muhalefet girişimlerini engellemeye yönelik bir işlev görmüştür (Bedirhanoglu, 2004: 300).

Bunun yanında, 1990’ların başlarında uygulamaya geçen neoliberal politikaların yine de *nomenklaturadan* veya içindeki çeşitli fraksiyonlardan gelen bir karşı duruşla karşılaşmadan Yeltsin ve çevresi tarafından kolayca hayata geçirildiğini söylemek de hata olur. IMF ve Dünya Bankası gibi iki uluslararası ekonomik kurum tarafından temelde Washington Konsensüsü model alınarak önerilen bu politikaların detayları Yeltsin iktidarı ile önemli sektörleri kontrollerinde tutan -eski *nomenklatura*- yeni Rusya sermaye sınıfı arasında pazarlıklar ve anlaşmalar ile belirlenmiştir. Fakat *nomenklaturanın* lehine görünen bu politikaların uygulanması sonucunda bu kesim içinde de kazananlar ve kaybedenler olmuştur: Kazananlar sistem ile bütünlüklü bir entegrasyon yaşarken; kaybedenler de sistemin kenarına itilip yoksunlaşmış, yoksullaşmış ve halkın arasına karışmıştır. Diğer bir ifadeyle, Kees van der Pijl’in (2014: 340) de belirttiği gibi, “Parti [başka bir deyişle *nomenklatura*] siyasi denetimi kaybetmedi; ortada kendilerini ve toplumu dönüştürmek isteyen iki farklı kesim vardı.” Filhakika, tüm bu gelişmelerin sonucu olarak da; bir yandan ekonomik ve siyasal olarak etkili, güçlü olan kesimlerin muhalefetini parçalayarak Yeltsin iktidarına yönelik muhalefeti zayıflatırken, diğer yandan da gelecekte Yeltsin iktidarına ve uygulamalarına yönelecek/yönelebilecek herhangi bir muhalefet ihtimalini ortadan kaldırmıştır.

⁷ Gramsci’ye göre: “Sezarizmin, çatışma halindeki güçlerin feci sonuçlar doğuracak tarzda birbirini dengeledikleri bir durumu ifade ettiği söylenebilir; yani, bu güçler birbirlerini öyle bir dengelerler ki, aralarındaki çatışmanın sürgit devam etmesi onların karşılıklı yıkımından başka bir sonuç vermez. İlerlemeci güç A’nın gerilemeci güç B ile olan mücadelesinde A’nın B’yi ya da B’nin A’yı yenilgiye uğratması değil, ne A’nın ne de B’nin galip gelmesi sözkonusudur: bu güçler birbirlerinin kanını dökerken üçüncü bir güç (C) dışarıdan müdahale ederek A’dan ve B’den geriye ne kalmışsa onları kendisine boyun eğdirir” (Forgacs, 2010; 333).

Yeltsin dönemi süresince, eski Sovyet yapılanmasını ivedi bir biçimde yok etmek ve piyasa ekonomisine dayalı yeni bir sistemi inşa etmek için gerekli olan zemin, yeni sistemin demokrasi, ifade özgürlüğü, insan hakları, ekonomik ve siyasal yapının liberalizasyonu ile Rus sivil toplum mekanizmalarının yaratacağı iddiaları üzerinden rıza üretebilmiştir. Kapitalizme geçiş sürecinin başlarında, bu sebeple de, uygulamaya konması gereken “şok terapi” politikaları sonucunda ortaya çıkabilecek biçimde, ancak daha zayıf bir devlet modelinin yanında güçlü bir piyasa modelinin yer almasının Rusya’yı Batılı manada gelişmiş ve “uygar” bir refah devleti haline getirebileceği de iddialar arasındadır. Mesela, neoliberal reform programının danışmanlarından biri olan Anders Aslund (1995; 2001; 2002), kapitalizme geçiş sürecinin siyasal bir dönüşüme de yol açacağını ve bu sırada piyasayı destekleyici kurumlarında bu şartlar altında ortaya çıkacağını ileri sürer. Aslund’a göre, devletin ekonomik alanda fazlasıyla müdahil olması ekonomik çöküşün bir sebebi olarak pek ala da görülebilir. Bu yüzden de, uygulanacak olan ekonomik reform paketi hem yerli hem de yabancı özel şirketler tarafından kontrol altında tutulması gerektiğini savunur. Ayrıca, sadece Aslund değil, reform programına danışmanlık yapan diğer ekonomistler de özellikle liberalizasyon ve özelleştirme politikalarının gerekli ve etkili kurumsal yapılanmaya sebebiyet vereceğine dair bir inanca sahiplerdir ve piyasanın işlemeye başlaması ile de bu kurumların oluşmasına yol açacağını iddia ederler (Hellman, 2002: 94).

Fakat, diğer bir yandan da, reform programının başarısız olmasındaki pek çok etkenden önemli bir tanesi de; inşa edilmeye çalışılan yeni devlet sisteminin ekonomik ve siyasal tasarımlarına dair bir kavrayış hatasıdır. Yeterince güç olmadan, uygulamaya konan politikaların aynı zamanda yapısal bir dönüşüme yol açacağını düşünüp de, gerekli ne kamu kurumları ne de piyasayı destekleyici kurumların namevcudiyetine rağmen, devlet ile piyasanın uyumlu bir biçimde çalışacağı varsayılarak büyük bir yanlısına düşülmüştür (Herrera, 2001: 137). Bunun yanında, ayrıca, yüzyıllardır otoriter bir devlet

modeli ile yönetilen Rusya'nın piyasa ekonomisinin kurulumu ile kısa bir zaman içinde Batılı değerlere sahip bir liberal demokrasiye de geçiş yapacağı iddia edilen savlardan biridir. Oysaki, kapitalizme geçiş süreci, halkın aktif katılımı yerine Rus toplumunun üst sınıfları tarafından empoze edilen, çerçevesi çizilen ve uygulamaya geçirilen bir süreç olagelmıştır (McFaul, 2001: 21). Yeltsin de yönetimi boyunca, siyasi elitlerin ve *oligarkların* çıkarlarını gözeterek biçimde ve IMF ile diğer uluslararası kurumların önerileri doğrultusunda esasında küresel kapitalizmin yararına olacak şekilde politikalarına yön vermiştir (Rutland, 2004). Bu nedenle de, bu sürecin toplumsal ve siyasal nitelikleri sayılırken demokrasiden bahsetmek mümkün olmamıştır. Steven Rosefielde'nin da (2005: 84) belirttiği gibi:

“Rusya ekonomisi, Batı ideası ile uyumlu bir biçimde dönüşmemiş; hatta, daha çok, bir Muskovit metamorfoza (liberal otoriter paradigma içinde) maruz kalmıştır... Yeni rejim en iyi Muskovit ekonomik sistemi olarak idrak edilir ki “Muskovit” kelimesi otokratik ayrıcalıklar, rant devirleri, rant arayışı maiyetleri, açgözlülükler, boyun eğdirmeler, eşitsizlikler ve sosyal adaletsizliklerin tarihsel imgelerini akla getirme eğilimindedir. Bunların ötesinde, hiç de hür teşebbüs olmayan otoriter politikaların sözü geçiyor ve sistemin kapalı, kesif karakteri de ahlaki felaketi ve yolsuzluğu teşvik ediyor.”

Tüm bu atmosferin içinde, 1980'lerden beri büyük bir sorun olarak devletin önünde duran dış borç açığı için bu dönemde IMF ve Dünya Bankası ile yapılan görüşmelerin sonucunda ilk önce dışarıdan gelecek çözümler aranırken, zaman içinde bu reform paketinin de hayata geçirilmesi ile aranan çözümler içeriden bulunmaya çalışılır. Bu reform paketi sayesinde, üretim, tüketim ve finans alanı toptan bir serbestleşmeye bırakılır ve devletin bu alanlardaki etkinliği de minimuma çekilmeye çalışılır. Çünkü program oluşturulurken yapılan öngörülere göre zaten bu serbestleşme sonrası ortaya çıkacak olan serbest piyasa ekonomisi işlemeye başlayarak tüm ekonomik faaliyetlerin dengeye oturmasını sağlayacaktır. Bu bağlamda da, 27 Şubat 1992'de başını Yegor

Gaydar'ın çektiği ve içinde hem Rus hem de Batılı neoliberal uzmanların olduğu bir ekibin hazırladığı ekonomik reform paketinin açıklanması ile Rusya'da inşa edilmesi amaçlanan kapitalizme geçiş için gerekli ilk adımlar da atılmış olur. Gaydar'ın açıkladığı reform programı temelde ekonomi üzerindeki devlet denetiminin gevşemesini hedeflemektedir. Bu saikle, esas olarak hayata geçirmek için hedefe konan politikalardan birkaçı ise; devlet mülklerinin özelleştirilmesi, fiyat kontrolü, ekonomideki devlet idaresinin desantralizasyonu, piyasa kurumlarının ve altyapısının gelişimi için gerekli koşulların yaratılmasıdır (Tikhomirov, 2000: 227). Fakat, bu süreç içinde, kritik olan noktalardan biri de “değişimin hızı” idir (Volkov, 2002: 43). 1992 yılının başında açıklanan reform paketinin 1992'nin sonunda tamamlanacağını iddia eden Yeltsin ve Gaydar yönetimi, aynı zamanda hem ekonomik hem siyasal hem de toplumsal çöküşün hızla gerçekleşmesinin de yolunu açmışlardır (Yanowitch, 2000: 42; Clarke, 1998: 81). Ortaya çıkan ahval ise, tıpkı Maksim Lebskiy'nin (2018) de ifade ettiği gibi gelişir:

“1992 Ocak ayından itibaren toptan satışların %80'inde, perakende satışların ise %90'ında devlet kontrolü ortadan kalkmıştı. Sadece bir ay içerisinde perakende satış fiyatları 3,5 kat arttı. 1992'de devlet harcamaları GSYİH'nin %38,7'lik bölümünü oluştururken, bu rakam 1991'de %47,9 oranındaydı. 1995'e kadar Rusya'da devlet harcamalarının GSYİH içindeki payı, neoliberal ekonomik modele uygun olarak, dönemin ABD'sinde olduğu gibi %35 oranına gelmişti. [...] 1990 yılı sonlarına kıyasla 1995 yılına gelindiğinde perakende satış fiyatları 3668 kat artmıştı, ortalama reel ücret ise 1990 yılına kıyasla %48'e kadar düşmüştü. Sadece resmi istatistiklere bakıldığında 1990'da 64 olan erkeklerin ortalama yaşam süresi, 1995 yılında 58'e kadar düşerken, kadınlarınki ise 74'ten 71,5'e gerilemiştir. Rusya'da kapitalizmin ortaya çıkışı kitlelerde büyük bir yoksulluğa yol açarken, sanayi üretiminde de büyük bir düşüşe neden oldu. Milyonlarca insan kendini sokağa atılmış halde buldu. Birçok insan kendi bahçelerinde çalışarak doğal ekonomiyle hayatta kalmaya çalıştılar. Yeltsin rejimi, potansiyel bir sosyal hoşnutsuzluğun kaynağı olarak gördüğü işçi sınıfını bilinçli bir şekilde, imha ve deklase etti. Yüzlerce fabrikanın kapatılması geniş kitlelerin lümpenleşmesine yol açtı, onları suça ya da sosyal çöküşe itti. İşçi sınıfının

lumpenleştirilmesi 90'lı yıllar boyunca, sosyalist hareketin sosyal tabanını yok etmek için burjuva rejimin bilinçli bir politikasıydı. İşçilerin yaşam şartlarında keskin bir düşüşün olduğu koşullarda, birçok işçi kitlesel eylemler yerine, “oportünistçe davranarak” (ifade R. Dzarasov’a ait), üretimde hırsızlık, özel müşteriler için yasadışı çalışma vb. bireysel olarak hayatta kalmaya çalışıyordu.”

1993'teki Anayasa krizinin Yeltsin karşıtı başkahramanlarından biri olan Aleksandr Rutskoy, bu programın hazırlanmasında aktif rol oynayan Rus ekibini, “pembe pantolonlu, kırmızı gömleklili ve sarı çizmeli genç delikanlılar” olarak niteler (Steele, 1994: 292). Çünkü, Gaydar'ın başını çektiği ve ağırlıklı olarak Sovyet *nomenklaturası*ndan kişilerin çocukları olan genç ve oldukça iyi eğitilmiş bir grup ekonomistin oluşturduğu bu ekip, daha Batılı ekonomistlere/uzmanlara⁸ ve onların liberal/neoliberal fikirlerine oldukça yakın olmalarının yanısıra toplumun ayrıcalıklı bir kesiminden gelmeleri nedeniyle de halktan kopuk ve elitist bir zihniyete de sahiplerdir (Aslund, 2007: 92-93). 1990'larda Rusya ekonomisini belli başlı biçimde şekillendiren de bu ekip olmuştur. Aynı zamanda, Yeltsin'in kabinelerinde ve bürokrasinin üst düzey mevkilerinde de görevlendirilmişlerdir. Bu ekibin yanısıra, bağımsız yabancı ekonomistler, IMF, ABD'den devlet görevlileri de bu sürecin içinde yer almışlardır. “şok terapi” kavramı ise, Milton Friedman'ın “şok politika” kavramının medya tarafından modifiye edilmiş halidir ve çoğunlukla John Williamson'ın irdelediği Washington Konsensüsü nosyonu üzerinden tanımlanmaktadır. Williamson'un (1990; 2000: 252-253) ele aldığı Washington Konsensüsü kavramının tekabül ettiği çerçeve ise: “Mali disiplin gereksinimi; temel sağlık hizmeti, temel/zorunlu eğitim ve altyapı gibi öncelikli kamu harcamalarının hem yüksek ekonomik gelir hem de gelir dağılımını geliştirecek potansiyeli sağlayacak alanlara doğru yeniden yöneltilmesi; vergi reformu; faiz oranları

⁸ Mesela, Yeltsin hükümetine bu süreçte danışmanlık yapan Batılı uzmanların başında Anders Aslund, Jeffrey Sachs, Richard Layard, Stephen Cohen, Andrei Shleifer, Maxim Boycko, Robert Vishny, Jonathan Hay, Stanley Fischer ve Laurence Summers gibi isimler gelmektedir (Goldman, 2003).

serbestisi; rekabetçi bir kur politikası; ticaret serbestisi; doğrudan yabancı yatırım serbestisi; özelleştirme; deregülasyon; ve güvenli mülkiyet hakları[nı]" içermektedir.

Bu bağlam dâhilinde, IMF'e göre şok terapi üç temel yapısal düzenlemeden oluşmaktadır: Liberalizasyon, finansal stabilizasyon ve özelleştirme. Richard Sakwa'ya (2002: 282) göre, bu reform programının temel adımları; ilk olarak, rublenin güçlendirilmesi için sıkı bir mali ve kredi politikasına dayalı bir iktisadi stabilizasyondur. Ardından da, ücret liberalizasyonu ve büyümekte olan özel sektöre alan açacak olan özelleştirme ve hızlı bir toprak reformu gelmektedir. Bunlardan sonraki adım, finansal sistemin yeniden düzenlenmesi, bütçe harcamalarında sıkı bir denetim, vergi ve bankacılık sisteminde reforma gidilmesini öngörmektedir. Simon Clarke (1998: 13); bu yapısal düzenleme adımları, kontrollü ekonomiden piyasa ekonomisine doğru bir geçişin üç aşamalı modeli olarak ele almaktadır. İlk aşama olarak, sosyal hizmetleri de kapsayacak biçimde devletin faaliyet alanını sınırlamayı ve işsizliği arttıracak biçimde zarar eden kamu ve özel işletmelerinin kapatılmasını zorlayan mali ve finansal stabilizasyon vardır. İkinci aşamada, kararlı bir döviz kurunun yanısıra düşük enflasyon ve faiz oranlarına yol açacak biçimde kamu borçlanmasında kısıtlamaya gitme yer almaktadır. Son aşamada da, bu sürecin sonucu ortaya çıkan işsizlikteki artış emek piyasalarının işleyişini sermaye açısından kolaylaştırıp ücretlerin düşmesine sebep olurken, yeni sektörlerle yeni yatırımların yapılması yerli ve yabancı yatırımcılar için karlı hale gelir. Lakin, bu aşamalar arasında hususi bir yere sahip olan özelleştirmelerin hayata geçirilmesi sonucunda ortaya çıkan durum ise:

“Süregiden özelleştirme, eşzamanlı olarak füzuli emeği işten çıkaracak saikleri sağlayarak ve işsizliğin yerine düşük ücreti ikame etmeyi teşvik ederek, en başta yeniden yapılandırılan emek piyasasını tam aksi bir biçimde etkilemiştir. Devlet mülkiyetinden özel mülkiyete resmi geçiş dönemin kilit gelişmelerinden biridir. Gerçi, özelleştirme, eski devlet işletmelerini bir gece içinde piyasanın gereklerini karşılayabilecek ve etkili bir üretimi sağlayacak

kapasitedeki yöneticileri seçebilecek şahsi sahipler tarafından kontrol edilen gerçek özel şirketlere dönüştürmemiştir. Bunun yerine, Rusya'daki özelleştirme kademeli bir süreç izlemiştir: Birçok işletme nominal olarak çalışanlar tarafından sahiplenilmiş, “-tüm çalışanlar adına- yöneticiler hem resmi sahipliği hem de özelleştirme ile hükümetin değişmesini umduğu firmaların denetiminin idaresine hükmetmeye devam ettiler.” Özelleştirmenin ilk dalgası, içerideki sahipliğin ağır basması ve gerçek ile nominal sahipler arasındaki farkın flulaşması ile neticelendi” (Zaslavsky, 2001: 206-207).

Şok terapi reform programına danışmanlık yapan yabancı ekonomistlerden biri olan Jeffrey Sachs'a göre, neoliberalizmden beslenerek yapılan geniş çaplı ve hızlı bir özelleştirme ile hem devletin tüm müdahaleci rolünü yok edecek hem de gereksinilen serbest piyasanın kurulmasına yol açacaktır. Bütün bu bağlam dâhilinde de, hızlı bir biçimde Rusya'da kapitalizmin inşasını hedefleyen bu ekonomik programın ilk momenti fiyatların ivedi liberalizasyonu iken ardından özelleştirmeler, finans sektörünün liberalizasyonu ve son olarak da emek piyasasının liberalizasyonu momentlerini kat etmesi planlanmış ve uygulamaya konulmuştur (Bedirhanoğlu, 2004: 276). Stiglitz'e (2003: 155) göre, mali/finansal düzenlemeler, bütçe açıkları ve özelleştirmeler birincil öneme sahipken, bunlar dışında her şey istisnasız ikincil bir konumdaydı. Serbest piyasanın kendi akışı içinde dengeye oturacağı ve sorunsuzca işleyeceği düşüncesiyle uygulamaya konulan bu politikaların uygulamaya sonucunda ortaya çıkan ise oligopolistik bir piyasa mekanizması ve toplumun sosyo-ekonomik yapısında derin bir eşitsizlik ve yaygın bir yoksulluğun yanında otoriter ve otokratik bir devlet mekanizmasının vuku bulması olmuştur (Bedirhanoğlu, 2004: 276-277). Bir anlamda, *nomenklatura* ve küresel sermaye güçleri arasında kalan Yeltsin'in bu duruma bulunduğu bir çözüm olarak devlet “servet transferinin bir aracına” dönüşmüştür (Bedirhanoğlu, 2004: 277). “Zira Yeltsin, küresel dinamiklerin de etkin rol oynadığı sert bir sermaye paylaşım savaşı içinde şekillenen kapitalistleşme sürecini neoliberal bir çizgide

tutabilmek için, başkanlığı süresince devlet mekanizmasını yoğun, keyfi ve usulsüz bir biçimde kullanmıştır” (Bedirhanoglu, 2004: 277).

Hatta, Clarke’ın (1993b: 6-7) da belirttiği gibi, bir diğer taraftan Sovyet döneminde kendine has bir sınıf yapısına sahip olan *nomenklatura* aynı zamanda Rusya’nın geleceğine karar veren merci olmasının yanında kapitalizmin inşası sürecini şekillendiren ana hattı da *nomenklaturanın* kendi içindeki farklı fraksiyonların arasındaki çatışmalar ve mücadeleler belirlemiştir. Andrei Shleifer (1995), özelleştirme politikalarının, ekonomik alanın depolitizasyonunu sağlayarak, Rusya’da Sovyet döneminden miras kalan politik iktidarın ekonomik iktidar üzerinde de söz sahibi olma halini ve bunun sonucu olan iktisadi verimsizliği de cevap olacağını ileri sürmüştür. Fakat, diğer yandan da, Stiglitz’e (2003: 135) göre de, piyasa ekonomisine geçiş sadece bir ekonomik deneyim olmanın ötesindedir. Başta özelleştirmeler olmak üzere hayata geçirilen bütün reform politikaları bir yandan derin bir sosyo-ekonomik eşitsizliğe ve yaygın bir yoksulluğa bir yandan geniş çaplı bir yolsuzluğa bir diğer yandan da suçun ve mafyatik ilişkilerin yaşamın her alanına sirayet etmesine yol açmıştır (Goldman, 2003: 124-125; Clarke, 1998: 12-13). Hatta, bir diğer yandan da, van der Pijl’in (2014: 339) de belirttiği gibi: “SSCB, devlet sınıfı [yani *nomenklatura*] içindeki güven kaybından dolayı çöktü ki bu sınıfın bir kısmı suç örgütleri ve bölgesel patronların karanlık dünyasının başlattığı, ekonominin özelleştirilmesine yönelik dönüşüme katıldı.”

Nomenklaturanın Sovyet sonrası döneme kalan kısmı içindeki rant ve çıkar kavgaları ise çeşitli biçimlerde tezahür etmiştir. Bunun en açık örneklerinden biri de, 1993’ün sonunda ortaya çıkan ve Yeltsin’in başkanlığı için geniş yetkiler istemesi sonucunda vuku bulan anayasa krizidir. Yeltsin’in yanında yer alanlar ile ona muhalefet edenler arasındaki çekişmenin de ortaya dökülmüş halidir; Eylül-Ekim 1993’te Yeltsin ile Parlamento arasındaki gerilim dolayısıyla. Fakat bu çekişmeden Yeltsin ve

çevresindeki yeni Rus sermaye sınıfının çıkması neticesinde Yeltsin güçlendirilmiş bir başkanlık ile tüm yetkileri elinde toplamış ve bütün bu yetkiyi de çevresindekiler için kullanmıştır. 1993 ve 1995 yıllarındaki seçimlerin sonucunda parlamentonun çoğunluğu Yeltsin'e ve icraatlarına muhalif olanlardan oluşmasına rağmen Aralık 1993'teki halkoylamasıyla kabul edilen yeni anayasa gereği olarak parlamentonun yetki alanının azaltılıp Yeltsin'inin artırılmasından dolayı parlamento Yeltsin'in hayata geçirdiği icraatlarına yönelik ciddi bir engel teşkil edememiştir. Bunun sonucu olarak da, zaten ciddi bir ekonomik gücü elinde tutan ve Yeltsin'in yanında yer alarak siyasal gücü de elde eden *oligarklar* ile çekişme içindeki Rus sermaye sınıfının diğer kesimlerinin güçten düştüğü açıktır. Yeltsin ile ittifak halindeki sermaye sınıfı kesiminin üyeleri ise bu süreçten sonra siyasal iktidar ile ilişkilerini daha da kuvvetlendirmiş ve özellikle de 1994 sonrasında bu gücü sayesinde kontrolü altına aldığı finansal alan üzerinden zenginleşmesine, güçlenmesine devam etmiştir. 1996 başkanlık seçimlerinde de, bu vakte kadar hem sanayi hem finans hem de medya alanlarında hâkimiyetlerini pekiştiren *oligarkların* Yeltsin'e verdiği desteğin, yardımın altında Yeltsin yönetimi ile yıllardır devam eden ittifak ve bu müttefikliklerin getirisi olan hem iktisadi hem de siyasal alanda maddi ve manevi güç yatmaktadır. Özellikle de, Yeltsin'in iki kızı -Tatyana Borisovna Diyaçenko/Yumaşeva ve Yelena Borisovna Okulova- ile iyi ilişkileri nedeniyle bu maddi ve manevi güçten bolca faydalanan başta Boris Berezovski olmak üzere bir grup *oligarkın* Yeltsin'in aile bireyleri ve yakın çevresindekilerle oluşturduğu ilişki ağı Yeltsin ve "Aile"si («Семья») olarak adlandırılmıştır (Yapıcı, 2010: 72).

1991-1994 arasında yürürlüğe konan reform politikaları sonucu Sovyetler Birliği'nden kalan ulusal varlıkların haraç mezat satılıp, ulusal ve uluslararası sermaye grupları tarafından paylaşılmıştır. Buna bağlı olarak da, ortaya çıkan ve "yeni Ruslar" ya da -daha bilenen haliyle- *oligarklar* olarak adlandırılan yeni dönem Rus sermaye sınıfı çok ucuza elde ettikleri kârlı işletmelerden elde ettikleri serveti ağırlıklı olarak ya

yurtiçinde lüks tüketime harcadılar ya da yurtdışında mülk, rant veya finansal alanda değerlendirme yoluna gittiler. Bunun sonucu olarak, bir yandan üretim alanına yapılmayan yatırımlar sonucunda üretimde hızlı bir daralma ve verimlilikte ciddi bir düşüş ortaya çıkmaya başladı. Kârını maksimize etmeye çalışan *oligarklar* ise çalışanların maaşlarından ve sosyal hizmet/sosyal güvenlik alanına yapılan ödemelerden kesintiye gitmeyi seçtiler. Böylece, Sovyetler Birliği döneminin en önemli kazanımlarından biri olan sosyal güvenlik hizmetleri özelleştirildi; hem neoliberal politikaların gereği olarak deregülasyonla devletin minimize edilmesi ve devletin çekildiği alanlara piyasanın girip de işlerliğini arttırması için, hem de burjuvazinin işçi sınıfı için ödediği/ödemek zorunda olduğu sosyal güvenlik hizmetleri çalışanların omuzlarına yüklenmiştir. Bunun neticesinde de, zaten yoksulluğun hayli yaygın olduğu Rus toplumunda yoksulluk ve güvencesizlik daha çok artmış, orta sınıf yok olmuş, zengin ile yoksul arasındaki uçurum ise daha da derinleşmiştir. Hatta, Stiglitz (2016: 188), Rusya'nın 1990'larını kapsayan bu dönemi "Vahşi Doğu" olarak nitelemektedir; ne hukukun ne planlamanın ne piyasanın ne de siyasi, ekonomik ve sosyal istikrarın olmadığı bu ülkeyi adeta bir cangıl gibi tarif edercesine.

Şok terapi ajandasının önceliğindeki reform politikalarından biri olan hızlı bir mali serbestleşme ilk olarak kritik bir enflasyon artışına sebep olmuştur. Enflasyonun bu hızlı yükselişi faiz oranlarının da hızla yükselmesini tetiklemiş ve bu durum da döviz kurunun aşırı değerlenmesini getirmiştir. Bunun neticesinde de, ithalat ucuzlamış, ihracat zorlaşmış ve yurtiçi üretim sektörleri kaydadeğer bir gerileme yaşamıştır (Stiglitz, 2003: 156-157). Bunun ardından gelen özelleştirme politikaları, bir yandan çalışanların gelirlerinde ciddi bir düşüşe sebep olurken diğer yandan da işsizlik oranında da kaydadeğer bir artışa sebep olmuştur. Hem çalışanlar için hem çalış(a)mayanlar için gerekli yasaların ve sosyal güvenlik sisteminin olmaması da, ülkede derin bir eşitsizliğin

yo! açtığı kritik bir sosyo-ekonomik yarılmaya sebebiyet vermiştir: Bir yanda zenginleşen *oligarklar*, diğer yanda yoksullaşan halk kitleleri.

1995 yılında Rus devleti fon almak için yurtiçindeki özel bankalara yönelmiştir. Bu bankaların çoğu o dönem hükümetin kilit kademelerinde yer alan isimler ile yakından bir ilişki içinde olan kimselere ait idi. Ve ayrıca bu bankalar para basma lisansı, tanıdıklarına kredi verme gibi imtiyazlara sahiptiler. Bu bankalardan yapılan borçlanmaya karşılık olarak da, Yeltsin hükümeti hala devletin yönetimi altında olan şirketlerin hisselerini teminat olarak göstermiştir. Fakat, hükümet bu bankalardan aldığı borçları da ödeyemeyince başta enerji sektörü olmak üzere devlete ait bazı oldukça değerli şirketler bu bankalara devredilmiştir. Ve bu bankaların sahipleri olan *oligarklar* da birden tahminlerin ötesinde bir servete ve güce sahip hale gelmişlerdir.

1989'dan itibaren her yıl bir önceki yıla göre hem üretim oranlarında hem de Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'da (GSYH) ciddi bir düşüş ivmesi kaydedilmiştir. Mesela, 1990-1999 döneminde Rusya'da toplamda endüstriyel üretim neredeyse % 60 azalmış ve GSYH'da ise % 54 oranında bir düşüş olmuştur (Stiglitz, 2003: 143). Hem yeraltı hem de yerüstü kaynakları açısından bu kadar zengin, sanayisi gelişmiş bir ülke olmasının yanısıra IMF ve Dünya Bankası'ndan aldığı milyarlarca dolar borca rağmen Rus devleti 1990'ların ortalarından itibaren ne emeklisinin maaşını ödeyebilir ne çalışanların haklarını verebilir ne de yoksulların yaşam standartlarını yükseltebilir. 1997'de ödenmeyen maaşlara ve yaygın yoksulluğa karşı yürüyüşler, açlık grevleri ve kitlesel protesto eylemleri ülkenin siyasal atmosferinin bir parçası haline gelir (Bobrov, 1998). Hâlbuki, ülkenin tüm zenginliğini kontrolleri altına alan *oligarklar* ise ellerindeki tüm kazançlarını yurtdışına çıkarma uğraşındadır. 1997'de Doğu Asya Krizi'nin patlak vermesi ise zaten borç içinde olan Rusya için de bardağı taşıran son damla olur ve 1998'de moratoryum ilan etmek zorunda kalır. Ağustos 1998'de Rusya hükümeti rublenin

devalüasyonunu, kısa dönem hazine bonosunun (GKO) satışını askıya alındığını ve uluslararası borç ödemeleri için de 90 günlük bir moratoryum ilan eder (Beams, 1998). Çünkü Rusya'nın borçlarını ödemesi için gerekli olan başta gaz ve petrol sektörü gibi gelir kaynağı temel sektörler özelleştirmeler ile *oligarklara* devredilmiş ama gerekli yapısal, yasal ve/veya kurumsal düzenlemeler yapılmadığı için ülkenin zenginlikleri halk kitlelerinin refahı için değil birkaç *oligarkın* çıkarına olacak şekilde kullanılmıştır. Rusya halkı ise bir yandan yüksek enflasyon altında gelirlerinin, birikimlerinin günden güne değersizleşmesini deneyimlerken diğer taraftan da devletin sosyal güvenlik sistemini fes etmesinin sonucunda yaşam koşullarının hızla kötüleşmesiyle ağır bir yoksunluk ve yoksullukla karşı karşıya kalmıştır. 1989'da % 2 olan yoksulluk oranı 1998'e gelindiğinde % 23 oranındaydı ve günlük \$2 idi bu oranın geliri (Stiglitz, 2003: 153). % 40'tan fazla insan da günlük \$4'dan daha az kazanıyordu ve çocuklu ailelerin % 50'den fazlası yoksulluk içinde yaşıyordu (Stiglitz, 2003: 153). Aynı zamanda, devletin yaptığı borçlanmalar ise ağırlıklı olarak devletin bütününe sirayet etmiş olan yaygın yolsuzluk mekanizması tarafından paylaşılmıştır.

Sonuç olarak, bu döneme damgasını vuran durum: Bir taraftan “[s]anayinin yıkımı ve yaşama standartlarındaki düşüş sürerken mülkiyetin dağılımı yenileniyor ve ekonomi radikal biçimde yeniden yapılıyor”; diğer taraftan da, yoksulluğun ve üretimdeki kaynak sorunlarının artması iç piyasaların daralmasına, dış piyasaların rağbet görmesine neden oluyor ve bu da zaten varolan dış borcun hızla ve büyük miktarlarda artışına sebep oluyordu (Kagarlitskiy, 2007: 471). Bunların yanında, tüm bu problemleri çözebilecek kurumsal yapılar ise yalnızca nominal olarak mevcuttular. Batı'daki örnekleri ile aynı adlara sahip olmalarına rağmen *de facto* işleyişleri böyle değildi. Sovyetler Birliği'nin baş varisi olan Rusya yeraltı ve yerüstü kaynakları bakımından hayli zengin bir ülkeydi ve piyasa ekonomisine geçiş süreci esas olarak bu zenginliklerinin belli başlı kesimler tarafından paylaşımına yol açmıştır. Bununla birlikte, sosyal güvenlik hizmetlerini

verecek kurumların Sovyet sonrası dönemde ya işlevsizleştirilmesi ya da devredışı bırakılması sonucunda da tüm problemleri ile hortlayan geçiş süreci Rus toplumunun gündelik hayatını kökünde değiştirmiş ve onulmaz bir yoksunluğa, yoksulluğa sürüklemiştir. 1990’larda kelimenin tam anlamıyla Rusya halkının her bir bireyi kendi başının çaresine bakmaya çalışmış ve kapitalizmin getirdiği sorunlarla kendi kendine başa çıkmaya çalışmıştır.

1.3. TOPLUMSAL MUHALEFETİN DURUMU VE KONUMU

“İnsanlar, işte ancak bu andan [sosyalist devrimden] başlayarak kendi tarihlerini tam bir bilinçle kendileri yapacak; onlar tarafından harekete geçirilen toplumsal nedenler, ağır basan bir biçimde ve durmadan artan bir ölçüde, işte ancak bu andan başlayarak onlar tarafından istenen sonuçları vereceklerdir. İnsanlığın, zorunluluk dünyasından özgürlük dünyasına sıçrayışıdır bu” (Engels, 1977: 477).

18. ve 19. yüzyılda modernleşme ile koşut bir biçimde hızlı bir ivmeyle gelişen Rus fikir hayatının ortaya çıkardığı Rus entelijansiyası ve politik hareketlilik Ekim Devrimi’ne giden yolu açan önemli birer rol oynamıştır (E. Yıldırım, 2016). Çarlık Rusya’sının baskıcı yönetimine ek olarak kapitalist üretici ilişkilerinin henüz tam olarak olgunlaşmadığı bir coğrafyada Ekim Devrimi gibi bir olayın vuku bulması, Antonio Gramsci’nin (2010: 39-44) ünlü “Kapital’e Karşı Devrim” yazısında da belirttiği gibi, öznenin yapı karşısındaki zaferidir aynı zamanda Ekim Devrimi; öznenin devrimidir. Ki Rus toplumunun geçmişten gelen siyasal kültürü göz önüne alınırsa Rus tarihi boyunca kitlelerin bu kadar kararlı ve aktif bir rol almadığı açıktır. Keza, yapısal olarak Rus siyasal kültürünün sahip olduğu ana hatlardan ikisini oluşturan klan esaslı politika ve şahsileşmiş patrimonyal/patriarkal yönetim biçimi binyıllık Rus tarihine damgasını vuran önemli birer öğedir (Getty, 2016: 39). Roy Medvedev, Rus devletinin tarihsel geleneğinin üstüne

oturduğu üçlü sacayağı olarak üç olgudan söz eder: “Otokrasi, ortodoksi, nasyonalite” (Medvedev, 2000: 1-2).

Rusya’da insanların bizzat aktif katılımının olmadığı tepeden-inmeci bir modernleşme çabası ortaya çıkışı ile binyıllık Rus siyasal kültürünün değiştirilmesi ya da sürekliliğinin kırılmasının mümkün olabileceğini söylemek güçtür. Bu sebeple de, öznenin devrimi olan Ekim Devrimi ile başlayan yeni dönem içinde tüm bu koşullar da ister istemez kendisini öznenin bu dönemdeki yerine ve iktidarla olan ilişkisine de yansımıştır. Esasında, Sovyetler Birliği dönemi içindeki zayıf toplumsal muhalefet hareketinin ekonomi-politik zemini tam da bu noktaya gelip dayanmaktadır.

İlk olarak, bu nedenle, “kuram ile pratiğin nasıl ilişkilendirileceği, altyapının üstyapıya nasıl yansıdığı, yapı ile özne/pratik arasında nasıl bir belirlenim ilişkisinin bulunduğu ya da ekonomik öznenin (“kendinde sınıf”) toplumsal özneye (“kendi için sınıf”) nasıl dönüştüğü” (Öngen, 2002: 11) sorusu aynı zamanda Sovyetler Birliği’nin ekonomi-politik yapılanması çerçevesi bağlamında sorulması gereken en esaslı soruların da başında gelmektedir. Çünkü, Sovyetler deneyimi altında; kuramın pratiğe nasıl yansıdığı, altyapı dönüşümünün nasıl olacağı ve bunun üstyapıya nasıl aksedeceği, yapı ile özne arasındaki bağın nasıl kurulacağı ve ekonomik öznenin toplumsal özneye nasıl evrileceğini de esas sorunsalı oluşturmuştur. Tüm bu bağlam dâhilinde, Sovyetler Birliği’nin yıkılışına giden sürecin mekanizmalarını anlamak için bu sorulara yanıt aramak yararlı olacaktır. Bilhassa, kuramda olduğu kadarıyla pratikte de karşı karşıya kalınan yapı ve özne sorunsalı, Sovyetler Birliği’nde oldukça önemli bir tartışmanın da zeminini oluşturmaktadır. Altyapısal dönüşüm çabalarının ve bunun üstyapıda yarattığı neticelerin devrimin ve sosyalist sürecin esas aktörü olan öznenin kopuk kalmıştır. Ekonomik özne, toplumsal özneye dönüşmemiştir. Keza, bunun yanı sıra, mülkiyetin

kamulaştırılması sırasında mevcut ekonomik varlıkların toplumsallaştırılması adına - fakat bunun yerine- ulusallaştırıldığı da söylenebilir (Brus, 1992: 39; Brus, 1975). Oysaki:

“Özne etmeni, sosyalizmde, kapitalizmde olduğuna oranla çok daha önemlidir. Bu, bir yandan güç kazandıran bir olgudur, diğer yandan ise tehlikelere karşı korunmasızlığı artırır. Sosyalizm ve kapitalizm arasındaki nitel bir farklılık “kapitalizm gelişir, sosyalizm inşa edilir”, deyişinde ifade edilmiştir. [...] Sosyalizmin inşasının yasaları, kapitalizmin gelişim yasalarından farklıdır. [...] [S]osyalizmin iktisadi yasaları “kendiliğinden ve anarşik olarak işleyen güçler olmaktan uzaklaşır ve toplum tarafından, kendi çıkarları için bilinçli olarak uygulanır.” Sosyalizmin iktisadi yasalarını görmezlikten gelmek “ekonomide güçlüklerin, ayarsızlıkların ve dengesizliğin ortaya çıkmasına yol açar ve toplumsal gruplar ile işçi birimlerinin etkinlikleri ve yoldaşça işbirliklerinin eşgüdümünü zayıflatır”” (Keeran ve Kenny, 2014: 273).

Bu sebeple, ne üretim sürecinde ne de gündelik hayatta özne -yapının dönüşümü sırasında ortaya çıkan/çıkması öngörülen pratik içinde- kendine atfedilen aktif ve kolektif rolü ifa edememiştir. Esas olarak alttan, tabandan, periferiden kurulacak olan, sovyetler temelli özyönetimsel ve kolektif karar alma mekanizmalarına aktif katılım gösterilmesinden doğacak olan sosyalist demokrasi yerine katı-bürokratik, merkeziyetçi, patriarkal, hiyerarşik ve tepeden-inmeci bir biçimde, yukarıdan kurulan sistem ile devrim öznesini yitirmiştir. Bu durum, ister istemez Sovyetler Birliği'nin mevcudiyeti boyunca siyasal/toplumsal muhalefete de yansımış; hem Sovyet entelijansiyası hem de toplumsal muhalif güçler, sert ve güçlü babanın pısrık ve kifayetsiz evlatları haline gelmiştir. Misalen, 1930'larda işçiler “biz sadece büyük makinenin çarklarının dişleriyiz” gibi bir şarkıyı şevkle söylerler (Panitch ve Gindin, 1991: 33). Aynı zamanda, bu, Sovyet entelijansiyası ile bürokratik kadrolar arasında ortaya çıkacak ve ilerleyen zamanlarda daha ciddi sorunlar doğuracak bir dikotomiye sebep olmuştur (E. Yıldırım, 2018a, 147-149). Sonuçta da, “muhalif olan iç güçlerin [varlığının ve] büyümesinin farkına varılamayınca, sistem, gerçekte olduğundan daha güçlü görüldü; ve dolayısıyla

öngörülemeyen çöküşü[n] çok daha sarsıcı ve şaşkırtıcı oldu[ğunu]” söylemek de mümkündür (Keeran ve Kenny, 2014: 272). Bunun yanında, Michael A. Lebowitz’in (2014: 18) de ileri sürdüğü gibi:

“Üretim sürecinde özyönetim, kanımca, önemli bir unsurdur: “İnsanlar tüm faaliyetleri boyunca kendileri ürettikleri sürece, üretimin demokratik biçimlerine katılma süreci de, işbirliği ihtiyacını ikincil önemde gören üreticilerin vazgeçilmez bir parçası olur.” Öte yandan özellikle üretim birimlerinde özyönetim yeterli değildir. Bencilliğe ve kendine yönelime yönelik odaklanmayı bir kenara bırakıp toplum ve dayanışmaya, insan ihtiyaçlarına odaklanmanız gerekir, yani insan ihtiyaçlarını karşılamak için kolektif çözümlere katılma mecburiyeti “tüm bireylerin sorumluluğu olarak görülme” zorundadır. Bu karakteristiklere sahip üreticiler ise sivil toplumun üstünde ve üzerinde dikilen bir devletle elde edilemez. “Aksine, otonom örgütler aracılığıyla -mahallede, toplumsal ve ulusal düzeylerde- kendi faaliyetleri üzerinden insanlar hem koşullarını hem de kendilerini dönüştürebilirler.” Kısacası gerekli olan şey, “sosyalist bir sivil toplumun bilinçli şekilde geliştirilmesi.” [...] “Demokratik ve işbirlikçi bir üretimden, sosyalist bir sivil toplumun yoksun olması ve elle tutulur bir bürokratik düzene sahip olması nedeniyle” Reel Sosyalizm daha iyi bir dünya kurabilecek yeni insanlar yarat[ma]madı.”

Bu minvalde, sosyalist demokrasi şiarıyla hayata geçirilmeye çalışılan *perestroyka* ve *glasnost*, yalnızca Gorbaçov’un şahsi bir girişimi olmaktan çok, daha ziyade o zamanki mevcut koşulların altında artık son raddesine varan siyasal, toplumsal ve iktisadi sıkıntılardan dolayı gereksinilen bir programdı. Gorbaçov’un reformlarının ana amacı ülkenin ekonomik yapısını hem üretim araçlarının bilimsel-teknolojik altyapısını hem de üretim sürecindeki ilişki ağlarını dönüştürüp, genel olarak mevcut olan alt-yapısal sorunları çözerken üst-yapısal sorunlar bağlamında da siyasal ve toplumsal değişiminin önünü açmak idi. Fakat, reformun bu saiki yaygın bir dönüşüm hedefinden çok Parti ve devlet elitinin toplum üzerindeki bütünlüklü hegemonyasını yenileyecek, canlandırarak bir savunma stratejisinden kaynaklanmıştır (Fish, 1996: 14). Bir yanda Parti’nin ve

devletin -hem siyasal hem de ekonomik- iktidar ve otorite üzerindeki tekelinin yarattığı güçlü devlet hâkimiyeti, diğer yanda ise en önemlisi özdüzenleme (self-regulation) mekanizmalarından aciz ve iradesini hep güçlü bir aktöre verme rızasını gösteren zayıf bir toplumsal yapılanmanın varlığı *perestroyka* dönemini de şekillendiren ana motiflerden biri olmuştur (Vajda, 1988: 348).

Oysa, Stephen Cohen'in (1980) de ileri sürdüğü gibi, Stalin'in de 1930-1940'larda hayata geçirdiği ivedi dönüşüm politikalarının neticeleri 1970-1980'lerde oldukça sorunlu bir biçimde ortaya çıkmış olduğu gibi, Stalin sonrası reform yanlılarının da ivedi bir dönüşüm hedeflemek yerine Buharist aşamalı ve yavaş bir dönüşüm Rusya için emin bir yapısal değişimin anahtarı olabilirdi de. Çünkü genel olarak vuku bulacak ivedi bir demokrasizasyon süreci aynı zamanda siyasal ve ekonomik iktidarı elinde tutan elitler için de otoritelerini ve iktidarlarını hızla kaybedecekleri anlamına da gelmiştir. Ve buna karşı da önlem almakta gecikmemişlerdir. Hâlbuki, James Scanlan'ın da (1988) belirttiği gibi, Rusya'da güçlü bir devlet dominasyonunun yanısıra zayıf, cılız ve atomize bir toplumsal muhalefetin mevcudiyetine rağmen, *perestroyka* ile Rus toplumunun ihtiyacı olan demokratik bir toplum yapısı ve etkin bir toplumsal muhalefet için gerekli olan koşulları yaratılabilmek ve geliştirilebilmek mümkün olabilirdi. Fakat, demokratik bir toplumsal örgütlenmenin kurulmasının önündeki en büyük engellerden biri de Rus/Sovyet devlet nosyonunun arkasındaki tarihsel, kurumsal, yapısal, kültürel, ekonomik, politik ve toplumsal tüm faktörlerin hem ulusal hem de yerel düzeyde toplumsal hareketlerin ortaya çıkması için gerekli olan kamusal alanın yaratılmasındaki rolleridir de. Oysa, artık Sovyet toplumu, entelijansiyasının her alandaki bu çekinik ve cılız işlevi ile, daha fazla etkin bir biçimde işlemesi ve gelişmesi mümkün değildi (Daniels, 2007: 355).

Gorbaçov'un yönetimi sırasında ise, hayata geçirdiği reform politikaları aynı zamanda birçok farklı kesimden muhalif ögelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Sovyetler Birliği tarihinde, o vakte kadar çok fazla sesi duyulmayan muhafazakârından, milliyetçisine, Batıcı-liberalinden, muhalif sosyalistlere, anarşistlere kadar birçok kesim daha görünür olmuştur artık. Buna mukabil, Gorbaçov'un reform hareketi bağlamında işbirliklerine başvurduğu kesimler de bu çok farklı kesimlerden isimler olmuştur. Bunların başında, kendinden önceki yönetimler tarafından gerekli ilgiyi alakayı göremeyen, farklı politik duruşlara ve ağırlıklı olarak muhalif bir kimliği sahip Sovyet entelijansiyası gelmektedir. Direkt olarak devlet kadrolarında konumlandırılmayan fakat basın yayın organlarında ve akademik çevrelerde çeşitli düzeylerde değişim ve dönüşüm lehine aktif biçimde faaliyet gösteren bu aydın kesimi sayesinde, Gorbaçov hem bürokratik kadrolar hem de halk üzerinde etkili olmayı hedeflemiştir (Abdullayev & Elma, 2009: 75; Gooding, 1992: 43; Daniels, 2007: 351). Hatta, bu hususta da şöyle demiştir: “Muhalefetimiz yok. Peki kendimizi nasıl sorgulayacağız/doğru olduğumuzu anlayabileceğiz? Sadece eleştiri ve öz-eleştiri üzerinden” (New York Times, 1986; Daniels, 2007: 351). Dönemin Sosyal Bilimler Enstitüsü Merkez Komite Felsefe Bölümü başkanı olan Fyodor Burlatskiy'in de belirttiği gibi: “Basın demokratik kontrolün yöntemi olacak ama siyasi yönetimden bir kontrolün değil demokratik kurumların yardımıyla oluşacak bir kontrol” (Daniels, 2007: 352). Oysa, diğer taraftan, 1957-1985 yılları arasında Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanlığı yapan Andrey Gromiko 27-28 Şubat 1986'da *Pravda*'da yayınlanan yazısında şöyle demektedir: “Sağlıklı ve gerekli bir eleştiriyi cesaretlendirme bahanesi üzerinden, kimsenin Partimizdeki ve Sovyet toplumundaki çatlaklar fantezisine başvurmasına müsaade edilmemelidir. Dürüst komünistlerin eleştirilmesi ve kötülenmesi aynı şey değildir; bunlar hiçbir şekilde aynı şey değildir. [... Ayrıca] maalesef ki bazı gazetelerin hata yapmasına göz yumuluyor ve *Pravda*'nın yazı işleri de bundan kaçamıyor” (Goldman, 1987: 246).

Bunun yanında, ilk başlarda entelektüel özgürlüğe dair ortak kaygılar ve baskılara karşı durma hali muhalif aydınların birliklerini ve bağlılıklarını arttıran bir faktör olmuştur. Bu arada, Aleksandr Soljenitsin, Andrey Saharov ve Roy Medvedev olarak sembolize edilebilecek şekilde üç ana eğilim ortaya çıkmıştır (Daniels, 2007: 348). Sağı temsil eden isim Soljenitsin, 19. yüzyıl Pan-Slavist/Slavophilistlerden çok uzak olmayan bir dünya görüşü ile Slavlığa, Rusluğa, Ortodoks Hristiyanlığa ve bunların geleneklerine, göreneklerine vurgu yapan bir duruşa sahipti. Batıcı-liberal/neoliberal kesimleri temsil eden Saharov ise olan/olagelen olay ve olguları daha çok Batılı liberal değerler üstünden okuyordu. Solu temsil eden Medvedev ise, Ekim Devrimiyle öngörülen ama zamanla yolundan sapmış olan özünde “insan yüzlü sosyalizm”⁹ olarak adlandırılabilir sosyalist değerlerin reform süreci ile yeniden aslına döneceğini savunuyordu (Daniels, 2007: 138-139).

Velakin, bunun yanısıra, bir süre sonra bazı etkin muhalif aktörlerin ve grupların ağırlıklı olarak liberal/neoliberal bir dönüşümü -hatta zamanla serbest piyasa ekonomisine dönüşü- savunmaları da Gorbaçov’un önüne çıkan ayrı bir engel olmuştur. Bu duruma verilebilecek muhtemel en iyi örneklerden biri de; 1980 yılında sürgüne gittiği Gorkiy’den (bugünkü Nijniy Novgorod) 1986 yılında Gorbaçov’un cezasını kaldırması sonucu Moskova’ya geri dönen muhalif akademisyen Andrey Saharov’dur. Saharov, 1989 Nisan’ında da Akademi içindeki muhafazakârların muhalefetine rağmen- Bilimler Akademisi’nin adayı olarak Halk Temsilcileri Meclisi’ne seçilmiştir. Delege olarak seçildikten sonra da Sovyetler Birliği tarihindeki parlamento içindeki ilk legal muhalif grup olan Bölgelerarası Delegeler Grubu’nun fiili lideri haline gelir (Remington, 2012). 14 Aralık 1989 tarihinde hayata gözlerini yumdu ve o güne kadar kadar hem Meclis içinde

⁹ Türkiye’de de, buna benzer bir kullanımı, “güleryüzlü sosyalizm” ile sol literatüre 1960-1970’lerde Mehmet Ali Aybar sokmuştur. Aybar, “sosyalizm insanlar içindir; insanlar sosyalizm için değil” der. Bkz. Ünlü, 2002.

hem de dışında ağırlıklı Batıcı-liberal/neoliberal akademisyenler ve aydınların oluşturduğu bir grupla başta Komünist Parti olmak üzere parti ve bürokratik kadrolarla Sovyet sistemine ve sosyalizme karşı bir muhalefeti örgütlemeye çalıştı. Bir diğer örnek ise; kelime anlamı “bellek, hafıza” manasına gelen, Slav/Rus milliyetçisi *Pamyat* (ПАМЯТЬ) örgütüdür. 1980’lerin ortalarında sadece tarihi anıtları korumak gibi bir amaç etrafında toplanan insanların oluşturduğu bu yapı 1980’lerin sonlarına doğru farklı bir misyon ve söylem edinerek zaman içinde kitleleşip, halk tabanı nezdinde destek görüp güçlenmeye başlar. Her ne kadar *Pamyat* yapılanmasının arkasında yer yer merkezi yer yer yerel *nomenklaturanın* ciddi destekleri olsa da, yine de ortaya çıkan serbestiyet ortamı benzer türden sağcı, milliyetçi, hatta ırkçı, zenofobik, anti-semitist, muhafazakâr ve/veya aşırı dinci yapıların, örgütlerin ortaya çıkması ve faaliyet yürütmesi için uygun bir zemin de oluşturagelmıştır (Kotz & Weir: 107).

1985 sonrasında birçok siyasal hareket ortaya çıkmıştır ama bütünlüklü ve etkili bir toplumsal muhalefet hareketinden bahsetmek mümkün görünmemektedir. 1985-1987 sürecinde sosyalist çoğulculuk kavramının resmi Sovyet söylemine girmesine koşut bir biçimde -alkolizmle mücadele, tarihsel anıtları koruma, vb.- daha sosyal meselelerle ilgilenen birçok küçük/minör ölçekli, devlet-dışı, sivil yurttaş örgütlenmeleri aynı zamanda oluşan -esasinda SSCB için oldukça mühim bir adım da olan- ılımlı ve hoşgörülü bir siyasal ortamla birlikte ortaya çıkmıştır (Fish, 1996: 33). Bu gruplar her ne kadar 1987 sonrası dönemde biraz daha politize olmuş olsalar da hiç bir zaman tam anlamıyla gerçek bir toplumsal muhalefet hareketi oluştur(a)mamışlardır. Faaliyet alanlarına ve etkinliklerine bakılırsa çeşitli hususi toplumsal meseleler üzerine daha çok üyelerin evlerinde ya da küçük konferans salonlarında yapılan konuşmalar ve münazaralar olduğu görülecektir. Fakat, 1987-1988 sonrasında, bu aktivizmin artık sokaklara indiği görülmektedir. Ayrıca, bunun yanında bu örgütlenmelerin hem niceliksel olarak hem de niteliksel olarak değişiklik göstermiştir. Bu dönemde, sayıca ciddi bir

artışın yanısıra örgütlenmelerin hem daha politik bir tutum içinde oldukları hem de resmi manada varolan ılımlı, hoşgörülü ortamın sınırlarını zorlayacak faaliyetler içine girdikleri de görülmektedir. Devletin bu gruplardan beklentisi *perestroykaya* ve *glasnost*a destek vermeleri iken, bu grupların tercihi daha çok rejimin eleştirisi üzerinden ortaya çıkan bir aktivizm içinde yer almaktır. Bu durum da, ister istemez hem reformları destekleyen hem de reformlara karşı çıkan Parti ve bürokrasi kadrolarında Gorbaçov ve ekibine yönelik ciddi bir eleştiri sebebi haline gelmiştir. Hatta halktan da, varolan ılımlı politik atmosferin vasıtasıyla bu örgütlenmeler tarafından zaman zaman yerilmesine/kötülenmesine kadar varan rejim eleştirilerinin fazlasıyla dile getirilmesine dair rahatsızlıklar ortaya çıkmıştır. Bunun en güzel örneği, 13 Mart 1988 tarihli *Sovyetskaya Rossiya* gazetesinde Nina Aleksandrovna Andreyeva'nın yazdığı mektuptur. Aleksandrovna Andreyeva, bu mektubunda; bir yandan Stalin'in ve SSCB'nin geçmişteki hem doğrularına hem hatalarına atıf yaparken diğer yandan da özellikle gençler üzerinden deneyimlediği ve hudutsuz bir serbestiyetin müsebbibi olarak gördüğü *perestroyka* ve *glasnost*un sebep olduğu toplumsal dönüşüme dair kaygılarını dile getirmektedir (Andreyeva, 1988). 1990 yazında, Sovyet entelijansiyası arasında belirgin bir ayrışma ortaya çıkar. Eski oportünistler, artık yeni imkânlar elde etmek ve ikinci bir kariyer yapmak için SBKP'den ayrılırlar (Flaherty, 1991: 128). Patrick Flaherty'nin (1991: 128) belirttiği gibi, yeniden bir hizalanmanın ölçsüz bir örneği olan bu ani ideolojik dönüşüm aynı zamanda post-Stalinist dönemde iktidar için rekabet halindeki farklı fraksiyonların oluşturduğu hâkim sınıfın içinde de vuku bulur.

Sovyet neoliberalizminin farklı birçok hattı, “normal” bir toplumun başlıca sosyal kurumu ve kurumsal çatkısının özü olarak kendi kendine işleyen bir piyasanın en azından sözel tasdiki üzerinde birleşir (Flaherty, 1991: 129). 1970'lerin başlarındaki neo-Stalinist kemer sıkma döneminde, neoliberal entelektüellerin hareketli kesimlerinin rejim muhalifi neoliberal çeşitli düşünce kuruluşlarında 1967-1982 arasında KGB Başkanlığı yapan Yuri

Andropov gibi etkili aparatçiklerin koruması altında çalışmasına izin verilir. Bu güvenli barınaklardan, neoliberal entelektüeller 1980'lerin ortalarındaki reform tartışmalarına eski rejimin eleştirileri üzerinden daha tutarlı ve daha donanımlı bir biçimde dâhil oldular. Kendi iç çelişkilerinin ağırlığıyla sistemin çökmeye yüz tutmasıyla da, birçok neoliberal entelektüel Sovyetler Birliği'nin "kapitalizasyonu" için duydukları hevesi göstermekten çekinmez olurlar (Flaherty, 1991: 129).

Flaherty'nin (1991: 132) Oleg Şkaratan'ın görüşlerine referans vererek belirttiği gibi, 1960'ların sonu 1970'lerin başında itibaren onyıllardır siyasal ve ekonomik iktidarı elinde tutan oligarşik, klientalist ve nepotistik Parti ve bürokrasi elitlerinin egemenliğinin karşısına tüm dünyada hızla gelişmekte olan bilimsel ve teknolojik alanlarda uzman yüksek nitelikli entelektüeller ve işçiler çıkar. Şkaratan (1970: 463-464), bu kesimi ikinci sanayi devriminin ana itici gücü olarak tanımlar ve bu nedenle de dünya üzerinde vuku bulmakta olan bu dönüşüme ayak uydurabilmesi için üretim sürecinden, işçi sınıfından yönetim kademelerine kadar birçok değişim yapma zorunluluğu yüzleşmesi gerektiğini de belirtir. Diğer bir deyişle, *nomenklatura* fordist yaygın üretim süreciyle ortaya çıkan işçi sınıfının işlevini ve etkisini kaybetmesi ile *nomenklatura* da konumunu ve etkisini kaybetmekle yüz yüze gelir. Artık yeni dönem bilim ve teknoloji odaklı post-Fordist ve Schumpeteryan yoğun üretim sürecinin yaratacağı yeni türden bir işçi sınıfı ve yönetim kademeleri gerektiriyordu. Fakat, ne varolan işçi sınıfı ne de varolan yönetim kademeleri bu sürece uygun değillerdi ve adapte olacak niteliklerden de uzak idiler. Esasında, bu durum *nomenklaturanın* kontrolündeki siyasal ve ekonomik iktidarla mevcut otoritesi için ise ciddi bir tehdit oluşturmaktadır. Bunun sonucu olarak, bu yeni durum, neoliberal fikriyatın yeni sınıf oluşumunun ideolojisi haline gelmesine koşut biçimde, *nomenklatura* için egemen bir kendinde-sınıf halinden egemen bir kendi-için-sınıf haline dönüşmesine sebep olmuştur (Flaherty, 1991: 134).

Her ne kadar işçilerin çalıştıkları fabrikaların gelirine doğrudan katılım gösterecek olmaları demokratik bir sosyalizme doğru atılmış önemli bir adım olsa da o dönemde yapılan araştırmalar göstermiştir ki çalışan işçilerin % 6-8'inden fazlası çalıştıkları kuruluşun kar payından yararlanmalarını sağlayacak tahvili alacak birikime sahip değildir (Flaherty, 1991: 152). Oysa 1991'den sonra da görüldüğü gibi, kuruluşların yöneticileri bu konuda daha cesur ve girişken olmuşlardır. Çünkü zaten kuruluşların yönetimlerinde olmanın getirdiği tüm siyasal ve ekonomik avantajlardan yıllardır faydalandıkları ve gerekli ekonomik birikime ya da sosyal sermayeye, ilişkilere sahip oldukları açıktır. Diğer yandan, hususi yurttaş örgütlerinin yaratacağı Sovyet toplumunun muhtemel bir çoğulculuğunun, ekonomik ve siyasal iktidarı elinde tutan elitlere karşı ciddi bir rakip olabilmesi için ilk önce Parti, Konsomol, sendikalar ve tüm diğer yönetim kadrolarındaki insanların ev, araba ve diğer tüm ihtiyaçları için sıraya girmesi gerekiyordu (Flaherty, 1991: 152; Yaroşenko, 1990: 141).

Ayrıca, Polonya'daki şok terapi uygulamalarının; toplumsal olarak insanları atomize eden, işçi sınıfının sendikalar ile bağlarını koparan ve işçi sınıfını kolektif bir siyasi aktör olmaktan çıkararak bir niteliğe sahip olduğu da görülmüştür (Flaherty, 1991: 152; Aleksaşenko, 1990: 18). Rusya'da zaten herhangi bir özerkliğe sahip olmayan sendikaların varlığı aynı zamanda uygulanacak olan şok terapilerin işçi sınıfı üzerinde daha da etkili olmasını sağlamıştır. Aleksandr Zinovyev'in de belirttiği gibi, piyasa fikri Rusya'da ekonomik bir rolden çok ideolojik ve siyasal bir rol oynamıştır (akt. Flaherty, 1991: 154; Zinovyev, 1990). Özellikle de, şok terapi politikalarının yol açtığı kitlesel işsizlik ve güvencesizlik hali ister istemez işçi sınıfının hayata geçirilen neoliberal programa karşı meydana getireceği potansiyel bir direnişi parçalayıp, yok olmasına sebep olmuştur. Sergey Kara-Murza'nın da belirttiği, işsizlik tehdidi işçilerin çoğunu sendikal mücadeleden uzaklaştırırken, müteşebbüslerle ya "feodal kolektif anlaşmalar" ya da "karaborsa anlaşmaları" yapmalarına neden olacaktır (Flaherty, 1991: 157).

Glasnost ciddi bir politizasyon sağlamış; çok farklı fikirlerin su yüzüne çıkmasına ve hem kitle iletişim araçları üzerinden hem de çeşitli toplumsal hareketler, sivil örgütlenmeler, partiler ve/veya konseyler üzerinden bir baskı ortamı olmaksızın kendilerini dile getirmelerine zemin oluşturmuştur. Leo Panitch ve Sam Gindin, kendi Moskova deneyimlerine dayanarak, gazete ve dergilerin ister dini isterse de pornografik bir içeriğe sahip olsun yine de hepsinin oldukça politize olduğunu belirtirler (Panitch & Gindin, 1991: 29). Bunun sebeplerinden biri de, *perestroyka* ve *glasnostun* büyük vaatler ile hayata geçirilmiş olmalarına rağmen Sovyet yurttaşlarının gündelik hayatında hiç bir şeyin değişmemiş olmasıdır. Ülke ekonomisi hala kötü halde ve raflar bomboş, temel tüketim mallarını bulmak sıkıntılı, maaşlar ise hala kıt kanaat yetmektedir. Diğer bir yandan da, karaborsa hala capacanlı işlerken, *nomenklatura* da hala koltuklarını koruyup, buldukları konum ve mevkilerin avantajlarından yararlanmaktadırlar. Yeltsin'in kazandığı popülerliğin esas sebebi ise burada yatmaktadır (Panitch & Gindin, 1991: 30-31).

Velakin, *glasnost* ile ortaya çıkan toplumsal hareketlilik Sovyet-sonrası dönemde hayata geçirilen neoliberal politikaların bir sonucu olarak yok olup gitmiştir. Bedirhanoğlu'nun (2004: 278) da belirttiği gibi:

“Zira, halkın siyasi sürece aktif katılımının engellenmesi, alt sınıflardan gelebilecek eşitlikçi taleplerin dile getirilmesinin önüne geçerek kapitalistleşme sürecinde iktidarın el değiştirmeden, eski yönetici sınıfın elinde kalmasının koşullarını yaratmıştır. Burada gözden kaçırılmaması gereken nokta, bu tür politikaların, Yeltsin'in siyasi projesine özgü olmaktan çok, küresel olarak dayatılan neoliberal anlayış ve bu çerçevede hayata geçirilen kapitalist dönüşüm projesi ile de uyum için de olduğudur. SSCB'de 1989'dan itibaren canlanmaya başlayan toplumsal muhalefeti, Rusya'daki iktidarı sırasında çeşitli siyasi manevralar ya da doğrudan şiddet yoluyla dağıtmak ve toplumsal hareketliliği sona erdirmek için özel çaba harcayan Yeltsin'in bu politikaları 1990'lar boyunca küresel kapitalist yapı tarafından örtük olarak da olsa desteklenmiş ve finanse edilmiştir.”

Neticesinde de, Sovyet sonrası dönemde, 1990'lar boyunca yaşanan tüm o katastrofik ahvale rağmen, Rus toplumu ne eleştirel bir entelektüel ortamın ne de etkili bir toplumsal muhalif hareketlenmenin ortaya çıkışına şahit olamamıştır. Genel olarak da, Yeltsin yönetimi süresince bir yandan hem yönetsel elitler hem de sermaye sınıfı içinde çatışan, mücadele veren klikleri kontrolü altında tutup, onlarla işbirliği yürütmeye çalışırken diğer yandan da iktidarını, otoritesini ve meşruiyetini koruyup, ülkeyi yönetmeye çabalamıştır (Dunlop, 1993; Mankoff, 2009). Bunlara ek olarak, Yeltsin yönetimi tarafından, ortaya çıkabilecek muhtemel bir toplumsal muhalefeti ve/veya etkili bir ayaklanma/başkaldırıcı da engellemek için gereken ise kapitalizme geçiş süreci dâhilinde bütünlüklü bir otoriter yönetim modeli benimsemek olarak görülmüştür (McFaul, 2001). Bir diğer yandan da, Sovyetler Birliği'nin ilk inşa dönemlerinde Parti ile mesafesini koruyamayıp, bürokratik kadrolara ya da ideolojik konumlanmalara yerleşen sol/sosyalist/Marksist aydınların bürokratlaşması sonucu eleştirel entelektüel mecrayı milliyetçi, muhafazakâr ve/veya liberal/neoliberal aydınlara bırakması sonucu toplumsal muhalefetin ağırlıklı olarak bu renklere bürünmesi hali de Sovyet sonrası dönemde ortaya çıkması beklenen eleştirel bir entelektüel tartışma ortamının ve elzem toplumsal muhalefet hareketlenmesinin kendini gerçekleştirememesini getirmiştir. *Nomenklaturala*şmış aydınlar, SSCB döneminde ister solda ister sağda yer almış olsun; büyük bir çoğunluğu, Sovyetler Birliği'nin yıkılışına doğru ve sonrasında çok ciddi bir pozisyon değişikliği ile piyasa ekonomisini ve kapitalizme geçiş yaklaşımını savunur hale gelmişlerdir. Sovyet sonrası dönemde varolan bir avuç eleştirel sol/sosyalist/Marksist aydın ise hem ülkenin sosyo-ekonomik durumunun etkilerinden azade kalamamış hem de gün geçtikçe otoriterleşen Yeltsin iktidarının da müdahaleleri nedeniyle halk kitlelerine ulaşp da toplumsal muhalefeti etkileme, fikirleri ile zemin temin etme ve/veya örgütlenme imkânına nail olabilmıştır.

II. BÖLÜM

2000 SONRASI RUSYA'DA DEVLETİN DÖNÜŞÜMÜ

“Ey Rusya sen asla kaçmadın
En korkunç düşmanla bile kavgadan
Ey askerler, ey generaller
Katılın hepiniz anavatan saflarına!
Dönüm noktasında, ulus, durma yürü,
Gel artık sabah, kavgamız var!
İleri, ey Vladimir Putin!
Saldırında yanındayız...
Ve Rusya, yeniden ayağa kalkıyor,
Ülkemiz topyekûn yenileniyor...
Huşu veren güç, büyük kudret
Herkes gösterilecek
Ey Vatan, gerçeği özlüyorsun
Her yerde akli temsil ediyorsun
İleri, ey Vladimir Putin!
Seninle Rus ulusu şahlanıyor.”¹⁰

Kapitalizmin doğası ve işleyişi gereği, siyasal ile ekonomik alanın birbirinden ayrıştırılması doğal karşılanan bir olgu haline gelmiştir. Bilhassa da, 1980’ler ve 1990’lar itibariyle, kapitalist sistemin girmiş olduğu organik krizleri atlatmak için kapitalizmin bir yeniden inşa sürecine zemin hazırlaması düşünülen neoliberalizmin uygulamaya geçilmesi neticesinde, bu ayrıştırma yaşamın her alanında kendini daha da göstermeye başlamıştır. Neoliberal politikaların özellikle Sovyetler Birliği’nin dağılması sonrasında tüm dünya üzerinde mevcut iktidarlar tarafından hayata geçirilmesi ile sosyal güvenliğin,

¹⁰ Rus şarkıcı Vladimir Slepak’ın 2012’de -başkanlık seçimleri hemen öncesi- yaptığı “Hadi ileri, Vladimir Putin! / Davay vpered, Vladimir Putin!” (Давай вперед, Владимир Путин!) şarkısının sözlerinin bir kısmı (Getty, 2016: 72). Ayrıca, şarkı için bkz. <https://www.youtube.com/watch?v=RNFaHppNrXc>.

sosyal adaletin görece garantiye alındığı refah devleti modelinin de terk edilmesi süreci siyaset alanının ekonomik alandan tamamen soyutlanmasını da getirmiştir. Hayata geçirilmeye çalışılan neoliberal ajanda ile, devletin küçülmesi ve siyasal/yönetimsel/bürokratik alana çekilmesi, sermayenin ve piyasanın devlet müdahalesinden azadi bir biçimde zamansal ve mekânsal bazda yayılması, genişlemesi öngörülmüştür.

Sovyetler Birliği'nin yıkılması sonrası ise, başta IMF ve Dünya Bankası olmak üzere uluslararası finans kuruluşlarının da önyak olması ile daha önce Latin Amerika'da uygulanan “şok terapi” neoliberal ajandanın başta Rusya olmak üzere tüm eski Sovyet coğrafyasında hayata geçirilmesi sonucunda yürürlüğe konulan deregülasyon ve özelleştirme politikaları ile hem ulusal bazda kapitalizmin inşası süreci hızlandırılmış hem de ulusötesi/uluslararası sermayenin Sovyetler'den miras kalan imkânları daha rahat bir biçimde kullanmasının yolu açılmış oldu. Aynı zamanda Sovyetler döneminde hem siyasal alana hem de ekonomik alana hâkim olan devletin deregülasyon ve özelleştirme politikaları ile küçülmesinin, erimesinin yanısıra siyasal ve ekonomik alanın da ayrışması sağlanmıştır. Buna binaen de, devlet ekonomik ve sosyo-ekonomik alandan elini çekerken, Sovyet elitleri *nomenklatura* da Sovyet-sonrası dönemde *oligarklaşmış* ve ekonomik alan da özelleştirmelerle tamamen bu “yeni-Rus” *oligarkların* eline geçmiştir. Hatta bazen *oligarkların* siyasal alana etkileri bile söz konusu olsa da yine ulusal ve uluslararası sermayenin çıkarına kararlar hususunda bir tesirden söz edilebilir. Gerçi, Poulantzas'ın (2010: 358) da belirttiği gibi: “Devlet aygıtları meselesine gelince, bu öncelikle [...] devletlerin bizzat içselleştirdiği dönüşümlerle hâkim emperyalizmin sorumluluğunu üstlenme mücadelesidir.” Zaten 1990'larda yaygın bir biçimde sosyo-ekonomik bir katastrof ile karşı karşıya kalan Rusya, 1998 Krizi'nin fatal etkileri sonucunda, milenyum ile birlikte, yeni yeni inşa edilmekte olan kapitalist sistemin bekası

için minimal devlet modelinden düzenleyici devlet modeline doğru yönelmeye başlamıştır.

2000 yılında Vladimir Putin'in ülke yönetiminin başına gelmesi ile birlikte de, "güçlü devlet"¹¹ («сильное государство») nosyonu ile de adlandırılacak bir şekilde, yeni bir tür otoriter devlet rejimi hayata geçirilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla, 1990'lardan 2000 sonrasına kadar geçen sürede, Rus devletinin minimal devlet modelinden düzenleyici devlet modeline doğru geçişinin aşamalarının irdelenmesi aynı zamanda Rusya Federasyonu'nun hem siyasal hem ekonomik hem de toplumsal bir topoğrafyasını çıkarmaya da yardımcı olacaktır. Ayrıca bu dönüşümün bütünlüklü bir biçimde ele alınması, aynı zamanda Sovyet-sonrası Rus toplumsal muhalefetinin sınırlılıkları ve imkânlarının anlaşılması için gereklidir. Bir başka deyişle, politik toplum ile sivil toplum alanların birbiriyle kurdukları diyalektik ilişki nedeniyle sivil toplum alanını anlamak için ilk önce politik toplum alanına ve o alanı dolduran esas aktör olan devletin yapılanmasına da bakmak gerekmektedir.

2.1. 1990'LARDAN 2000'LERE DÜNYA SATHINDA DEVLETİN DÖNÜŞÜMÜNÜN EKONOMİ-POLİTİĞİ

1980'li yıllardan itibaren, üzerine en çok konuşulan, tartışılan hususlardan biri olan küreselleşme paradigması esas olarak günümüzde kapitalizmin aldığı yeni çehredir. Bu paradigmanın zeminini oluşturan ortam ise, ulusal sınırların ötesine geçerek para, mal ve hizmet hareketliliğinin dünya üstünde zamansal, uzamsal ve mekânsal bazda yayılımının had safhaya ulaşması ile zuhur etmiştir. Bir anlamda, küreselleşme paradigması, asıl

¹¹ Bu nosyonun da kaynağı olan iki ana ilke; "derjavnost" (державность) ve "gosudarstvenničestvo" (государственничество) idir (Putin, 1999; Volkova, 1999). "Derjavnost", devletin dış politikada güçlü bir konuma sahip olmasına karşılık gelirken; "gosudarstvenničestvo" ise, ülke içinde devletin güçlü olmasına karşılık gelmektedir (Putin, 1999; Herpen, 2014: 111). Ayrıca, bu iki ilke aynı zamanda, Putin'in 30 Aralık 1999'da *Nezavisimaya Gazeta*'da da yayınlanan "Binyılın Dönüm Noktasında Rusya" (Россия на рубеже тысячелетий) başlıklı yazısında da belirttiği "Rus ideası" (Российская идея) nosyonunun da kurucu öğeleri arasındadır (Putin, 1999).

üstünde yeni türden üretim biçimleri ve üretim ilişkilerine gerekli vurguyu yapmak amacıyla küresel kapitalizm olarak adlandırmanın daha yerinde olacağı açıktır (Robinson, 2002: 133). Sermaye ve metanın dünya sathındaki dolaşımı sürecinde ulus-devletlerin merkezi bir rol oynadığı dünya kapitalizminin küresel kapitalizme dönüşmesi ise üretim süreçleri ve üretim ilişkilerinin ulusöteleşmesi üzerinden ortaya çıkan ekonomi-politik değişimlerin neticesidir (Robinson, 2002: 133). Bunlardan bazıları ise: Ulusal sınırların saydamlaşması; üretim sürecinin merkezleşmesi; sermaye ve metanın küresel hareketliliğinin daha kolaylaşması; ulusal ekonomilerin birbiriyle daha da bütünleşmesi ve dünya üzerinde ortaya çıkan en ufak iktisadi krizin bile tüm dünyayı ciddi bir biçimde etkiler hale gelmesi; kitlesel üretim yerine parça-başı üretime geçilmesi; iletişim ve bilişim başta olmak üzere hem teknoloji yoğun üretimin hem de finansallaşmanın küreselleşmesi; kapitalist üretim sürecinin ve üretim ilişkilerinin zaman, uzam ve mekânda genişlemesi; ulusötesi bir sermaye sınıfının ortaya çıkmasıdır (Robinson, 2002: 133-134; Güzelsarı, 2008: 23-26). Mesela, Robert W. Cox, Antonio Gramsci'den ödünç aldığı bir terimi de kullanarak, ortaya çıkan bu yeni uluslararası sermaye sınıfını “ulusötesi tarihsel blok” olarak adlandırmaktadır (Gill & Law, 1988: 68; Cox, 1987). Böylece, Öztürk'ün (2006: 247) de belirttiği gibi, “[ü]retimin yerel bağlarını kırmaya başlaması ve *disentegrasyon* (metanın farklı kısımlarının farklı mekânlarda üretilmesi) gibi yöntemler sayesinde daha ileri bir uluslararasılaşma yönelmesiyle, sermaye sınıfı açısından uluslararası ittifaklar kurma olanakları daha da genişlemiş” ve ulusötesi sermaye sınıfının kurduğu bu ittifaklar üzerinden ulusötesi tarihsel bloğun inşa edilmesinin potansiyeli gerçeğe dönüşebilmiştir.

1970'li yıllarla beraber, kitlesel üretime dayalı Fordist üretim modeli ile kitlesel tüketime dayalı sosyal refah devleti modelinin bir dizi ekonomik ve politik krizlere yol açmaya başlamasıyla kapitalist sistem yeni bir üretim ve tüketim modeline doğru evrilmeye başlar (E. Yıldırım, 2014a). Böylece, yoğun birikim rejiminden esnek birikim

rejimine ve Fordist üretim modelinden post-Fordist üretim modeline doğru bir dönüşüm yaşanmaya da başlanır (Dikmen, 2017: 216). Özellikle Soğuk Savaş'ın yarattığı rekabet ortamında beslenip, büyüyen bilimsel ve teknolojik gelişmeler de bu dönüşümü hızlandırır. Bugün yalnızca teknolojik dönüşüme vurgu yapan ve aslen ideolojik bir tarafgirliğin güzellemeleleri olan “bilgi çağı”, “enformasyon toplumu”, “sanayi/endüstri-sonrası dönem” gibi isimlerle de adlandırılan bu dönemin esas en önemli niteliği ise, hem üretim sürecinin hem de üretim ilişkilerinin değişmiş, dönüşmüş olmasıdır (Bell, 1999; Touraine, 1971). Bir yandan üretim süreci parçalara ayrılıp, tikelleştirilip, bireyselleştirilip, esnekleşip, güvencesizleştirilirken, diğer yandan ise ulusötesinden ulusala ve hatta yerele kadar uzanan yeni üretim ilişkileri ortaya çıkar. Ayrıca, küresel kapitalizm ile, sadece sermaye ve meta ulusöteleşmemekte, aynı zamanda kitlelerin küresel olarak göç etmesi üzerinden emek de ulusöteleşmektedir. Poulantzas'ın (2010: 332-333 & 325) da not ettiği gibi, “[e]mperyalizmin bugünkü aşamasında ve dünya birikim düzeyinde *sömürü ağırlığının emeğin yoğun sömürüsü* [...] (yeni teknolojik süreçler, ürünlerin farklılaşması, emeğin ve iş ritminin yoğunlaşması) [...] *yönünde yer değiştirmesi*[, ... s]ermayenin uluslararası yoğunlaşması (üretim ilişkileri) ve emperyalist toplumsal işbölümü (emek süreci)” alanlarında da bütünlüklü bir dönüşüme yol açmıştır.

Bunun yanında, post-Fordizmin hem imalat sektörü hem de hizmet sektöründe yarattığı esnekleşme, tikelleştirme, hız ve rekabet olgularının yoğunluk kazanmasının yanısıra, aynı zamanda maksimum kâr ve rant elde etme imkânları, hem üretim hem de tüketim süreçlerini daha çok belirler bir hale gelir (E. Yıldırım, 2018b: 255). 1970’li yıllarda ortaya çıkan ve basitçe “Petrol Krizi” olarak tanımlanan ama esasında çok daha ciddi organik sorunlara neden olan bu yapısal krizin üstesinden gelmeye çalışan kapitalist sistemin, her yapısal kriz döneminde olduğu gibi, kendini yeniden üretebileceği yeni bir evreye geçme gereksinimi vuku bulur. Çünkü “kapitalist üretimde belli aralıklarla ortaya çıkan periyodik ve çevrimsel krizler, üretim ile tüketim sektörleri arasındaki dengenin

kurulmasında ve pazar mekanizmalarının yeniden biçimlenmesinde etkili olurken, yapısal krizler de, sınıf bileşimlerinin, sınıf pratiklerinin, tarihsel bloğun ve devletin sınıf iktidarına dönük rolünün yeniden tanımlanmasına yol açarak, sermayenin emek üzerindeki egemenliğini restore etmesini sağlam[aktadır]” (Öngen, 2004). Diğer bir deyişle de, “[u]luslararası emperyalist işbölümünün yeni biçimleri, bugünkü sermaye yoğunlaşmasının emek sürecinin sosyalizasyonu üzerinde ve dünya ölçeğindeki üretken güçler üzerinde baskı kurma eğilimine tekabül eder” (Poulantzas, 2010: 317).

Bu bağlam dâhilinde de, o döneme kadar işleyen fakat artık daha fazla işler halde de ol(a)mayan fordist üretim modelinden ve onun siyasal/yönetimsel kurumsal modeli olan Keynesyen sosyal refah devletinden vazgeçilip yeni bir üretim modeline ve onun siyasal/yönetimsel kurumsal yapılanmasına dair bir ihtiyaç da doğar. Çünkü temelde kar oranlarındaki hızlı ve kritik düşüşlerle birlikte, sosyal güvenlik ve kamu harcamaları sermaye sınıfı için artık yük haline gelmeye başlar. Buna binaen de, fordizmin artık işlemez hale gelmesiyle ve yapısal krizlerin ortaya çıkmasıyla, üretim modelinin post-Fordist modele doğru evrilmesi artık kaçınılmaz bir hal alır.¹² Bu minvalde, hem üretim-tüketim sürecinde hem de kamu maliyesi alanında krize giren sistemin yeniden yapılanması gerekmektedir. 1978 yılında ortaya konan Washington Konsensüsü¹³ ise, bu

¹² Fordizmin işlerliğini kaybetmesinin bazı sebepleri olarak da (Belek, 1999: 169-170): “1) Üretkenlik artışındaki düşme. Araştırma geliştirme harcamalarının azalması. Hammaddede fiyatlarının, sosyal harcamaların artışı, piyasaların doyması. 2) Üretkenlik düşerken ücret artışlarının sürmesi. [...] 3) Piyasanın genişlemesindeki sınırlılık. [...] 4) Üretimin uluslararasılaşması. [...] 5) Fordizm’in yapısal ortamından kaynaklanan aşırı kapasite ve stok birikimi. [...] 6) Teknolojinin gelişmesi ile birlikte, yeni malların emek yoğun karakterinin gerilemesi ve sonuç olarak da bağımlı ülkelerde gerçekleştirilen ucuz emekgücü politikalarının ekonomik sistem boyutundaki öneminin giderek azalması. 7) Kalite kontrolünün yetersizliği ve iş yapısının kalitesizliğinin bu sorunu ağırlaştırması. 8) Üretimin dünyaya yayılması. Bu olgu transport, koordinasyon, yönetim maliyetlerini arttırmıştır. 9) Bürokratizasyon artmış bu da karar alma süreçlerinin yavaşlatmıştır. 10) Kamu hizmetlerinin, sosyal politika uygulamalarının getirdiği yüksek maliyet” idir.

¹³ Williamson’un (2000: 252-253) ele aldığı açıdan Washington Konsensüsü’nün tekabül ettiği çerçeve şu türden politikaları öngörmektedir: “Mali disiplin; temel sağlık hizmeti, temel/zorunlu eğitim ve altyapı gibi öncelikli kamu harcamalarının hem yüksek ekonomik gelir hem de gelir dağılımını geliştirecek potansiyeli sağlayacak alanlara doğru yeniden yönlendirilmesi; vergi reformu (marjinal oranı düşürmek ve vergi tabanını genişletmek için); faiz oranları serbestisi; rekabetçi bir kur politikası; ticaret serbestisi; doğrudan yabancı yatırım serbestisi; özelleştirme; deregülasyon (giriş-çıkıştaki engellerin kaldırılması için); ve güvenli mülkiyet hakları” gibi.

yeniden yapılanmanın yol haritasını veren bir adım olur. Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası (WB) ve Amerikan Hazinesi'nin dünyaya sunduğu bu program; Anglo-Sakson ülkelerin karar mekanizmalarının merkezinde olduğu ve neoliberal politikaların şekillendireceği bir dönüşümü öngörmektedir. Buna göre, yeni dönem politikaları ile; siyasal ve ekonomik alanların birbirinden ayrışması, üretim sürecinin yeniden yapılanması, siyasal/yönetimsel kurumsal yapıların mümkün olduğunca küçülmesiyle devletin korumacı ve müdahaleci rolünün minimuma indirilmesi, piyasanın işlerliğinin de olabildiğince maksimuma çıkarılması hedeflenir. Bunun için de, başta Fordist modelden ve Keynesyen politikalardan vazgeçilmesi ve devlet ile piyasanın hem kendi iç işleyişleri hem de karşılıklı işleyişleri anlamında dönüşümlere gidilmesi de kaçınılmazdır artık.

Bununla beraber, 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren üretim süreçlerine egemen olan post-Fordist paradigmayı, “*esnek üretim ve birikim rejimi*” olarak nitelendirmek de yerinde olur (Şaylan, 2016: 148). Kitlesele üretim ve tüketim modeli olan Fordist paradigmadan farklı olarak, post-Fordist paradigma üretim ve tüketim süreçlerinin kendi içlerinde ve birbiriyle olan ilişkiselliği bağlamında parçalı ve çeşitlilikli bir yapıda işler hale gelmesine yol açmaktadır. Ayrıca, post-Fordist paradigma; (esnek üretim, esnek uzmanlaşma, esnek örgütlenme, esnek yönetim gibi kavramlar aracılığıyla yapılmaya çalışılan) esnekleşme ve (başta bilgi ve iletişim teknolojileri olmak üzere) teknolojik gelişme olguları üzerinden tanımlanan da bir birikim rejimidir. Belek'in de belirttiği gibi; “[t]eknolojinin, emeğin, işbölümünün, organizasyon yapılarının “esnekleşmesi” ile karakterize bir süreçtir bu [birikim rejimi] ve [...bunlar bir biçimde] sermaye mobilizasyonunda hızlanmaya yol açmaktadır” (Belek, 1999: 169). Başka bir deyişle,

post-Fordist paradigma ile, hem birikim rejiminde¹⁴ hem de düzenleme modunda bütünlüklü bir yeniden-yapılanmaya gidilmektedir (Belek, 1999: 255-256):

“Yeni birikim rejiminde hayata geçirilen yeniden-yapılanma sürecinin sonucunda ortaya çıkan bazı önemli dönüşümler şunlardır:

- 1) Yeni enformasyon teknolojileri temelinde, üretim ve emeğin post-Taylorist organizasyonuna geçiş. Bu kütleli üretimin tamamen yok olması demek değilse de, yeni bir yapılanma ve emekgücüne gereksinimin azaltılması anlamına gelmektedir.
- 2) Hizmet sektörünün, yine yeni teknolojiler temelinde, artan biçimde endüstrileşmesi. Böylece yeni kentsel hizmet-endüstrisi merkezlerinin gelişmesi.
- 3) Tarımın endüstrileşmesi. Öte yandan tarımın ulusal gelire katkı, gerekse istihdam ettiği emekgücü hacmi bakımından önem yitirmesi.
- 4) Üretkenlik ile kitlelerin gelirinin birbirinden ayrılması. Gelir ve tüketim farklılıklarının bu nedenle artması. Düşük büyüme düzeyli bir birikim rejimine geçiş.
- 5) Ücretlerle iş arasındaki ilişkinin parçalanması, sosyalizasyonun enformasyon temelinde gerçekleşmesi ve tüketim eğilimlerinin farklılaşması sonucunda bireyselleşme ve bu temelde çoğulculuşma eğilimleri.

Ve yeni düzenleme modundaki bazı önemli dönüşümler ise şunlardır:

- 1) Küçük işletmelerin yaygınlaşması.
- 2) Sosyal güvenlik sistemlerinin parçalanması.
- 3) Sendikaların zayıflaması, işsizlikte artış, istihdam biçimlerinde düzensizleşme ve işçi sınıfı içindeki heterojitenin artması.

¹⁴ Düzenleme Okulu'na (*Regulation School*) göre, tarihsel gelişimi için de kendi de bir birikim sistemi (*system of accumulation*) olan kapitalizm bir dizi birikim rejiminden (*regime of accumulation*) ve onun kendine has düzenleme modlarından (*mode of regulation*) geçmiştir. Üretim ve tüketim arasında ilişkiselliğin uzun dönemli olarak dengede kalma hali ise birikim rejimidir. Düzenleme modu ise, birikim rejiminin kendine has siyasal, yönetsel, sosyal ve kültürel yapılanmalarıdır. Birikim rejimi ile düzenleme modu arasındaki uyumsuzluklar yapısal krizlere sebep olurken; ortaya çıkan yeni bir birikim rejiminin kendine has bir düzenleme modu da ortaya çıkar çünkü bir birikim rejiminin sürekliliği sahip olduğu düzenleme moduyla uygunluğuna bağlıdır. Ayrıca, bu ikisinin uyumu birikim sisteminin gelişmesini ve yayılmasını sağlar. Başka bir deyişle, “Düzenleme Okulu'na göre kapitalizm birikim sistemi, birikim rejimi ve düzenleme modu olarak adlandırılan üç kompartmanın karşılıklı etkileşimi sonucunda biçimsel değişimlere uğrayabilmektedir. Aslında bu değişimler kapitalizmin, yine kendi iç dinamikleriyle içine düştüğü bunalım ortamlarından kurtulma çabalarıdır” (Belek, 1997: 38).

4) “Desantralize korporatizm” denilen ve ulusal düzeyli toplu pazarlık sisteminin parçalanması anlamına gelen yeni emek/sermaye ilişkilerinin gelişmesi.”

Hatta, bunlara ek olarak, temelde ekonomik alanda işleyen bir olgu olmasının yanında, aynı zamanda siyasal, sosyal ve hatta kültürel alanlarda da ortaya çıkan çeşitli dönüşümlere zemin hazırlayan bütünlüklü ve çok boyutlu bir paradigma olduğunu da söylemek mümkündür. Aynı zamanda, sermayenin uluslararasılaşması (internationalization of capital) ve burjuvazinin ulusöteleşmesinin (transnationalization of the bourgeoisie / transnational capitalist class / global bourgeoisie) yanısıra, üretim, tüketim, istihdam, emek¹⁵ ve meta da uluslararasılaşmıştır (Robinson 2011). Küresel kapitalizmin bu son evresinde; bir yanda dünyanın farklı coğrafyalarında ucuz işgücüne yatırım yapan çok-uluslu şirketler (multinational corporations / MNC) ve ulusötesi kapitalist sınıf (transnational capitalist class / TCC) (Robinson, 2001; Sklair, 2000 & i.a. 2001; Embong, 2000), diğer yanda Fordist kitlesel üretimin yerini alan esnek ve yalın üretim yapan atölye tarzı üretim modeli ve/veya ileri düzeyde uzmanlık ile bilgi ve iletişim teknolojileri kullanan hizmet sektörünün oluşturduğu post-Fordist üretim modeli vardır.

Bu bağlamda, kapitalizmin gereksindiği dönüşüm, tüm bu değişiklikleri hedefleyen bir program dâhilinde uygulanan neoliberal politikaların bir bir hayata geçirilmeye başlanması ile geri dönüşü olmayacak biçimde start alır. 1980’li yıllarda Amerika Birleşik Devletleri’nde (ABD) Ronald Reagan ve İngiltere’de Margaret Thatcher’in vitrin süsü olduğu ve esasen uluslararası finans kuruluşlarının kurguladığı neoliberal ajanda vasıtasıyla, dünyanın çeşitli coğrafyalarında uygulanmasına geçilir. En bariz örnekleri ise, başta Şili olmak üzere Latin Amerika coğrafyası ve başta Rusya Federasyonu olmak üzere eski sosyalist ülkeleridir. David Harvey’in (2012: 72) belirttiği

¹⁵ Emeğin uluslararasılaşması (internationalization of labor) için ayrıca bkz. Embong (2000) ve Kuptsch (2010).

gibi, “[b]ir kez daha yaratıcı yıkımın acımasız bir deneyi, merkezdeki politikaların formülasyonuna model oluşturabilmesi için periferide uygulanmıştır.” Bunun yanında, bu programın çerçevesini oluşturan fikriyat ise, Pierre Bourdieu’nun (1998) da dile getirdiği gibidir: “Neoliberal kusursuz ve eksiksiz bir piyasa ütopyasına doğru meyleden hareket, finansal deregülasyon politikaları sayesinde mümkün olacaktır. Ve bu da, kusursuz piyasa mantığına engel oluşturabilecek kolektif yapıların tümünü sorgulamayı amaçlayan bütün siyasi tedbirlerin dönüştürücü ve [...] yıkıcı etkisi vasıtasıyla başarılacaktır.”

Fakat siyaset ve ekonomi alanlarının birbirini dışlayacak kadar ayrıştırılmasının ve toplumsal yaşam içinde bu alanların kurumlarının birbirinden izole bir biçimde işlemeye çalışması ister istemez devlet ve piyasa arasındaki dengeyi kaybolmasına yol açtı (Clarke, 2004: 69). Devletin içinin boşaltılıp, gece bekçisine dönmesi ile yaşamın her alanında, üretim ve tüketim sürecinin her anında serbestleşmesinin bir neticesi olarak krizler de kaçınılmaz bir hale geldi. Tüm bu neoliberal politikaların hayata geçirilmesi sonucunda ise, dünya üzerinde belli bir azınlık grubun çok zenginleşmesi ve elbette halkların çoğunluğunun yoksullaşması, piyasanın herhangi bir kontrol mekanizması olmaksızın hüküm sürdüğü bir düzenin sonuçlarının en belirgin görüngüleri oldu. Kapitalizm, neoliberal politikalar ile daha da vahşileşmişti. Ortaya çıkan yaygın yoksulluk ve yoksunluk olgusunun yanısıra bir yandan sosyal devletin yok olması ile halk yığınları temel hizmetlerden mahrum kalırken, bir yandan mafyatik şebekeler, suç ve yolsuzluklar yaygınlaşmışken, diğer yandan yapılan özelleştirmeler ve deregülasyon hamleleri ile özel sektörün eline geçen üretim sürecinde de çalışma koşulları değişmeye başlamıştı. Özellikle, yapılagelen tüm özelleştirmeler ve deregülatif uygulamaların yanısıra, hâkim toplumsal formasyon haline gelen post-Fordist üretim modelinin getirdiği bireysel, esnek ve güvencesiz çalışma koşulları işçi sınıfı için ayrı bir sorun haline de gelmiştir.

Hatta, “[y]eni dönemde eski dönemden farklı olarak büyük işletmeler yerine küçük atölyeler, iş güvenliği ve tam istihdam yerine, ihtiyaca dayalı istihdam, taşeron/sözleşmeli işçilik, sendikal örgütler ve toplu sözleşmeler yerine insan kaynakları yönetimi gibi olgular gündeme gelmiş ve önem kazanmaya başlamıştır” (Fırıncıoğlu, 2015: 42). Tüm bu değişikliklerle üretim süreci parçalı bir hale gelmiş ve bunun sonucu olarak da emek piyasası çözülmeye yüz tutmuştur. Böylelikle, eski tarz kitlesel bazda örgütlenen hem sendikal mücadele hem de sınıf mücadelesi bu parçalı yapıdan nasibini alarak zayıflamaya ve güdükleşmeye başlamıştır. Üretim sürecinin küçük-ölçeklere taşınması sonucu sendikal mücadelenin eriyip gitmesi ile, sendikaların sigortası olduğu çalışma hayatı içindeki dayanışmanın, güvencelerin ve hakların da yok olması emekçi halk kitlelerini oldukça olumsuz bir biçimde etkilemektedir. Netice itibarıyla, post-Fordizm, insanların yaşamlarının her alanına esnek, yalın, parçalı, küçük-ölçekli, çeşitliliğe sahip, desantralize bir yönetim ve örgütlenme modeli olarak yayılmıştır.

Tüm bunların yanında, Fordist birikim rejimi ve Keynesyen sosyal refah devleti için önemli bir uğrak olan Bretton Woods sisteminin yerini Washington Konsensüsü’nün ana hatlarını çizdiği post-Fordist birikim rejimine bırakması ile devletin yeri, konumu, rolü, görev ve sorumlulukları da değişmeye başlamıştır. İlk olarak, Washington Konsensüsü’nün etkili olduğu 1980’li ve 1990’lı yıllar itibarıyla “küçük devlet ve güçlü piyasa” (Güzelsarı, 2004: 2) anlayışının hayata geçirilmesinin damgasını vurduğu bir dönem olmuştur. Özelleştirmeler ve deregülasyon gibi çeşitli neoliberal politikalar aracılığıyla hem meta, emek ve sermayenin küresel serbestisi mümkün kılınmaya çalışılmış; hem de özel sektörün, piyasa mekanizmasına açılan kamuya ait alanlara nüfuz etmeye başlamasıyla devletin küçülmesi hedefi de hayata geçirilmiş olur. Sosyal refah devlet modelinin yerini, yeri ve rolü neoliberal politikalar tarafından şekillendirilmiş minimal devlet modeli alır. 1980’li yıllar itibarıyla devlet dönüşüyordur artık. Bahsi

geçen minimal devlet modelinin altında yatan asıl yaklaşım ise, Sönmez'in (2016: 61) belirttiği gibidir:

“Neoliberal paradigmanın esası piyasanın büyümeyi, istikrarı, etkinliği ve refah artışını sağlayan, işsizliği yoksulluğu önleyen, ekonomiyle birlikte toplumu da düzenleyen tek mekanizma olarak kabulü, her tür devlet müdahalesinin siyasetin ekonomiye karışımı olarak değerlendirilerek reddedilmesidir. Sermaye birikimi sürecinde artık devletin rolünün geçmiş dönemlerden farklıdır; devlet müdahalesinin giderek tasfiyesi ve devlet düzenleyiciliğinin büyük sermaye gruplarını gözetecek nitelikte olması, kamu hizmeti ve sosyal hizmet alanının ticarileştirilmesi neoliberal politikaların öncelikleridir. Devletin tasfiye edilmesi söz konusu değildir; devlet aracılığıyla büyük ve küresel sermaye lehinde ekonomik ve finansal faaliyetler düzenlenmekte, bunun hukuksal ve kurumsal altyapı ve çerçevesi siyasal erk tarafından hazırlanmaktadır.”

1980'lerin sonu ve 1990'lı yıllar itibariyle de, artık dünya başından sonuna kadar ekonomik ve siyasal bir dönüşüm fırtınası altındadır. Doğu Avrupa'da başlayıp Sovyetler Birliği'nin dağılması ile neticelenen sosyalist rejimlerin yıkılıp bu ülkelerin kapitalizme geçiş sürecine girmeleri süreci neoliberal dönüşümün dünya sathında daha da genişlemesine sebep olur. Ayrıca, sosyalizmin yıkılması ile kapitalizmin mutlak zaferi ilan edilmiş iken, uygulamaya konan neoliberal politikaların doğruluğundan ve gerekliliğinden kimsenin şüphesi de olmaz. Fordist üretim modelinin yarattığı krizlerin sosyal refah devleti sistemine yüklenen kısmı, bir nevi devletin küçültülmesini amaçlayan post-Fordist birikim rejimi için gerekli olan zemini de sağlamıştır. Ayrıca, siyasi alanda muhafazakâr bir söylemin yanında ekonomik alanda neoliberal politikaları destekleyen ve uygulayan yeni-sağ (new right) ve/veya yeni-muhafazakâr (neo-conservative) olarak adlandırılan hükümetlerin başa gelmesi ise bu süreci hızlandıran bir faktör de olmuştur. 1980'lerden 1990'ların sonuna kadarki dönemde, bu hükümetlerin hayata geçirdiği neoliberal politikaların neticesi olarak, post-Fordist birikim rejimi, gelişmiş ülkelere gelişmekte olan ülkelere kadar dünya sathına sirayet etmiştir. Bununla beraber, artık ulus-

devletin meşruiyeti, ulusal sınırların geçirgenliği, devletin egemenlik alanı, devletin ekonomik alandaki etkinliği, kamunun piyasa karşısındaki yeri ve önemi de sorgulanır hale gelmiştir (Jessop, 2002).

Sermaye genel olarak bir uluslararasılaşma süreci içindedir ve bu süreç “para, meta ve üretken sermayenin” dünya üzerinde zamansal, uzamsal ve mekânsal olarak yayılımı üzerinden uluslararasılaşması ile mümkün olur (Oğuz, 2006: 156). Bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişmesi ile de hız ve ivme kazanan sermayenin bu uluslararası çevriminin zamanda da genişlemesi mümkündür artık. Jessop’un Perrin’e referans ile kullandığı *cross-territorial*¹⁶ kavramının belirttiği biçimde, yerelden küresele ve küreselden yerel doğru olan uzamsal bir genişleme ve ilişkilendirme hattı kurulur (Jessop, 1994: 277). Küresel, ulusal, bölgesel ve yerel dinamikler arasında kurulan ilişkiselliklerin dayandığı zemin ise yine ağırlıklı olarak piyasa mekanizmasının işlerliğine dairdir (Jessop, 1994: 271-272). Ulusötesi kapitalist sınıfın ulusal, bölgesel ve yerel müttefikleri ise bu alanlarda varolan piyasa mekanizmalarının ana aktörleri olan sermayedar sınıf ve onlarla irtibat içinde olan sivil toplum kuruluşları (non-governmental organizations / NGOs) ile kamu yöneticileridir (Sklair, 2000: 99; Carroll, 2007).

Bu bağlamda, 1990’ların sonunda Doğu Asya’yı, Latin Amerika’yı ve Rusya’yı ciddi biçimde sarsan periyodik krizin ortaya çıkması ile devletin bu kadar minimize edilmesinin doğru olmadığı da anlaşılmıştır. Devletin gece bekçisi rolünde faaliyet yürütmesi; piyasayı kontrol edecek, gerektiğinde sınırlandıracak, yaptırımlar uygulayacak bir merciinin de ortadan kalkmasına sebep olmuştur. Devletin minimal

¹⁶ Kavramın Türkçeye tam birebir çevirisi kavramın anlamını daraltacağı için “yerleşik/ulusal mekânların, uzamların ötesi” gibi çeviri önerisi ile esas anlam verilebilir belki. Fakat bu aynı zamanda metin içinde okumayı zorlaştıracığı için kavram orijinal haliyle bırakılmıştır. Ayrıca, bkz. Jessop 2006 ve 1994. Bunun yanı sıra, yine Jessop’a göre (2006: 158), “iktidarın kapitalist mantığının temel özelliği ekonomik iktidarın mütemadi zaman ve mekân boyunca ağ tabanlı, moleküler bir biçim içinde akış halinde olmasıdır. *Cross-territorial* entegrasyon, monopolistik uzamsal stratejilerden doğmaktadır. Akışlar ve mekânsal-zamansal sabitler sınırları yok sayar.”

olduğu yerde piyasa tüm fütursuzluğu ve vahşiliği ile büyüyüp, gelişip, zaman, mekân ve uzamın imkânları dâhilinde dünya sathına yayılmıştır. Bu da ister istemez; bir yandan yoksulluğun ve suçun hızla ve yoğunluklu olarak artmasına yol açarken, diğer yandan finansallaşmanın ivedi yükselişi ile ortaya çıkan balonların patlaması sonucunda ekonomik krizleri doğurmuştur (Foster, 2017: 50-51). Bunun neticesinde, devletin işleyişinde yeniden bir yapılanma ihtiyacı doğmuştur. Böylece, post-Fordist birikim rejiminden vazgeçilmeden, devletin piyasa ile kurduğu ilişkinin yeniden revize edilmesi gerekliliği ileri sürülmüştür. Diğer bir deyişle, Ataay ve Acar'ın (2008) ele aldığı gibi:

“Neoliberalizmin yenilenme çabalarını iki temel başlıkta ele almak mümkün görünmektedir. Ekonomi ve devletin rolü konusundaki değişim “düzenleyici devlet” modelinin ortaya konmasıyla [...] ortaya çıkmaktadır. Ekonomi ve devletin işlevleri konusundaki değişimin temelinde, minimal devlet modelinin serbest piyasa modeline, deregülasyona, devletin ekonomiye müdahalelerinin sınırlandırılmasına odaklanan yaklaşımının, piyasa mekanizmasının etkinliğinin ve serbest rekabetin sağlanması için yeterli olmadığı düşüncesi yatmaktadır. Buna göre, rekabetçi piyasa yapılarına ulaşılabilmesi için devletin kartelleşmeyi önleyici, rekabeti güvenceye alan, yolsuzlukları önleyen, şeffaflığı sağlayan, girişim özgürlüğünü genişleten ve tüketici haklarını koruyan etkin önlemler alması gerektiği kabul edilmektedir. Piyasa mekanizmasının etkin işleyişi için gerekli görülen bu adımların atılabilmesi için yeni yönetim düzeneklerine gereksinim duyulmaktadır. Bu çerçevede, serbest piyasa ekonomisini güçlendirecek kurumların oluşturulması, devletin düzenleyici işlevlerinin [...] geliştirilmesi [...] gerçekleştirilmelidir.”

Buna göre, minimal devlet anlayışından vazgeçilip devletin ekonomik alanda destekleyici bir pozisyon alması öngörülmektedir (Sarısoy, 2010: 279). Ne Keynesyen sosyal refah devleti modeli kadar korumacı ve müdahaleci olan, ne de minimal devlet modeli kadar piyasayı denetimsiz ve kontrolsüz bırakan bir halde olmayan ve neredeyse ikisinin ortasını bulmaya çalışan bir model yaratılmaya çalışılır. Hatta, 1990'ların ortalarında bazı Avrupa'nın köklü sol partileri, sosyal demokrasi ile neoliberalizmin “iyi” yanlarını alıp

adeta “ideal” bir birleşimlerini ortaya çıkarma ülküsüyle Üçüncü Yol (Third Way) yaklaşımını öne sürerler ve bu da oldukça ilgi görür (Arestis & Sawyer, 2007: 293-294).

Tüm bunların sonucunda, 1970’lerde ortaya çıkan küresel ekonomik krizler sonrası kapitalizmi bataktan kurtarmak saiki ile 1978’deki Washington Konsensüsü ardından başta ABD’de Reagan ve İngiltere’de Thatcher olmak üzere 1980’ler itibariyle hayata geçirilen politikalar sonucunda Anglo-Sakson ülkelerde başlayıp tüm dünyaya yayılan küresel kapitalizmin yeni ideolojisi olan neoliberalizm ile dünya çapında devletin dönüşümünün önü de açılmış oldu. Sosyal refah devleti modelinden minimal devlet modeline geçilmesi amacıyla uygulanagelen özelleştirmeler ve deregülasyon politikaları neticesinde gerek devletin işleyişinde gerekse de toplumsal yaşamda belli bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Bu bağlamda sermayenin zamansal, uzamsal ve mekânsal olarak yayılımına koşut bir biçimde devletin kâr getiren alanlardan çekilerek bu alanları piyasanın eline bırakması ve gece bekçisi görevini üstlenmesi hedefleniyordu. Fakat 1997-98 yıllarında geniş bir etki alanı ile ortaya çıkan Asya Krizi sonrası anlaşıldı ki devletin müdahalesi olmaksızın piyasanın tek başına dengeli bir biçimde işlemesi pek de mümkün değil. Bunu izleyen süreç ise; post-Washington Konsensüsü çerçevesinde, devletin daha müdahaleci bir rol üstlenmesi olmuştur. Böylece de, piyasa odaklı reregülasyon politikalarını odağına alan düzenleyici devlet modeli ortaya çıkmıştır. Şebnem Oğuz’un (2012: 6) da ifade ettiği gibi:

“İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra üretken sermayenin uluslararasılaşmasının hızlanmasıyla birlikte ortaya çıkan, 1970’lerin sonundan itibaren neoliberal niteliği belirginlik kazanan, 1990’lardan itibaren ise tüm dünya ölçeğine yayılan devlet biçimini “neoliberal otoriter devlet” olarak tanımlamak mümkündür. [...] Bu noktada neoliberal otoriter devletin oluşumunda iki temel evreden söz edilebilir. 1980’lerden 90’ların sonuna kadar süren ve ana akım literatürde “Washington uzlaşması” ya da “birinci kuşak reformlar” olarak bilinen dönemde temel amaç, “devletin küçültülmesi” söylemiyle bir önceki dönemin kurumlarının

ortadan kaldırılması ve neoliberal politikaların hızla, siyasi aktörlerin direnci olmaksızın uygulanmaya başlaması olmuştur. Bu amaca yönelik olarak kullanılan temel mekanizma ise, iktidarın siyasi partilerden devlet aygıtına, devlet aygıtı içinde yasama ve yargıdan yürütmeye, yürütme içinde de yeni oluşturulan bir ekonomi bürokrasisine aktarılması olmuştur. Ancak devletin sadece dar bir bölmesinin, yani yürütme içinde oluşturulan yeni bürokrasinin neoliberal politikaları savunması, devlet içinde özellikle yürütme ile yargı, hükümetler ile teknokratlar ve yerleşik bürokrasi ile yeni bürokrasi arasında yoğun çatışmalara neden olmuştur. Bu nedenle 1990'ların sonundan itibaren devletin tüm bölmelerinin (yasama, yürütme, yargı) neoliberalleştirilmesi yoluyla devlet-içi çatışmaların önlenmesi amaçlanmıştır. "Post-Washington uzlaşması" ya da "ikinci kuşak reformlar" olarak adlandırılan bu süreçte neoliberal dönüşümler kurumsallaştırılmış ve bu bağlamda devletin düzenleyici rolünü vurgulayan "kurumsalci" yaklaşımlar ön plana çıkmıştır. [... Bunlar,] devlet ile sermaye kesimleri arasındaki doğrudan etkileşim mekanizmalarının geliştirilmesi yönündeki vurgulardır."

Bu bağlam dâhilinde, düzenleyici bir devlet modeli için; devlet, bir yandan piyasayı denetleyip, kontrol ederken, diğer yandan piyasanın kuralına göre işlemesi için gerekli olan siyasi, yönetsel ve yasal/hukuki alt-yapının inşası için lüzumlu koşulları sağlamakla yükümlüdür (Bayramoğlu, 2009: 145-146). Artık devletin ekonomik alandan tümüyle elini çekmesini öngören minimal devlet modelinden sıyrılıp, onun yerine devletin ekonomik alanda faaliyet yürüten birçok aktörden biri olacağı yeni bir model inşa edilecektir. Böylece, küresel kapitalizmin son fazı olan post-Fordist birikim rejimi altında ikinci bir dönüşüm süreci yaşayan devlet de artık düzenleyici bir kurum olarak ulusöteleşen sistemin içinde piyasa kurumları ve sivil toplum kurumları arasındaki yerini almıştır. Dolayısıyla da, kapitalizmin hızla küreselleştiği, sermayenin sınır tanımadan uluslararasılaştığı günümüzde devletin de üstlendiği yeni görevleri, yeni yükümlülükleri vardır artık (Gerstenberger 1976; Holloway & Picciotto 1977). Üretim süreçlerinin de bu sürecin getirisi olarak dönüşmeye başlaması ile, Fordist birikim rejimi ve ona uygun olarak ortaya çıkan düzenleme modu olan Keynesyen sosyal refah devleti modeli de

dönüşüme uğramaktan kaçamaz. Post-Fordist birikim rejimi ise elbette kendine uygun düzenleme moduna ve devlet modeline ihtiyacı ortaya çıkarır. Çünkü:

“Sermayenin bugünkü uluslararasılaşması ve devletle ilişkili olarak “çokuluslu devlerin” ortaya çıkışının, iki varlığın bir “iktidar”a “sahip olması” ve onu tekrar paylaşmasına göre ortaya konamayacağı görülebilir. [...] Mevcut süreç kesinlikle tekelci sermaye aşamasında *devletin egemen rolünü* aşındırır. Devletin bu hâkimiyeti, büyük sermayenin genişleyen yeniden üretimi açısından kesinlikle vazgeçilemez olan devletin ekonomik işleyişlerinde hatırı sayılır bir artışa denk düşer. [...] Devletin bu ekonomik işlevleri aslında bir bütün olarak onun sömürü ve sınıf tahakkümündeki politik rolünün ifadeleridir. [...] [*Sermayeye göre kamu işlevlerinin uluslararasılaşması sorumluluğunu üstlenme gayesiyle* [...] *devletin bizzat içselleştirdiği dönüşümler gözden kaçırılmamalıdır.*] [...] Bu dönüşümler [...] devletin ekonomik karşılıklı ilişkilerinin yanı sıra, bu müdahalenin uygulamaya konduğu devletin baskıcı ve ideolojik yönleriyle de alakalıdır. [...] Her bir toplumsal formasyonun yapısı, sermayenin uluslararasılaşmasıyla ilişkili olarak yeniden örgütlenir. Sermayenin uluslararasılaşması konusunda bizzat [...] devletin işlevlerinin, [...] söz konusu devleti aşırı derecede dönüştürüp değiştirdiği [açıktır]. [...] Devletin şu ana kadar ki söz konusu farklı işlevlerinin hepsi KÜT’nin [kapitalist üretim tarzı] genişleyen yeniden üretimi doğrultusunda yoğunlaştı ve bu yeniden üretimin belirleyici “uğrağı”, toplumsal sınıfların, toplumsal ilişkilerin genişleyen yeniden üretimiyle ilgilidir. Ancak devletin bu noktada özel ve spesifik bir rolü vardır. Bir yandan toplumsal sınıfların yerlerinin yeniden üretimine, öte yandan bu faillerin söz konusu yerleri elinde tutabileceği şekilde faillerin niteliğine/tabiiyetine ve [...] müdahale eden bir roldür bu. [...] Sermayenin uluslararası yeniden üretiminin sorumluluğunu almak üzere üstlendiği rol değişiklikleri ve bu yeniden üretimin politik ve ideolojik koşulları, *söz konusu devlet aygıtlarında tartışılmaz dönüşümlere yol açar*. Bir yandan “güçlü devlet”e özgü biçimlerin (otoriter/polis) [...] çoğalması, hiç şüphesiz, hem bu toplumsal formasyonlardaki sınıf mücadelesinin hem de yeni bağımlılık yapısındaki yerlerinin dışavurumudur” (Poulantzas, 2010: 351-356).

Bunun yanında, artık devletin düzenleme rolünün yanısıra, “girişimci devlet”, “esnek devlet”, “piyasa-dostu devlet” ve/veya “devlet-piyasa ortaklığı” gibi kavramlarla

tanımları hale gelmiştir. Ayriyeten, sivil toplumla devletin karşılık üzerinden değil de birlik üzerinden kurduğu ilişkiselliğin yarattığı “çoğulculuk”, “katılımcılık” ve “güçlü sivil toplum” gibi söylemlerinin yarattığı demokratikleşme ülküsü de yönetim olgusunun sık tekrarlanan niteliklerinden biri haline gelmiştir. Çünkü sosyal refah devleti gibi kamucu bir uygulama yok edilip, yerine “neoliberalizm ile demokrasi özdeşleştirilerek, neoliberalizme toplumsal meşruiyet kazandırılmaya çalışılmaktadır” (Ataay, 2006: 23). Bunun sonucu olarak, insanların temel yurttaşlık hakkı olan kamu hizmetlerini bedelsiz sunma yükümlülüğünü yerine getiren sosyal devlet modelinin yok edilip, sadece piyasa mekanizmalarının hüküm sürdüğü koşullar altında yaşamlarının ideolojik zemini olarak demokrasi ve özgürlükler söylemlerinden yararlanılmıştır.

Günümüzde, bu söylemin üstünü örtmeye çalıştığı, devlet/kamu sektörü, sermaye/özel sektör ve sivil toplumun/üçüncü sektörün yerel, bölgesel, ulusal ve küresel bazda kurdukları çok-boyutlu piyasa ilişkiselliklerinin eşgüdümünün sağlanması gerekmektedir (Sørensen, 2006: 194). Bu minvalde de, bu eşgüdümleme rolü devlete düşmüştür. Üretim ve tüketim süreçlerinin zamansal, mekânsal ve uzamsal bazda düzenleyicisi olma rolünü üstlenen devletin, tüm bu koordinasyonu sağlaması için gerekli olan mekanizmalar çeşitli kurumlarının işlerliği ile hayata geçirilmeye çalışılmaktadır (Demirci, 2013: 44). Çünkü “[...] ‘piyasa, her zaman siyasi ve toplumsal bir inşa sürecini içerir’ ve [...] ‘hiçbir ekonomik projenin siyasi meşruiyet, toplumsal düzen ve kurumsal etkinliklerle tamamlanmaksızın başarılamayacağı’nın’ 1990’lı yıllarla birlikte iyiden iyiye açığa çıkmasının bir sonucu olarak görmek mümkündür” (Bayraktar, 2015: 73). Küresel bazda, mümkün olabildiğince her an her yere ulaşmaya çalışan sistem, teknolojinin gelişmesinin bir getirisi olarak insanların yaşamlarındaki tüm uzamlara sirayet etmeye çalışmaktadır. Düzenleyici bir devlet modelinin otoriter ve patrimoniyal karakteri de bu nedenle gündelik hayatın her alanında kendini göstermektedir. Diğer bir taraftan da, “kamu hizmetleri kâr amaçlı faaliyetler haline getirilip, [...] sermaye açısından, sosyal

harcamaların kısılması, emek maliyetlerinin düşürülmesi ve böylece hem sermayenin vergi yükünün hafifletilmesini hem de kamusal fonların sosyal harcamalar yerine sermayenin kullanımına sunulması sağlayarak, sermayenin kar” artışı sağlanmaktadır (Ataay, 2006: 22). Üstüne üstlük, artık kapitalizm için kamu hizmetlerinden insan ilişkilerine hatta suya, havaya, tabiata, doğaya kadar hemen hemen her şeyin gözetlenebilir, denetlenebilir, metalaştırılabilir, satılabilir ve tüketilir hale getirilmesi de yeni devlet mekanizması için artık bir zorunluluk halini almıştır. Başka bir deyişle, Stiglitz’in (2016: 256-257) de belirttiği gibi:

“Güçlüler, bir demokraside, kendi kurallarını basit bir şekilde diğerlerine dayatamayacaklarını fark ettiklerinden, tartışmaları kendi çıkarlar doğrultusunda çerçevelemeye çalışırlar. Bir şekilde toplumun geri kalanını kendi amaçları doğrultusunda “kendi saflarına katarlar.” Zenginlerin burada da bir avantajı vardır. Algılar ve inançlar değişkendir. [...Z]enginlerin inançları kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirecek araçları, kaynakları ve motivasyonları olduğu [...aşikârdır]. Her zaman galip gelmezler ancak bu savaş adil olmaktan çok uzaktır. Güçlülerin, asıl sonuçlar sadece kendilerine yararırken, adalet ve verimliliğe atıfta bulunarak toplumsal algıları nasıl manipüle ettiği [...de ortadadır].”

2.2. 2000 SONRASI RUSYA’DA DEVLETİN DÖNÜŞÜMÜ: NEOLİBERAL OTORİTER BİR DEVLET MODELİNE DOĞRU

Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından, eski Sovyet coğrafyasında, tam da, Margaret Thatcher’ın da dediği gibi, “toplum diye bir şey yok, sadece bireyler var[dı]” artık (Harvey, 2015: 90). 1991’de Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından, uluslararası finans kuruluşlarının önyak olmasıyla, daha önce Latin Amerika’da uygulanan “şok terapi” neoliberal ajandası, başta Rusya olmak üzere tüm diğer eski Sovyet ülkelerinde hayata geçirilmiştir. Bunun sonucunda, yürürlüğe konulan deregülasyon ve özelleştirme politikaları ile hem ulusal bazda kapitalizmin inşası süreci hızlandırılmış hem de ulusötesi/uluslararası sermayenin SSCB’den miras kalan imkânları daha rahat bir

biçimde kullanmasının yolu açılmış oldu. Aynı zamanda Sovyetler döneminde hem siyasal hem de ekonomik alana hâkim olan devletin neoliberal politikalarla küçülmesine koşut olarak devlet ekonomik ve sosyo-ekonomik alandan elini çekerken, Sovyet elitleri *nomenklatura* da *oligarklaşmış* ve iktisadi iktidar da hayata geçirilen neoliberal ajanda sayesinde tamamen *oligarkların* eline geçmiştir. Hatta *oligarkların* siyasal alana etkileri, çoğunlukla hem ulusal hem de uluslararası sermayenin çıkarına kararlar olarak ortaya çıkmıştır.

Uluslararası finans kuruluşlarının rehberliğinde hayata geçirilen neoliberal “şok terapi” ajandası neticesinde Rus toplumu için katastrofik bir dönem haline gelen 1990’lı yılların sonu itibariyle, bu zaman içinde siyasal iktidar üzerindeki iyice kontrolünü ve otoritesini kaybeden Yeltsin’in halefi olacak isim, Yeltsin döneminin son başbakanı da olan Vladimir Putin olur. 2000’ler ile de, Rusya’yı Putin iktidarı altında bir dizi değişiklik ve dönüşüm beklemektedir artık. Bunlar arasında, 1990’lardan 2000’lere geçiş sürecinde yaşanan en önemli dönüşümlerden biri ise, Rus sermaye sınıfı açısından hâkim sınıfların önderliğini yapan egemen sınıfın el değiştirmesidir. Yeltsin döneminde ekonomik ve zaman zaman da siyasal iktidar üzerinden söz sahibi olan *oligarkların* yerini Putin döneminde çoğunlukla devletin üst kadrolarında görev yapmış ve/veya yapan isimler alır. 2000’ler Rusya’sının siyasal ve ekonomik atmosferine, özellikle devlet vurgusunu daha çok yapan yeni simalar hâkim olmaya başlar. Devleti saran iktidar bloğunun değişmesinin yanısıra, mevcut devlet modelinde de değişikliğe gidildiği açıktır. Yeltsin döneminde hayata geçirilmeye çalışılan minimal devlet modelinin, dünyanın diğer yerlerindeki deneyimlerde de görüldüğü üzere, dönüşen üretim süreçlerine uygun bir devlet modeli olmadığı ortaya çıkar. Hatta, tüm bu süreç, *oligarklar* ve siyasi elitler dışındaki toplumun tüm kesimleri için, Rusya sınırları içinde devletin öneminin azalmasına değil tam tersine daha çok artmasına yol açar:

“Rusya’daki solun ideolojisi sendikalizmin, sosyal demokrasinin ve Marksizm’in çeşitli özelliklerini bir araya getiren, eklektik bir düşünce. Böyle olması da kaçınılmaz, çünkü işçi hareketinin kendisi de türdeş olmayan bir hareket. Bu hareketi birleştiren şey, kapitalizmi geri getirmeye çalışan neo-liberal stratejiye karşı gösterilen direniş. Rusya deneyimi toplumsal yapıların güçlü bir devlet sektörü olmadan yeniden inşa edilemeyeceklerini, toplumsal refah politikalarının bu sektöre dayanmadan yürütülemeyeceğini bir kez daha gösterdi. Sendika önderleri, işçi eylemcileri, hatta İskandinav modeli yanlısı sosyal demokratlar aynı sonuca vardılar. Devlet sektörü istikrarı ve iş güvencesini sağlayarak, üretimin modernleşmesini ve kilit sektörlerde kaynak hareketliliğini gerçekleştirmelidir” (Kagarlitskiy, 1996: 154).

Bunun üzerine, Putin’in iktidara gelmesini müteakip, devlet yapılanması daha müdahaleci, daha rekabetçi, daha düzenleyici bir rol üstlenmeye başlar. Bir yandan ekonomik alanın düzenlenmesinde artık etkin bir göreve sahip yeni devlet yapılanması açısından, siyasal alanda devlet bürokrasisinin yeniden kontrolü ele almasıyla otoriterleşmenin pekiştirilmesini de sağlar. Bunun en bariz örnekleri ise, 1990’larda özelleştirilen enerji ve ağır sanayi sektörlerinin 2000’lerin başlarında yeniden devletleştirilmesi ile sadece ulusal bazda değil aynı zamanda uluslararası bazda da oldukça önemli bir konuma sahip şirketlerin yönetimine -Putin’in güven duyduğu- bürokrat ve teknokratlar gelir. Bu adım, Rus devletinin dönüşümü için mühim bir girizgâh olur.

2000’lerin başı itibariyle, Vladimir Putin’in iktidara gelmesiyle, “güçlü devlet” nosyonu adı altında devletin otoriterleşmesinin artması süreci başlamıştır. Adeta Rus devletinin ve hatta Rus toplumunun vücuda gelmiş hali gibi bir Leviathan profili oluşturulan Putin’in iktidara gelmesi ile Rusya’da hem ekonominin hem de siyasalın dönüşümü garanti altına alınmıştır. Yeltsin dönemiyle karşılaştırıldığında, 2000 sonrasında petrol ve gaz fiyatlarındaki yükselişin getirdiği nispi refahın artışıyla, Rus halkının gündelik hayatında görünür bir iyileşme sağlamıştır. Fakat, buna rağmen, Rus

toplumu sathında yapısal olarak borçlanma ve yoksulluk yaygınlaşırken de, emek piyasalarının esnekleşmesi ve güvencesizleşmesi de hızla artış göstermiştir. Tüm bunlara ek olarak, bir yandan her geçen gün daha da otoriterleşen devlet tarafından temel hak ve özgürlükler kısılrken, diğey yandan da toplumsal alanda muhafazakârlık, milliyetçilik, şovenizm ve zenofobi de yükselişey geçmiştir.

Açıktır ki devletin birbiri ile ilişkili başlıca iki işlevinden biri birikim sürecini gözetmek iken diğeyi de toplumsal meşruiyeti sağlamaktır. Bu nedenle de, Rus toplumu, 2000'ler ile yükselişey geçen muhafazakârlık ve milliyetçilik üzerinden geçmişey ve geleneklere verilen referansların imlediğı patrimonyal otorite ile ulusun ve devletin beden bulduğı otokratik bir liderliğın imlediğı karizmatik otoritenin yeni/modern bir bileşimini deneyimlemektedir. Buna verilebilecek en iyi örnek ise, Vladimir Putin'in "sahne arkası" lideri olduğı ve merkez sağda yer alan Birleşik Rusya Partisi'nin (Единая Россия) sadece Rusya'da egemen bir kitle partisi haline gelmesi değıl aynı zamanda devlet partisine de dönüşmesi halidir. Diğey bir örnek ise, Putin'in seçimlerde aldığı yüksek oy oranlarıdır: İlk seçildiğı 2000'deki başkanlık seçimlerinde aldığı oy oranı % 52,9, 2004'tekinde % 71,31, 2012'dekinde % 58,6 ve son olarak 2018'dekinde ise %76,69'dur (Caşın, 2015: 63; TsİK, 2018). 2008 ve 2012 arasındaki dönemde de Dimitriy Medvedev Rusya Federasyonu devlet başkanı olarak görev yapmıştır. Ayrıca, Putin ve Medvedev arasındaki ilişki de Rus siyasal kültürünün patrimonyal yönünün günümüze bir yansımasıdır adeta. "Bugün Moskova'da satılan Putin ve Medvedev'in ikili portreleri, [...] Stalin'i Lenin'in yanında gösteren ünlü 'kutsayıcı' fotoğrafları, II. Nikolay'ın, oğlu Aleksey'le birlikte fotoğraflarını çağırıştırır, ve [...] Rus tarihi boyunca veraset hakkının çardan oğluna geçmesini meşrulaştırın o simgeleşmiş şecere temsillerini hatırlatır" (Getty, 2016: 28 & 153). Aynı zamanda, Julia Adams'a göre: "Patrimonyal siyasette krallar, prensler ve daha küçük çaplı hükümdarlar, babasoyu vizyonu -geçmişey olduğu kadar, geleceğey de uzanan, atalardan ve istenen torunlardan oluşın bir çizgi- dile

getiriyorlardı. [...] Hükümdarın kendi bedeni ile temsil ettiği bedenler dizisini, bütün siyasi gövdede zirvesine varacak şekilde birbirine bağlayan, babasoyunun göstereniydi; bu ise tekrarlanan baba-oğul ilişkisi, kalıtım, erkeklik ve ölümsüzlüğe dair aşkınlık taahhüdü idi” (Getty, 2016: 28 & 153).

1991’de tankların üzerine çıkararak demokrasi ve özgürlük nutukları atan Yeltsin, çok değil iki sene sonra, 1993’te tankların parlamentoyu ateşe tutması için emir verir. Sebep ise, anayasanın değişmesi ile devlet başkanın daha geniş yetkilere sahip olacak olması üzerine parlamentonun bu anayasaya karşı çıkması olur. Neticesinde ise, anayasa halkoylamasından geçer ve Rus toplumunu bekleyen sonuç da siyasal iktidarın tamamen devlet başkanının eline geçmesi, demokratik kanalların kapanması ve otoriterleşmenin artışıdır. Lakin, 2000 sonrasında, Putin’in hayata geçirdiği bir dizi politikanın sonucu ise otoriterleşmenin daha da artması olur. Filhakika, Putin yönetiminin neoliberal otoriter bir hat izlediği açıktır: Yönetimlerinde bürokrat/teknokratların olduğu devletleştirilmiş büyük şirketlerin yarattığı yarı-piyasa ekonomisi; yüksek oy oranlarıyla kazanılacak zaferlerin başından belli olduğu seçimler; birçok partinin mevcudiyetine rağmen iktidar partisinin hem egemen parti hem de devlet partisi haline gelmesi; kısmi siyasal ve toplumsal özgürlükler; ulusun ve devletin cismanileştiği bir devlet başkanı profili; egemen iktidar partisinin hâkim olduğu bir parlamento; ve son olarak da, küresel kapitalizm ile barışık otoriter bir devlet modeli. Benzer bir biçimde, Poulantzas da otoriter devlet rejiminin “özellikleri arasında yürütmenin yasama ve yargı karşısında güçlenmesi, kararnamelerle yönetim, biçimsel olarak kuvvetler ayrılığının kalkması, devletin zor aygıtlarının ön plana geçmesi, siyasi partilerin hegemonya örgütleyicileri olarak işlevlerini yitirmeleri ve toplumsal-sınıfsal bağlarından koparak devletleşmeleri gibi görünümüleri sayar” (Akça & Özden, 2014: 15).

Başka bir deyişle, sermayenin -ticari, finansal ve üretken sermaye- tüm formlarının uluslararasılaşması farklı sermaye kesimleri arasındaki rekabeti ve devletten talep ettikleri politikalar arasındaki çelişkiyi arttırmıştır. Ve bu nedenle, uluslararası birikim süreciyle farklı biçimlerde eklenen sermayelerin çelişkili taleplerini idare etme işlevi yeniden devletin üstünde kalır. Bu süreçte, “siyasal alanın daralması, devlet aygıtının güçlenmesi ve devlet içinde yürütmenin özerkleşmesi ön plana” çıkar (Oğuz, 2010). Rusya’da ise, başlıca endüstriyel sektörlerin devletleştirilmesi ile kısmi bir reregülasyon hayata geçirilerek devletin daha müdahaleci olacağı düzenleyici rolü pratiğe aksettirilir. Böylelikle, Putin yönetimi altında ise bu durum “güçlü devlet” şiarı ile ete kemiğe bürünmüştür. Geç kapitalistleşen Rusya’ya uygun devlet modeli olarak neoliberal otoriter bir devlet modeli; devletin çok çeşitli piyasa dinamikleri ile doğrudan etkileşim mekanizmalarını geliştirerek hem ulusal ve uluslararası rekabetin sert etkilerine maruz kalan sermayenin ayakta kalmasını sağlar hem de sermaye ve piyasa dinamiklerinin birkaç isim çevresinde monopolleşmesini engeller. Dolayısıyla, bir yandan sermaye sınıfı içinde dengeyi ve uzlaşmayı da garanti altına alırken, diğer yandan devletin gelişmemiş/gelişmekte olan piyasa mekanizmasını düzenlemesi, desteklemesi sağlanır. Halkın yararına bir reregülasyon ise sözkonusu olmamıştır. 1990’larda özelleştirilen sosyal hizmetlerin önemli bir kısmı kamusallaştırılmadan kalmışlardır.

1990’lı yıllarda Sovyetler Birliği’nin dağılması sonrasında hayata geçirilen şok terapi programının başat iki adımı olan deregülasyon ve özelleştirme politikaları; bir yandan kamusal hizmetlerin lağvedilmesiyle derin sosyo-ekonomik problemlerin baş gösterdiği bir toplumsal travmaya, diğer yandan ulusal ve uluslararası sermaye güçlerinin kamusal kaynakları büyük bir açgözlülükte talan etmesine neden olur. En sonunda 1998’de yaşanan ekonomik kriz ve devletin iflası bir anlamda Rusya’nın dibi gördüğü an olur ve ivedi bir biçimde özellikle de devlet alanında bir dönüşüme gerek duyulur. 2000’lere bu ihtiyaç ile giren Rusya, Putin’in iktidara gelmesiyle kapsamlı bir değişimin

yolu da açılmış olur. Bu değişimin harekete geçmesi için yelkenlerini şişiren ilk rüzgâr elbette ki petrol fiyatlarının dünya çapında yükselişe geçmesidir: 1998’de \$11 olan petrolün varili 2000’de \$35’e çıkar, 200-2003 döneminde de \$30 olarak sabitlenir ve böylece ülkedeki yabancı para rezervleri üçe katlanır böylece (Sakwa, 2004: 184). Ayrıca, 1999-2004 yılları arasında çıkarılan petrol miktarı da % 48 oranında artmıştır (Millar, 2001: 336). “Ortalama aylık maaş 2003 ile 2008 arasında neredeyse dört katına çık[ar] ve aynı dönemde, yoksulluk sınırı altında yaşayan nüfus yarıya” düşer (Jouanny, 2017: 27). Bu artışın neticesi olarak, 2000 yılı itibarıyla iktidara gelen Putin yönetimi, ülke ekonomik olarak gelişme kaydediyormuş gibi davranmasına rağmen, esasında ülkenin başında bulunduğu süre boyunca hiçbir yapısal sorunu çözme yoluna gitmemiştir (Kagarlitskiy, 2002: 253). 2000’den beri geçen süreye karşın, ekonomik, siyasal ve toplumsal alanda birçok mühim yapısal sorun hala mevcudiyetini korumaktadır. Bu yapısal sorunların mevcudiyeti ise, bilhassa 2008 ekonomik krizden günümüze kadar geçen süreçte sosyo-ekonomik alanda kendini her geçen gün daha fazla göstermeye başlar.

Başkanlığının ilk döneminde daha çok ekonomik ve siyasal alanlarda bazı yasal düzenlemeler ile ilgilenen Putin, ikinci başkanlık döneminde artık ekonomik ve siyasal alanın fiili durumu ile ilgili yeniden düzenlemelere gider. Bu minvalde, Putin tarafından otoriter bir devlet modeline doğru atılan bir ikinci adım ise, 2004-2005 yılında yapılan devletleştirme atılımıdır. 1990’larda özelleştirilen özellikle enerji sektöründen büyük şirketlerde devletin hisse payı arttırılarak şirketlerin kontrolü devlet eline geçer ve yönetimlerine de bürokrat/teknokratlar geçer. Ekonomi alanında devletin müdahaleci bir pozisyon almasının bir sonucu olarak, Putin döneminde *oligarkların* yerini *siloviklerin* (силови́к)¹⁷ yani başta KGB/FSB olmak üzere devlet kadrolarından gelen ya da hala

¹⁷ Rusça’da “güç, kuvvet” manasına gelen “сила” kelimesinden türemiş olan *silovik* sözcüğü; KGB/FSB, GRU, SVR, MVD, Rus Ordusu ve/veya genel/bölgesel/yerel emniyet güçleri gibi istihbaratı, askeri ya da

çalışmakta olanların aldığı da söylenebilir (Puffer & McCarthy, 2007). Böylelikle, otoriter bir devlet yapılanmasının inşasında ve işleyişinde gerekli olan mekanizmalar Rus devlet geleneğinden gelen, Putin'in çevresindeki *silovikler* tarafından oluşturulur. Tüm bunların yanısıra, ortaya çıkan dönüşüm ise sanılanın aksine *sovok* (совок)¹⁸ bir karaktere sahip değildir. Tersine bu değişim süreci, Rusya'nın küresel kapitalizme daha iyi adapte olmasını sağlayacak bir güzergâh izlemektedir. Bunun en iyi örneklerinden biri de; "Rusya ekonomisindeki önemli diğer bir gelişme, küresel ekonomiyle bütünleşmeyi gösteren doğrudan yabancı yatırım miktarıdır. Putin'in yönetime geldiği 2000'den bu yana yabancı yatırım alanında kayda değer gelişmeler yaşanmaktadır. Rusya, 2003'te 6,8 milyar dolarlık yabancı yatırım çekerken bu miktar 2008'de 27,8 milyar dolara ulaşmıştır" (Sağlam, 2014: 129-130).

Bunun yanında, "[d]evleti güçlendirme stratejisini hem oligarklar hem de bölgesel liderler ile mücadele üzerine oturtan ve devletin ekonomik bütünlüğünü sağlamayı amaçlayan Putin, [...] Rusya'da ekonomik atılımı gerçekleştirmek için hem liberal bir ekonomi politikası izlemeye çalışmış, hem de hukukun üstünlüğü söylemini kullanarak güçlü bir devlet yaratma çabasına içine girmiştir" (Yapıcı, 2010: 83). Mesela, Putin'in 2000 devlet başkanlığı seçimlerindeki sloganı: "Demokrasi, hukukun diktatörlüğüdür."¹⁹ Fakat diğer bir taraftan bakıldığında, Putin döneminde vuku bulan güçlü devlet başkanlığı olgusu nedeniyle yürütmenin hem yasamanın hem de yargının üzerinde ciddi bir etkisi olduğu da açıktır. Ayrıca, ekonomik olarak neoliberal siyasal olarak otoriter bir yapı kurma hedefini gerçekleştirmek için de Putin'in attığı üçüncü bir adım ise, siyasal iktidarın merkezileşmesi, karar ve yetki gücünün merkezde tek bir elde toplanmasını

güvenlik kurumlarında üst düzey personel olarak çalışıp, -özellikle de Putin yönetimi altında- sonrasında devlet yönetiminde etkili bir rol oynayan kimseleri tanımlamak için kullanılan bir terim halini almıştır.

¹⁸ *Sovok*; Rusça'da Sovyetler Birliği'ne/SSCB dönemine dair şeyleri ya da Sovyet ideolojisine eleştirmeksizince gönülden bağlı kimseleri anlatmak için kullanılan bir sözcüktür. Bkz. Piskunov.

¹⁹ Tam hali: "Demokrasi, hukukun/yasanın diktatörlüğüdür; o hukuku/yasayı uygulamaya yetkili olanların değil" («Демократия - это диктатура закона, а не тех, кто по должности обязан этот закон отстаивать.»).

sağlamak olur. Hatta, Putin, ilk başkanlık döneminden şu anki son başkanlık dönemine kadar, “bölgeselden federale, yasamadan yürütmeye doğru [...] siyasi otoritesini yeniden konumlandırmaya ve güçlendirmeye yönelik çabalara odaklanır” (Berglöf vd., 2016: 62). Bu minvalde, bölgesel yönetimlerin özerkliklerini budayarak merkezin yasama ve yürütme alanında bölgeye göre daha da güçlendirilmiş olduğu federal bir sistemi uygulamaya geçirir. Buna göre de, Rusya Federasyonu’nu oluşturan toplam 89 adet olan ve cumhuriyet, otonom bölge, *oblast* ve *kray*lardan²⁰ oluşan federal yapılanmayı 7 *okruga* yani federal bölgeye ayrılır ve federal her bir bölgenin başkanı da devlet başkanı tarafından o federal bölge dâhilinde hem en yetkili kişi hem de tam yetki ve karar gücü ile atanır (Berglöf vd., 2016: 62; Huskey, 2001: 118). Perry Anderson (2015) bu durumu “süper-başkanlık” (super-presidentialism) olarak adlandırmaktadır; yani “yargı, medya, sivil ve askeri tüm bürokrasinin hâkimiyeti, Putin’in elinde toplan[mış durumdadır]” (Birdal, 2017: 334).

Velhasıl, Putin’in iktidarı döneminde hayata geçirdiği temel dört politika: Vergilendirme, gayrimenkul ve sosyal güvenlik yasaları; bölgesel ve federal yönetimlerin yapısında değişiklikler; yasama ve yürütmeye dair değişiklikler; ve 1990’larda yapılan özelleştirilen işletmelerin bir kısmının yeniden devletleştirilmesidir. Bu hususta ilginç olan ise, 1998 krizi sonrasında Batılı neoliberal uzmanlar, önceden özelleştirilmiş olan devlet şirketlerinin yeniden devletleştirilmesini ve bazı alanlarda kamu sektörünün yeniden oluşturulmasını salık vermişlerdir (Kagarlitskiy, 2000a: 64). Bu nedenle de, “[y]eni Rusya’da, “yeniden ayağa kaldırılacak Rusya”da devleti (*gosudarstvo*) [государство] ve devletselliği (*gosudarstvennost*) [государственность] inşa etmek üzere uygulanacak anti-özelleştirme sürecinde gereksinim duyulacak şey,

²⁰ Ayrıca, federal yapılanmada toplam sayısı 89 olan cumhuriyet, otonom bölge, *oblast* ve *kray*ların sayısı 2008’de 83’e indirilir (Heaney, 2015: 8). 2014’te ise Sevastopol 84. *oblast* ve Kırım Cumhuriyeti de 85. cumhuriyet olarak ilan edilirler (Prezident Rossii, 2014). 2010’da Kuzey Kafkasya *Okrugu* 8. federal *okrug* ve 2014’te Kırım *Okrugu* 9. federal *okrug* olur (Heaney, 2015: 7).

kamulaştırmadan ziyade devletleştirme olacaktır.” (Deprem, 2018: 152-153). Putin’in ilk başkanlık dönemine damgasını vuran ve ileriki dönemlerde devletin otoriterleşmesinin de önünü açacak olan devletleştirme politikaları ise, Okay Deprem’in (2018: 153-154) de aktardığı gibi, şu metotlar kullanılarak hayata geçirilmiştir:

- 1- “Yasa koruma organlarına baskı; ceza davalarını tahrik ve devletleştirmek istenen kurumların yöneticilerinin tutuklanması (1. devlet kanal, Media Most adlı medya grubu, Rus petrol şirketi YUKOS, Svyaz Bank ve Moskova Bankaları örnekleri).
- 2- Vergi kaçırma iddialarının ortaya atılması (Media Most, YUKOS ve Moskova Bankası vakaları).
- 3- Sonradan devlet desteği ya da devlet kontrolünün sağlanmasıyla kriz durumlarının kullanılması ve sembolik fiyatlara satın almalar (Kit-Finans, Svyaz-Bank, Globeks Bankası, inşaat şirketi Sistema-Gals, madencilik firması Nornikel vb.).
- 4- Mali tuzaklar organize edilmesi ve sembolik fiyata satın almalar (Guta-Bank ve inşaat şirketi DonStroy’da örneklerinde olduğu üzere).
- 5- Dolaylı yollarla “kamulaştırma” (Rusya’nın çok uluslu enerji şirketi Gazprom; Rus petrol şirketi SlavNeft, Gazprom Bank, KİT Finans, Rusya telekomünikasyon şirketi RosTelekom, Troyki-Dialog ve eski Sovyet, bugünün Rus otomobil şirketi AvtoVaz’ın dolaylı olarak devletleştirilmesi).
- 6- Devlet şirketlerinin mali açıdan güçlendirilmesi (halka arz yöntemlerini de hayata geçirerek; sözgelimi 2008 krizi sırasında verilen muazzam destek).
- 7- “Bulanık Şemalar” düzeneği (Gazprom’un yarı yarıya devlet mülkiyetine geçirilmesi örneği).
- 8- Devletleştirilecek işletmelerin varlıklarının çok yüksek veya açıktan yükseltilmiş fiyatlara alınması (Sibirya petrol şirketi SibNeft’in Moskova Bankası tarafından Moskova bütçesinin varlıkları karşılığında satın alınması, Rusya’nın devlet petrol şirketi RosNeft’in Vunukova Havalimanı için anlaşması, Macaristan Büyükelçilik binasının Viktor Vekselberg adlı işadaminca bakanlığa satılması vb.).”

Bu bağlam dâhilinde, Putin hem siyasal alanda hem de ekonomik alanda merkezin birincil öncelikte olduğu ve “dikey güç/iktidar” (вертикальный власть) adını verdiği bir sistemi

hayata geçirmeye çalışır (Gaddy, 2002: 143; Öney, 2017: 306; Eltchaninoff, 2017: 51). 2000 yılında Putin, onunla yapılan bir söyleşide; “genel olarak, Rusya başlangıcından itibaren merkezileşmiş bir devlet yapılanması geliştirdi. Bu onun genetik kodunun, geleneğinin ve halkının anlayışının bir parçasıdır” der (Kotz & Weir, 2012: 425). Fakat, diğer bir yandan da, “[s]osyoekonomik sistemde yapısal değişiklikler yapmak, yönetimin planlarında yer almıyordu. Tam tersi, yeni emperyal ve milliyetçi retorik tam da bu sistemin desteklenmesine hizmet etmeliydi” (Kagarlitskiy, 2008a: 429). Bu sebepten dolayı da, Putin iktidara geldikten sonra, merkezileşmenin ve devletleşmenin ortaya çıktığı başlıca alanlardan biri de medya olur. “Putin’in devlet başkanlığına seçilmesiyle, [...] Rusya’nın tüm yönetim sistemi ve siyasetle ilintili her alanında merkezileşme eğilimi hâkim olmaya başla[r... ve] parlamentodan yargıya, bürokrasiden hükümete, her alanda kendine yakın ve sadık isimlerin önünü açan Putin, medyanın da artan biçimde devlet kontrolü altına girmesini sağla[r. ... Böylelikle] medyayı kendi çıkarı için *araçsallaştırılanların* kimliği de[ğiş[ir]; oligarkların yerini Kremlin al[ır. ... Bunun sonucunda da,] medyadaki “devletleşme”nin, Kremlin’den yayılan milliyetçi propaganda yoluyla artması sağla[nır]” (Öney, 2017: 306-307).

Nitekim, iktidarı boyunca vuku bulan tüm gelişmelerin ışığında, şüphesiz ki Putin’in kurmaya çalıştığı sistemin küresel kapitalizmin dinamikleri ile çelişen bir karaktere sahip olmadığı açıktır. Ekonomik olarak bazı liberal politikaların uygulamaya konması süreci yalnızca artık daha müdahaleci, daha rekabetçi bir hale gelen düzenleyici devlet yapılanmasının gözetiminde yapılmaktadır. Bu çerçevede dâhilinde de, gerekli olanın, hem siyasal alanın hem ekonomik alanın otoriter bir devlet aygıtı tarafından nizama sokulması hali olduğu artık aşikârdır. Bu bağlamda, “Kremlin danışmanlarından Vladislav Surkov ve Gleb Pavlovski’yle birlikte Rus tarzı politika anlayışının alametifarikası olarak “egemen demokrasi” [суверенная демократия] mefhumu” ortaya atılır ve bu kavramla da esasında Rusya’nın kuyusunu kazan Batı’nın yolundan, izinden

gitmeyi reddedip, Rusya'nın kendi yolunu izlemesi savunulmaktadır (Eltchaninoff, 2017: 58). Bu açıdan, ayrıca Putin'in sıklıkla kullandığı *raskol* (расколъ)²¹ terimi ile “egemen demokrasi” kavramı birbirleriyle Putin iktidarının hegemonik ideolojisi bağlamında hayli ilintili ve Putin'in politik-ideolojik söylemi dâhilinde temel iki konsepttir.

Neticede, yaşadığımız şu çağda, başında çeşitli sıfatlar eklenerek sıklıkla kullanılır haline gelen ilerleme, gelişme, kalkınma ve büyüme kavramlarının esasında ne türden dönüşümler için ne sebeplerle kullanıldığını anlamak önemlidir. Savaşın, suçun ve her nevi şiddetin kol gezdiği yerküre üstündeki nüfusun büyük bir yekûnunun her geçen gün daha da yoksullaştığı, daha kötü şartlarda yaşamak zorunda kaldığı bir zamanda kapitalizm küreselleşmekte, sermaye uluslararasılaşmakta ve emek süreçleri de ulusöteleşmekte. Bu süreçte ortaya çıkan post-Fordist birikim rejiminin yarattığı yeniden-yapılanan devlet mekanizmasının daha da önemli bir hale gelen yeni rolü ise artık, emek-sermaye çelişkisinin de uluslararasılaşması sonucu ortaya çıkan sorunları, -hegemonik-krizleri çözmektir. Diğer yandan da, uluslararası, ulusal, bölgesel ve yerel bazda işleyen piyasaların istikrarını sağlamaktır. Çünkü, Poulantzas'ın (1975: 101) da belirttiği gibi, “tekelci kapitalizm, kapitalist üretim tarzında başatlığın ekonomiden politikaya, diğer bir deyişle devlete doğru yer değiştirmesiyle karakterize edilir.” Filhakika, post-Fordist üretim sürecinin gereksindiği yeni devlet modeli ise; bir taraftan esnekleşen ve yalınlaşan, diğer taraftan küçük-ölçekli, parçalı ve bireysel bir yapıya bürünen üretim ve tüketim süreçlerinin siyasal, yasal, yönetsel, toplumsal ve kültürel alana yansımalarını da kontrol altında tutmakla yükümlüdür. Bu bağlamda, küresel kapitalizmin dünya sathına yayılma hızına koşut bir biçimde önemini artıran devletin son 25 yıldır yeniden-yapılanmaya gitme gereği daha fazlasıyla ortaya çıkmıştır. Bu minvalde:

²¹ Raskol; Rusçada “bölünme, parçalanma, ayrışma, ayrılma” manasına gelmektedir.

“[Sermayenin] uluslararasılaşmanın, [...] devletlerin kurumsal ve politik biçimleri üzerinde derin bir etkisi vardır. *Egemen emperyalist sermayenin çıkarları için bilfiil “ulusal” formasyon içerisinde, uluslararasılaşmanın gelişiminin sorumluluğunu [...] bizzat devletler üstlenir.* [...] Ve] sistem, her bir ulusal formasyonda *ve kendi devletinde*, egemen emperyalist iktidar biçiminin teşvik edilmiş yeniden üretimi üzerine kuruludur. Bir defa devletler, egemen sermayenin çıkarları için doğrudan sorumluluk üstlenmeye kalkışılar. [...] Nitekim böylece zincirde bir *düzenleyici* olarak hareket ederek, sermaye[nin ...] zincirdeki formasyonun dışına doğru daha fazla genişlemesi için gerekli destek de sağlanır. [...] Hegemonyadaki kurucu rolünden ötürü [...] devlet, daha önce “emperyalistler arası çelişkilerin” kesiştiği ve egemen fraksiyonlar arasındaki çelişkilerin kendi toplumsal formasyonu içerisinde *daha önceden uluslararasılaştığı* bir “iç” alana müdahale eder. [...] Devlet, bütünleştirme aygıtı, bir formasyonun birliğini ve onun toplumsal ilişkilerinin yeniden üretimini meydana getiren aygıt, *diğer sınıfların* formasyonu karşısında egemen sınıf ve fraksiyonların çıkarlarını onaylayıp meşrulaştırarak [...], *bir bütün olarak toplumsal formasyonun* sınıf çelişkilerini temerküz edip örnek teşkil eder. [...] Ulusun sürekliliği sorunu, sınıf mücadelelerinin “ulusal biçimleri” üzerinde yarattığı etkilerle anlaşılır. Fakat buna karşın “ulusal devletin” dayattığı devlet ve ulus arasındaki *ilişki* meselesi çözümlenmeden kalır. [...] Eğer üretimin hâlihazırda uluslararasılaşması ve dünya ölçeğinde üretim ilişkileri yine de ulusal mevcudiyeti ortadan kaldırmıyorsa (eşitsiz gelişim), bunlar “ulusal toplumsal formasyonun” parçalandığı ve devlet ile ulus arasındaki bağların koptuğu noktada toplumsal formasyonun *uzamını* dönüştür[ür]. [...] Devlet ve ulus arasında sürekli olarak belirli *gerilimler* baş gösterir” (Poulantzas, 2010: 343-350).

Bunun yanında, her ne kadar 1980’ler ve 1990’larla kapitalizmin dünya çapında içine girdiği derin krizleri atlatmak için sistemin bir yeniden-inşa sürecine ihtiyaç duyduğu açık hale gelmesi sonucunda ortaya çıkan neoliberal politikaların önerdiği minimal devlet modeli hayata geçirilmeye çalışılsa da; sonrasında, uygulamaya konan neoliberal politikaların hem ekonomik hem de siyasal alanda yarattığı krizlerin gösterdiği gibi, devletin belirli bir rol, konum ve yükümlülük üstlenme zorunluluğu kapitalist sistem için kaçınılmazdır. Artık bugünün koşullarına uygun bir biçimde yeniden-yapılandırılmaya

çalışılan düzenleyici devlet modelinin kavramsallaştırılmaya, kuramsallaştırılmaya ve pratiğe aksettirilmeye çalışıldığı ise artık aşikâr bir durumdur. Çünkü, küresel kapitalizm ve post-Fordist paradigmanın bugün geldiği aşama, esasında bütünlüklü ve çok-boyutlu bir ilişkiler ağının mevcudiyetine gereksinim duymaktadır. Başka bir deyişle, “neoliberal kapitalizm dünyanın her yerinde o ya da bu şekilde siyasal alanın daraltılmasını, siyasal demokrasi imkânlarının kısıtlanmasını ve buna uygun devlet biçimlerinin kurumsallaştırılmasını beraberinde getirmiştir. Bu çerçevede, devletin siyasal ve kurumsal pratiklerini sosyal ve siyasal mücadelelerden izole etmek üzere devlet aygıtları arasındaki ilişkiler yeniden düzenlenir.” (Akça & Özden, 2014: 14-15). Bu nedenle, devlet organının artık temel misyonu da; kendi görelî özerkliği içinde, sermayenin, metanın, finans-kapitalin ve elbette emeğin ulusötesileşmesi sürecini büyütecek, genişletecek, yaygınlaştıracak biçimde, her bir bireyi bu sürecin içine dâhil etmektir. Bunun için, gerektiğinde hem piyasaya hem sivil topluma hem de bireylere yönelik olarak düzenleyici ve patrimonial bir rolü ifa etmenin yanında, üretim süreçlerinden her türden emeğin sömürsünün katmerlenmesi nedeniyle ortaya çıkabilecek herhangi siyasal ve/veya toplumsal hareketlenmelerin önünü almak için gün geçtikçe otoriterleşen bir devlet mekanizması yükselişe geçmektedir. Özellikle de 2002 ve 2003’te Rusya’nın küresel kapitalizme en entegre olmuş sektörlerinde yaşanan sınıfsal çatışmalar ve büyükşehirlerdeki orta sınıf arasında sol düşüncenin yaygınlaşmasıyla ortaya çıkan sorunları çözmek için Kremlin “vidaları sıkamak” adına otoriterleşmeyi yükseltmeye başlamıştır (Kagarlitskiy, 2008b: 320). Ayriyeten, 2003’te Gürcistan’da Gül Devrimi, 2004’te Ukrayna’da Turuncu Devrim ve 2005’te Kırgızistan’da Lale Devrimi’nin patlak vermesi de, bu türden bir halk ayaklanmasının Rusya’ya sıçraması korkusunu yaratmış ve Putin yönetiminin otoriterliğinin daha da sıkılaşmasına yol açmıştır (Başlamış, 2008: 331).

Bunun en iyi örneklerinden biri, Putin tarafından 2000'den beri bilfiil yönetilen ve bir süre daha yönetilecek²² olan Rusya Federasyonu'dur. Günümüz Rusya'sı, yüzyılların deneyimlerinden örülmüş Rus siyasal kültürünün önemli niteliklerinden ikisi olan otoriterizmin ve patrimonyalizmin yeni bir çehresini yaşamaktadır. "Güçlü devlet" nosyonunun başlıca bir özelliği olarak ortaya çıkan otoriterizmin bir tezahürü olarak Rus devleti Putin'de vücuda gelmektedir. Misalen, 2012'de Alman Marshall Vakfı'nın (GMF) yaptığı bir ankete göre Rus toplumunun en güven duyduğu isim % 69 ile Putin olurken, onu % 67 ile ordu ve % 65 ile Ortodoks Kilisesi takip etmektedir (Jouanny, 2017: 30). Diğer bir taraftan, 1990'lardaki neoliberal politikalar aracılığıyla minimize edilmeye çalışılan devlet, aynı zamanda, 2000'ler ile bir dönüşüm sürecine girip daha müdahaleci, rekabetçi, düzenleyici bir biçim almaya da başlar ve elbette bu dönüşüm sürecinin ana figürü ise yeni bir Leviathan imgesine dönüşen Putin olur. Tüm bu değişim süreci ise, siyasal ve ekonomik düzenin yeniden tesisi söylemi altında gerçekleştirilir. Çünkü, Gramsci'nin de ifade ettiği gibi: "Düzen' sözcüğü mucizevi bir güce sahiptir ve siyasal kurumlar, büyük ölçüde, bu güce dayanarak varlıklarını sürdürürler. Mevcut sosyal düzen istikrarlı, uyumlu bir biçimde koordine edilmiş bir sistem olarak sunuluyor ve geniş halk kitleleri, kökten bir değişikliğin ne getirebileceğini düşündüklerinde tereddüt gösteriyor ve yüreksizleniyorlar" (akt. S. Yıldırım, 2018: 126).

Hâlbuki, Vladimir Vladimiroviç Putin, -Rus siyasal kültürünün aşına olduğu bir olgu olarak- otoriter baba figürüyle egemen sınıf klanlarını kontrolü altında tutan bir lider profili altında cismanileşen devlet mekanizmasının salt bir görüngüsüdür (E. Yıldırım, 2018c: 133). "Zira Rus elitlerinin gözünde Putin sadece bir başkan değil; yarış halindeki elitler arasındaki çatışmaları yöneten de o. Son sözü o söylüyor, hakem o; aralarında bir

²² 18 Mart 2018'de yapılan Başkanlık Seçimleri'nde, Putin oyların % 76,69'ünü alarak 2024'e kadar görev yapmak üzere yeniden Rusya Federasyonu Devlet Başkanı seçilmiştir. Ayrıca, bu seçim ile de, 4. kez başkanlık koltuğuna oturmaya hak kazanmıştır.

iç çatışma çıkması riskine girmek istemiyorlarsa, elitlerin de bu kişiye ihtiyaçları var” (Shekhovtsov, 2017). Çünkü aynı zamanda “güç kapasitesini sermayeye dönüştürebilmek günümüzde siyasi liderliğin temel işlevini oluştur[maktadır]” da (Birdal, 2017: 322). Ayrıca, kapitalizmin Rusya’da tam olarak gelişmemiş olması sadece sermaye sınıfının böylesine arabulucu, uzlaştırıcı bir lider profiline ihtiyaç duymasının yanısıra Rusya solunun ve toplumsal muhalefetin de güdük kalmasında kendini göstermektedir. Bu sebeple de, Kagarlitskiy’e (2000b, 133) göre, Rusya’da “solun cılızlığının sebebi kapitalizmin cılızlığıdır.”

Tüm bunların sonucu olarak, post-Fordist üretim biçiminin gereksinim duyduğu düzenleyici devlet modelinin dünya sathında hâkimiyeti ve işlerliği bir yandan artarken, diğer yandan da devlet mekanizmalarının otoriter bir hal alması da küresel kapitalizmin günümüz şartları altında geçirmek zorunda olduğu bir değişim, almak zorunda olduğu yeni özellikleri niteliğindedir. Ve bu özelliklere yakın gelecekte dünyanın dört bir yanında yükselişe geçen fundamentalizm, milliyetçilik/ırkçılık ve zenofobi gibi özelliklerin de katılacağı apaçık bir gerçektir artık. Mamafih, kuşkusuz ki insanlığın tarihinin şu anında yaşanan bu dönüşümün daha iyiye doğru değil de, tam tersi istikamete doğru hızla yol alınması ihtimali ortadadır. Velakin, Poulantzas’ın (2010: 356-357) da belirttiği gibi: “Emperyalizmin bugünkü [...] krizin[in] izlediği yol [eninde sonunda] halk kitlelerinin mücadelesine dayanacaktır. Zira uzun süredir devam eden krizler var. Bu mücadelenin ortasında, emperyalizmin bugünkü aşamasında ve mevcut konjonktürde [...] halk kitlelerini mücadelesi önemli bir role sahiptir.” Diğer taraftan da, her ne kadar -hangi formun içinde olursa olsun- devlet kapitalist sistemin ve sermaye birikiminin araçsallaştırdığı bir organ olsa da, ekonomik dengeleri gözetmek zorunda olması kadar politik dengeleri de gözetmek zorundadır (Jessop, 1977: 370). Başka bir deyişle, “devlet müdahalesi, hem sermaye birikiminin koşullarını korumak için içkin sınırlılıklara sahip hem de her zaman çeşitli sınıfsal ve halkçı-demokratik mücadelenin kaçınılmaz etkilerine

bağımlıdır” (Jessop, 1977: 371). Bu nedenle de, “[s]olun, ekonomiye devletin müdahale düzeyinin artırılmasını desteklemediği, iktisadi gücün toplumun kendisine devredilmesini amaçladığı açık bir biçimde ilan edilme[si]” şarttır (Kagarlitskiy, 2006: 273). Çünkü kapitalist sistemin hatta günümüzde küresel kapitalizmin ömrünü sürdürmesi için gereksinim duyduğu başlıca kurum olan devlet mekanizmasının en önemli tahdidinin, yine sınıfsal ve kimlik mücadelelerinin esas alındığı toplumcu/halkçı ve demokratik bir zemine sahip toplumsal muhalefetten ibaret olduğu aşikârdır. Filhakika, 21. yüzyıla ait olarak, sivil toplum olgusunun radikal bir biçimde dönüştüğü de deneyimlenen bir gerçek halindedir (Kagarlitskiy, 2004: 272). Artık daha yoğunluklu olarak, insanlar, -hem bireysel hem de kitlesel bazda- dünya sathında toplumsal dayanışmanın, sivil katılımın ve müşterekleşmenin oluşturduğu bir toplumsal muhalefet örme yoluna girmişlerdir. Dolayısıyla da, mevcut durumun fenalığı nedeniyle insan aklının bedbinliğine sebep olsa da, gelecek insan iradesinin nikbinliği ile inşa edilecektir.

III. BÖLÜM

2000 SONRASI RUSYA'DA TOPLUMSAL MUHALEFETİN AHVALI

“Günümüz Rusya’sındaki kapitalist ilişkilerin ortaya çıkışı, Marx’ın düşüncelerini otomatik olarak güncel bir hale getirmiştir. Tam olarak, Marx, son yirmi yıldır karşılaştığımız - pervasız bir kar hırsı, herhangi bir yasanın ve normun tanınmayışı, kişisel/bireysel zenginlik/servet için işçilerin acımasızca sömürülmesi, etrafa karşı kayıtsızlık kalınması gibi sorunların tümünü tanımlamaktadır. Ve bu, devletin düzenleyici kurumlarının çerçevesi dâhilinde yer almayan, bizim “vahşi kapitalizm”imizdir. “Marx İçin...” -üç noktalı bir başlıkla- bu tarihsel kavganın müphem sonucunun sembolü gibidir” (Baskova, 2013).

Küresel kapitalizmin içine düştüğü kritik 2008 krizi sonrası Mağrip’ten başlayıp tüm dünyaya yayılan bir halk hareketi ortaya çıkmıştır. Kuzey Afrika’dan Ortadoğu’ya, Kuzey ve Güney Amerika’dan Avrupa’ya, Asya’ya kadar 100’den fazla ülkede dünyanın tüm sokaklarına kitleler halinde inen halkların yarattığı toplumsal hareketlenme bir nevi 21. yüzyılın 1848’i olarak tarih sayfalarındaki yerini almıştır (NTV, 2011). “Üretim ve yeniden üretim alanlarındaki kökten değişimlere eşlik eden zor ve baskının, tahakküm ilişkilerinin, disiplin ve gözetim mekanizmalarının hayatlarının her alanına iyice sirayet etmesinin bir sonucu olarak nefessiz kalma halini sokağa çıkararak” telafi etmeye çalışmakta adeta dünya halkları (E. Yıldırım, 2014b: 51). Çünkü, “[m]evcut hegemonya kriz[leri] ile “zor ve rıza arasındaki denge ilkinin lehine veya daha doğrusu ikincisinin “zora dayalı rıza” biçiminde” pratiğe yansımaya başlamıştır” (Thomas, 2013: 221; E. Yıldırım, 2014a: 44). Zuhur eden bu toplumsal hareketlilikten Rusya’da payına düşeni almıştır. Özellikle 2011-2013 yılları Rus halkının hem dünya kamuoyunu hem de ulusal kamuoyunu dikkatini çekecek bir biçimde 1993’ten sonra sokaklara yeniden kitlesel olarak çıktığı bir dönem olmuştur. Diğer yandan da, Putin yönetiminin 18 yıldır hükümette olduğu Rusya’da bu süre içinde hem devletin hegemonik projesi hem de

toplumsal yaşam bağlamında ortaya çıkan değişimin kaçınılmazlığı tüm dünyayı olduğu gibi Rus coğrafyasını da etkilemiştir. Bu minvalde, Rusya'nın önde gelen sosyalist aktivistlerinden biri olan İlya Budraitskis'in (Öztürk, 2014) de anlattığı gibi:

“En başta Putin meşruiyetini ekonomik istikrar fikrinden alıyordu. Bilhassa 2000 ve 2007 yılları arasında; yani geçiş dönemi dediğimiz, hem Rus toplumu hem de tüm diğer eski Sovyet devletleri için toplumsal felaket yılları olan 90'ların hemen sonrasında. Bu dönemde Putin istikrarı, ekonomik büyüme ve geleceğe güven hissini sağlayabilecek biri gibi göründü. Bir şekilde bu gerçek bir büyümeye de denk düştü, bu büyümenin temelinde petrol fiyatlarındaki artış yatıyordu. Putin rejiminin ilk dönemi diyebileceğimiz bu yıllarda sistemi meşru kılan etmenlerden biri de Rus toplumunun gittikçe apolitikleşmesiydi. Pazar reformlarıyla, sefaletle ve yoksullukla geçen korkunç yıllardan sonra ekonomik istikrar zemininde, bir nevi toplumsal uzlaşma sağlandı[. ...] 2012'de başlayan üçüncü Putin dönemi daha en başta öncelerden çok farklı oldu. 2011 sonunda Putin'in geri dönüşünün harekete geçirdiği büyük bir protesto hareketi oldu; bu hareketi tetikleyen Aralık 2011 parlamento seçimleriydi. Pek çok insan Putin'in partisi ve siyasi sistemdeki başlıca parti olan Birleşik Rusya Partisi'ne daha fazla oy ve itibar kazandırmak amacıyla hükümet tarafından seçimlere hile karıştırıldığına inanıyordu. Dolayısıyla 2012 başında Putin'in üçüncü dönemi, daha önceki dönemlerindeki ekonomik istikrara dayalı toplumsal uzlaşıda, apolitikleşmede [...] bir kırılma yaşanmasıyla, büyük protesto hareketleri ile karşı karşıya başladı. Üçüncü dönemde Putin başka tür bir halk desteği kazanmak zorunda olduğunu, bunun için başka bir sebep bulmak zorunda olduğunu anladı. Dolayısıyla bu dönemde Putin rejimi daha saldırgan ve muhafazakâr bir retorik kazandı. Ahlâki değerleri öne çıkarma, iktidarı değiştirmek, ülkeyi bunalıma sokmak isteyen azınlıklara karşı durma söylemi... Tam anlamıyla Putin'in diğer yüzüyle karşı karşıya kaldık. Mart 2012'deki başkanlık zaferinden itibaren sokak protesto hareketlerini bastırmaya girişti; hükümetin aşırı baskısının etkisiyle hareket sönümlenmeye başladı.”

Hâlbuki Ekim Devrimi öncesi hayli canlı bir siyasal ve toplumsal muhalefet hareketi, Sovyetler Birliği döneminde tüm engellere rağmen -daha cılız ve tümünden yeraltına çekilmiş olsa da- varlığını sürdürebilmiştir (E. Yıldırım, 2018a). *Perestroyka* ve *glasnost*

sürecinde yavaş yavaş canlanmaya başlayan Rus toplumsal muhalefeti, SSCB'nin yıkılmasının ardından 1990'larda ortaya çıkan katastrofik ekonomik, siyasal ve toplumsal koşulların içinde çok fazla bir gelişme gösterememiştir. 2000 sonrasında da, Vladimir Putin'in iktidara gelmesinin ardından otoriter bir yönetim anlayışının gün geçtikçe siyasal ve toplumsal yapılanmaya hâkim olması da zaten 1990'larda hayli apolitikleşen Rus halkının içinden çıkabilecek bir toplumsal muhalefetin büyüüp, serpilmesi için alan bırakmamıştır. Hatta, Samuel A. Greene'nin (2014: 4) belirttiği gibi, Putin Rusya'sındaki toplumsal muhalefet, kamuoyunun ve toplumsal desteğin harekete geçirilmesiyle sivil toplumun gelişmesini sağlayacak hedeflerin gerçekleştirilmesi babında Sovyet dönemine göre daha az etkili bir durumdadır. Elbette, hâkim hegemonik yapılanmaların tüm engellemelerine rağmen, toplumsal muhalefetin etkili bir gelişim göstermesi aynı zamanda başta kendi iç dinamikleri olmak üzere birçok faktörün uygun ya da etkin olduğu kompleks bir sürece gereksinim duyar. Bu bağlamda, Rus toplumunun içinde bulunduğu tarihsel, siyasal, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel koşullar göz önüne alınarak Rus coğrafyasında toplumsal muhalefetin yeterli düzeyde gelişim gösterememesinin sebepleri irdelenirken genel geçer bazı argümanların oluşturduğu ve dünyanın her yerine tatbik edilmeye çalışılan kabataslak ve stereotipik açıklamalardan uzak durmakta fayda vardır. Rusya'nın kendi özgül koşulları ve kendine has özellikleri üzerinden yapılacak bir irdeleme ise hem Rus toplumunun hem de toplumsal muhalefetin gerçekçi halini betimlemeye imkân verecektir.

Juan Linz ve Alfred Stepan, konsolide bir demokrasinin beş özelliğinden bahsederler: Birincisi, kendinden örgütlü bireylerin, grupların ve hareketlerin devletten görece özerk bir halde kendilerini ifade ettikleri politik alan olan sivil toplum; ikincisi, "hükümetin kamuoyunun etkisi ve devlet aygıtı üzerinde denetim sağlamak için gereken meşru hakkı için yapılan rekabet üzerinden kendini düzenlendiği alan olan" siyasal toplum; üçüncüsü, hukukun üstünlüğü; dördüncüsü, işe yarar bir devlet bürokrasisi; ve

beşinci olarak da, istikrarlı bir ekonomik yapıdır (Linz & Stepan 1996: 7). Fakat, diğer taraftan da, Marina Ottaway (2003), resmi demokratik kurumların bir araya getirdiği rejimlerin her şeye rağmen özünde otoriter kaldığını ifade etmektedir. Bu minvalde, bu rejimlerin dört temel noksanlığının olduğunu da belirtir: İlki, seçimler aracılığıyla iktidarın transferini etkin bir biçimde engelleyen mekanizmalar iken; ikincisi, kurumsal olmayan iktidar yapılanmaları; üçüncüsü, ekonomik ve politik reformlar arasındaki olumlu bir sinerjinin eksikliği; ve dördüncüsü olarak da, politika odaklı sivil toplumun baskı altına alınmasıdır. Bunun yanında, sivil toplumun gelişiminin biçimlendirilmesi için devletin birçok yolu, yöntemi vardır: Farklı sınıf çıkarı örgütlenmelerini kolaylaştırabilir ya da engelleyebilir; varolan örgütleri güçlendirebilir ya da marjinalize edebilir; kendi tarafına çekebilir; ve son olarak, hegemonik tesirin kanalları olarak örgütsel ağları kullanabilir (Rueschemeyer, Stephens, vd., 1992: 67). Devletin bu türden politikaları uygulamaya geçirmesi, tüm dünya sathındaki rejimler için geçerli olduğu gibi, Rusya Federasyonu için de geçerlidir ve hatta SSCB'nin yıkıldığı günden bugüne kadar geçerli de olan bir olgu olagelmıştır. Tüm bu bağlam dâhilinde, Greene'in (2014: 20) de belirttiği gibi, sorulması gereken esas soru ise: "Rusya'da sivil cesaretsizliğin sebepleri nelerdir? Halk aktivizminin mücadele etmesine ve yenilmesine sebep olan hususi engeller nelerdir? Daha önemlisi, bu engellerin sınırlılıkları nelerdir? Diğer bir deyişle, [Rusya'da] sivil toplum hangi koşullar altında bunları aşabilir?"

Rus halkının toplumsal muhalefet bağlamında düşük katılım ve hareket potansiyeline sahip olmasının önemli bir sebebi de Rus siyasi tarihinde uzunca bir süredir varlığını koruyan otoriter ve patrimonial devlet yapılanmasıdır. Lakin bu duruma rağmen yine de zaman zaman toplumsal hareketlenmelerin ivmeli bir biçimde yükselişe geçmesi de Rus coğrafyası için ayrı bir hakikattir. Greene'e (2014: 92) göre, bu durumu açıklayan üç temel sav var: İlki, kültürel ve tarihsel konulara ağırlık verirken; ikincisi, müşterek güven ve sosyal sermaye üzerinden inşa edilirken; üçüncüsü ise, öncelikli

olarak rejime odaklanmaktadır. Rusya'nın kendi özgü tarihsel ve sosyo-kültürel arka planı nedeniyle devlet ve toplum arasındaki ilişkilendirmeler de bu coğrafyaya mahsus süreçler ve olgular bağlamında gelişmiştir. Bu nedenle, ünlü Rus tarihçi Yuriy Afanasyev'in (akt. Greene, 2014: 94-95) de ifade ettiği gibi: "Biricik ve büyük V ile gösterilmeye değer Rus *Vlast*'i²³ [...] Rus tarihinde yüzyıllar boyunca meydana gelmiştir ve tam anlamıyla Rusya'nın tarihinin genel bir tablosunu vermektedir. Bu iktidar hem muammayı hem de cevabı içermektedir. Otokratik ile sosyalisti, bireysel ile komüniteryan, yaratıcı girişim ile yok edici reaksiyonizmi bir araya getirmektedir. [...] Toplumun dışında, kendi kendine yeten, topluma tabi olmayan ve yine de her zaman kışkırtıcı ve baskılayıcıdır. Halk ise bu türden bir iktidar ile baş etmek için birbirine eşlik eden stratejiler geliştirmeye zorlanmaktadır ve sonunda da "gölgeler" içinde biteviye bir hareket halinde bir strateji geliştirmiştir." Başka bir deyişle, Rus toplumsal muhalefeti hemen hemen Çarlık Rusya'sından beri, Sovyet dönemi de dahil olmak üzere, "gölge" içinde örgütlenmekte ve hareket etmektedir (E. Yıldırım, 2017c; 2018a). Onun için de toplumsal bazdaki görünürlüğü ve etkinliği yoğunluklu olarak sınırlı kalmıştır.

Bugün ise, "gölgede" var olmaya çalışan başlıca muhalif öğelerden biri de, Putin aleyhtarı muhalif seslerin medyada yer alabildiği birkaç önemli mecradan birkaçı olan, Rusya'nın önde gelen gazetelerinden *Novaya Gazeta*, *Vedomosti*, *Kommersant* ve *Nezavisimaya gazeta*, ünlü *Ekho Moskvy* radyosu ve/veya *Dozhd TV* ve *RBC* gibi televizyon kanallarıdır. Her ne kadar Rusya nüfusunun 4'te 3'ü devlet/Putin-yanlısı medyayı takip ediyorsa da, esasen bu toplamda mevcut 100 000'e yakın medya organının sadece %3'ünü oluşturmaktadır (İnterfax, 2013). Devlet-yanlısı medya kuruluşlarının yanı sıra her geçen gün hükümet karşıtı muhalif kitle iletişim araçlarının hem nicelik hem de nitelik olarak artış göstermektedir. Özellikle de internet üzerinden yapılan yayınların

²³ *Vlast* (власть), Rusça'da "güç, iktidar, otorite" manasına gelmektedir.

Rusya coğrafyasında insanlar arasında hızla yaygınlaşması da ayrı bir öneme sahiptir. Stephen Hutchings'a (2018) göre, devlet-yanlısı kitle iletişim araçlarının yanı sıra, "Rusya'nın kompleks medya ekolojisi, hem dijital çağın hem de neoliberal ekonominin [de] bir ürünü[dür]" aynı zamanda. Başka bir deyişle hem küresel medya ağlarının hem de internet mecrasının bazen özgürleştirici bazen ticari bazen hegemonik yapısı benzer bir biçimde Rus medyasına da yansımaktadır. Buna verilebilecek bir misal ise Voronezh kentidir. Esasında hayli muhafazakâr olan Voronezh'de yerel medya bağlamında ciddi bir çeşitlilik mevcuttur: 70 kadar internet haber sitesi yayın yapmaktadır ve bunlardan sadece bir tanesi devlet/hükümet-yanlısı yayın yaparken diğerleri kendilerini "muhalif" olarak adlandırmayı tercih etmektedir (Weir, 2018).

Rusya Kamuoyu Araştırma Merkezi VTsİOM'un 2009 verilerine göre iyi eğitilmişlerin %28'i, iyi gelirlilerin %22'si, büyük şehirlerde yaşayanların %22-25'i ve Moskova ile St. Petersburg gibi görece zengin bölgelerde yaşayanların %27'si internet kullanıyor. Daha az eğitilmişlerin %97'si, düşük bir gelire sahip olanların %84'ü ve kırsal bölgelerde yaşayanların %81'i ise internet kullanmıyor (Chebankova, 2013: 65). Güncel veriler ise, internet kullanımının 2009'dan sonra hızlı bir gelişim gösterdiğini ve 2009'da nüfusun %22'si interneti kullanırken 2018 itibarıyla bu oranın %72 civarında olduğu görülmektedir (FOM, 2018a). VTsİOM'un (2018) 2018'de yaptığı bir araştırmanın verilerine göre, herhangi bir sosyal medya profiline sahip olup da interneti her gün kullanma alışkanlığı oranı 18-24 yaş arasında %91, 25-34 yaş arasında %69, 35-44 yaş arasında %50 iken 60 yaş üstü %51'lik bir kesim internet kullanmamaktadır. Bunun yanında VTsİOM'un 2006 kamuoyu araştırmaları verilerine göre, katılımcıların %59'u en önemli ulusal televizyon kanallarında siyasal muhalefetin fikirlerini ifade etmelerine olanak verildiğini düşünürken, üçte ikilik bir kesim de siyasal muhalefetin fikirlerini özgürce ifade edebildiğini ve %62'lik bir kesim de sansürün gerekli olduğunu dile getirir (Rostoks, 2008: 24). Ayrıca, Moskova merkezli Kamuoyu Vakfı FOM'un 2018 araştırma

verilerine göre de, Rus toplumunun televizyon izleme oranı %63 iken; 18-30 yaş arası bu oran %31, 31-45 yaş arası %53, 46-60 yaş arası %78 ve 60 yaş üstü ise %90 oranında ve yüksek eğitimliler de bu oran %53 iken orta ve düşük eğitimlilerdeki oran %66-67 idir (FOM, 2018b). Rus halkının haberleri takip ettiği mecra ise, FOM 2017 verilerine göre, ilk sırada %79 ile televizyon olurken, internetten haber takip etme oranı %42 iken takip edilen haberleri veren mecraya güven konusunda da televizyona olan güvenin oranı %47 iken internete duyulan güven ise %16 idir (FOM, 2017). Tüm bu veriler çıkacak sonuç ise, Rus toplumunun genç kuşaklarının, iyi eğitilmiş, iyi bir gelire sahip, büyükşehirlerde yaşayan kesiminin eleştirel ve sorgulayıcı bir tavra daha yakın dururken, daha yaşlı, daha az eğitilmiş, daha az bir gelire sahip ve kırsalda yaşayan kesimlerin mevcut iktidarın ideolojik etkilerine daha da açık olduğunu göstermektedir.

Bunun yanı sıra, kuşkusuz ki sivil aktivizm hiçbir coğrafyada kendiliğinden ortaya çıkan bir durum değildir. Arkasında genellikle iki ana faktör vardır: Ya belli çıkar grupları ya da halkın gönüllüğü esaslı yurttaşlık bilinci. Rusya’da da bu iki faktörden ilki bir hayli etkili bir biçimde sivil toplum alanında hareket etse de halkın gönüllüğü esaslı kamusal/müşterek yararı gözetilen muhalif hareketlenmelerin az da olsa var olduğunu söylemek elbette mümkündür. İlginç bir biçimde, 2000’lerin ortalarında, Rusya’daki yurttaş girişimlerin hızla arttığı görülmektedir. Putin’in iki başkanlık dönemi boyunca, sivil toplum örgütlerinin sayısı 100 000’den 600 000’e yükselmiş, bir o kadar da gayri-resmi kuruluşun olduğu ileri sürülmektedir (Petro, 2018: 4; Petro, 2009; Hudson, 2007; Proskuryakova, 2005; Javeline & Lindemann-Komarova, 2010). Son yapılan bir araştırmaya göre, Rusya nüfusunun onda birine denk gelecek biçimde 18 yaş üstü yaklaşık on milyon Rus yurttaş gönüllü organizasyonlara katılım gösteriyor ve bu oran aynı zamanda her geçen gün artmakta (TASS, 2018). Tüm bu hareketliliğin finansmanı aşamasında da, Batı orijinli yabancı fonlama oranı ise sadece % 7 civarındadır (Javeline & Lindemann-Komarova, 2017).

Elbette bu durumun esas sebebi, sivil toplum örgütlerinin yurtdışı bağlantılı ilişkilendirmelerin, Rus devleti tarafından istihbaratî bir faaliyet olarak büyük bir şüpheyle yaklaşılması nedeniyle minimuma çekilmesidir. Bu nedenle, Rus sivil toplum kuruluşlarının ulusal ve/veya yerel fonlama kaynakları bulmaları gerekmektedir. Bu kuruluşlar, çoğunlukla “bölgesel ve/veya yerel yönetimlerden, federal hükümetten, tüzel kuruluşlardan, özel vakıflardan, yerel toplumsal kuruluşlardan, bireylerden ve kuruluşlardan” oluşan bir fonlama portföyüne sahiplerdir (Javeline & Lindemann-Komarova, 2017). Kuşkusuz ki, bu durumun sonucu olarak sivil toplumdaki bu hareketlilik toplumsal muhalefet alanına yansımamaktadır. Çünkü bu kuruluşların hem finansal açıdan bazı kesimlere, mecralara bağımlı olması hem de Putin yönetimi tarafından getirilen güncel yasal düzenlemelerin kısıtlamaları ister istemez bu kuruluşların politik bir tavır, tutum benimsemeye etkili olmaktadır. Özellikle de 2001’de çıkan #134-FZ, 2006’da çıkan #18-FZ²⁴ yasaları ve 2012’de çıkan #121-FZ²⁵ ile Rus sivil toplum kuruluşlarının devletin sıkı bir denetimi altına girmesi de Rus sivil toplumunun politik tavır ve aktivizm potansiyellerini bir hayli kısıtlamıştır (Machalek, 2013; Javeline & Lindemann-Komarova, 2010; Bourjaily, 2006; Wood, 2006; Proskuryakova, 2005). Bu bağlam dâhilinde de, sivil toplum örgütlerinin ağırlıklı olarak; ya SSCB sonrası neoliberal politikaların bir sonucu olarak devletin elini eteğini çektiği -yaşlılar, engelliler, gençler, çocuklar, kadınlar, yoksullar, vb. kesimlere yönelik olarak- sosyal hizmet alanında faaliyet gösteren ya sanat, kültür, spor gibi alanlarda bir ortaklaşmayı sağlayan ya da çeşitli politik partilerin yan örgütlenmeleri veya onlarla organik ilişki içindeki kuruluşlardan oluştuğu görülmektedir (Hudson, 2007). Lakin bu sivil toplum kuruluşları da bu yasal düzenlemelerden etkilenecek çünkü bu yasal düzenlemeler bu türden STK’ların ilgili Rus makamlarla olan ilişkilerini de düzenleyecekler (Bindman, 2015,

²⁴ “STK Yasası” (NGO Law) olarak bilinen yasadır.

²⁵ “Yabancı Temsilci Yasası” (Foreign Agent Law) olarak bilinen bu yasadır.

343). Bu durum da, ister istemez hem daha çok Batı ile ilişki içindeki STK'lar hem de ulusal ve yerel STK'lar bu düzenlemelerin tesiri altında kalacak ve devlet tam anlamıyla sivil toplum alanına hâkim olabilecek.

Aynı zamanda bu husus dâhilinde, var olan sivil toplum kuruluşlarının dikkate şayan en önemli handikabı ise, hem Lisa McIntosh Sundstrom'un (2006: 170) hem de Valerie Sperling'in (1999: 265) belirttiği gibi, bazı Rus sivil toplum aktivistleri Rus toplumunun pek de aşına olmadığı ama daha çok "Batılı" olarak addedilen değerleri, kavramları ve/veya olguları içinde buldukları toplumsal hareketin yol haritalarına kilometre taşı yapmasının sonucunda Rus kamuoyundan kopuk bir seyir izler hale geliyorlar. Ve özellikle de kadın hareketi ve LGBTİ+ hareketi için bu durum rahatlıkla ifade edilebilir. Mesela, "işyerinde ayrımcılık ve cinsel taciz gibi feminist esasları kullanmadan kadın meselesini dile getirmek zordur" (Sundstrom, 2006: 170). Ayriyeten, daha Batı'ya özgü değerlerin, kavramların ve/veya olguların da yine bazı sivil toplum kuruluşları tarafından Rusya'ya uygulanmaya çalışılması da, Rus toplumunun toplumsal muhalefet ile kurduğu/kurmaya çalıştığı/kuracağı ilişkisellik bağlamında, ayrı bir zorluk da getirmektedir. Bu durumun ise ağırlıklı olarak liberal ve/veya neo-liberal tandanslı sivil toplum kuruluşların düştüğü bir yanılgı olduğu açıktır.

Diğer yandan, elbette bu "muhalif" olma halinin içeriğinin nasıl doldurulduğu asıl kritik olan husustur. Bilhassa milliyetçiliğin, katı bir devletçiliğin, şovenizmin, muhafazakârlığın, zenofobinin, homofobinin, patriyarkinin ve hatta neo-Nazi, Pan-Slavist ve/veya Pan-Ortodoks görüşlere sahip hareketlerin, akımların 2000 sonrası süreçte gün be gün yükselişe geçtiği göz önüne alınırsa, gerçek anlamda karşı-hegemonik bir "muhalif" olma halinin aşırı-sağcı radikalizmlerle karıştırılmamasının gerektiği açıktır. Bu sebeple de, Rusya'daki aşırı-sağcı kesimlerin toplumsal muhalefet içinde yer alması ya da kendilerini "muhalif" olarak adlandırmaları yapısal veya özsel olarak karşı-

hegemonik bir nitelik taşıdıklarını göstermez. Bu duruma verilebilecek en iyi örnekler ise; Rus Nasyonal Sosyalist Partisi (Русская Национальная Социалистическая Партия), Nasyonal Sosyalist Toplum (Национал-социалистическое общество), Rusya Ulusal Egemenlik Partisi (Национально-державная партия России), Rus Tüm-Ulusal Birliği (Русский общенациональный союз), Rusya Ulusal İmparatorluk Partisi (Национальная Императорская партия России), Yasadışı Göç Karşıtı Hareket (Движение против нелегальной иммиграции) ve Rusya Liberal Demokratik Parti (Либерально-Демократическая Партия России) gibi aşırı-sağcı partilerin, grupların ve onların uzantıları olan grupların hükümet veya Putin karşıtı olmaları toplumsal muhalefetin bir parçası olduklarını göstermez. Hatta tam tersine Rus devleti ile aşırı-sağcı grupların arasındaki gizli organik bağlar ve bu grupların yer yer para-militer faaliyetler için kullanıldığı artık bilinen bir gerçektir. 2000'lerin başında çoğunlukla azınlıklara ve göçmenlere/yabancılara yönelik saldırılarda bulunan bu aşırı-sağcı grupların son dönemlerde daha çok muhalif isimlere ve/veya muhalif kesimlere ya da LGBTİ+ bireylerine ve ilgili organizasyonlara yönelik saldırılarda buldukları görülmektedir (Petkova, 2017).

Bu durumun altındaki zemini oluşturan esas faktör ise, Putin'in iktidara geldiğinden beri, iktidarının meşruiyetini koruma ve Rus halkının yaptıkları-ettiklerine dair rızasını üretmek için, milliyetçi ve devletçi bir itkiyle inşa ettiği hegemonik projesidir. Devletin yetkili mercilerinin aşırı-sağcı gruplara, içinde oldukları tüm faaliyetlere, işledikleri tüm suçlara karşı ya gizliden bir destek ya da bir görmezden gelme hali içinde oldukları açıktır. “Dazlakların Rusya'daki varlığını kabul etmelerine ve en şiddetli milliyetçi suçlarla uğraşmak için bazı isteksiz teşebbüste bulunmalarına rağmen, yetkili merciler bu grupların faaliyetlerini edilgen bir biçimde desteklemeye veya en azından bunlara göz yummaya devam ediyorlar” (Snetkov, 2010: 328).

Diğer taraftan da, “açık rekabet ile otoriter denetimin hibrit olduğu bir siyasal sistem dâhilinde, Rus yetkili merciler bağımsız örgütlerin mevcudiyetine izin veren ama devlet/hükümet-destekli gruplarla bir hayli eşit olmayan şartlarda rekabet içinde olacakları da bir devlet-toplum hibrit sistemini inşa ediyorlar” (Robertson 2009: 531-532). Bu hususta, devlet/hükümet-yanlısı sivil toplum kuruluşlarına Rusya örneğinde verilebilecek en iyi misal ise Putin’in genel başkanlığını yaptığı Birleşik Rusya Partisi’nin gençlik örgütü olan “*Naşi*” (Наши) idir (Waldermann, 2007; Jones, 2011; *Stratfor*, 2012; Stanovaya, 2013). *Naşi*, Rusça’da “bizimkiler” manasına gelmektedir. 2005 yılında Putin tarafından partinin gençlik örgütü olarak kurulmuş ve bugün Rusya çapında yüzbinlerce üyeye sahip devletçi ve milliyetçi yanı ağır basan bir örgütlenme halini almıştır. Esas kritik nokta ise, Rus gençliğini ulusal çıkarı gözetken bizimkiler ve dış mihrakların ülke içindeki uzantıları olarak ayırarak sivil toplumun ve elbette toplumsal muhalefetin ana ögesi olan gençler üzerinden hegemonik bir tahakküm kurulmaya çalışılmaktadır. *Naşi*’de örgütlenen gençler ise bir yandan hükümetle/devletle organik bir bağ içinde olmanın avantajlarından faydalanma fırsatlarını kaçırmazken diğer yandan ülkenin halis koruyucuları olarak “yabancı tehditlere” ve “onların içerdeki işbirlikçilerine” karşı verilmesi gereken tüm yanıtları verme çabası içinde çeşitli biçimlerde siyasal ve toplumsal muhalefetin karşısında yerlerini almaktan geri durmamaktadırlar (Jones, 2011; Stanovaya, 2013). Bu minvalde, Budraitskis’in (Öztürk, 2014) de değindiği gibi:

“Putin Rusya halkının büyük bölümünün milliyetçi duygularını olabildiğince sömürdü. Geçtiğimiz aylarda aldığı halk desteğinde hızlı bir yükseliş yaşandı. Bu da her türlü siyasal muhalefete karşı istediğini yapma konusunda Putin’in elini güçlendirdi. [...] “Batılı siyasetçiler Rusya iç sorunlarla da karşı karşıya kalabilir derken ne demek istiyorlar? Elbette bu ülke içinde ekonomik ve toplumsal güçlüklerden istifade etmeye çalışacak, düşmanlarımızın menfaatine istikrarı bozmaya yeltenecek vatan hainlerini kastediyorlar” diye konuştu. Yani doğrudan muhalifleri hedef gösterdi. Bu koşullarda hükümete yönelik her türlü eleştiri dış mihrakların komplosuna alet olmaktır dedi yani... [...] Son aylarda

yaşananlar bile ekonomik sorunları önemli ölçüde derinleştirdi; geçtiğimiz yılın sonunda Rusya zaten bir ekonomik durgunluk döneminin başındaydı. [...] Bütün alametler işlerin kötüye gideceğini haber veriyor. Bu toplumsal çelişkilerin de harekete geçmesi demek. Tam da bu yüzden Putin mevcut ve olası ekonomik güçlüklerin günah keçisi konumuna vatan hainleri olarak bahsettiği muhalif güçleri yerleştiriyor.”

Ezcümle, genel bir olarak kuşbakışı Rus toplumsal muhalefetin varlığı pek belirgin görünmüyor olsa da daha detaylı bir bakış açısı ile aslında bu coğrafyada her daim bir biçimde mevcut olan toplumsal hareketlenmelerin hegemonik politik atmosferin “gölgesinde” kaldığını görmek mümkündür. Çünkü esasında “Ruslar içinde buldukları politik ortamlarla imkânlarının ve verimli bir kolektif eylem için bu ortamların yaratacağı sınırlılıkların ciddi bir biçimde farkındadırlar. [...Fakat] muhalefet ayrıca onu kışkırtan iktidar yapısını yansıtmaktadır: Bireyselleştirilmiş, *ad hoc*, oportünist ve yapısız. [... Başka bir deyişle,] ne zaman iktidar yapısı herhangi bir sebep için farklı davranırsa, muhalefet de aynı şekilde tepki vermektedir” (Greene, 2014: 222). Bu nedenle de, Rus toplumsal muhalefeti sözkonusu edilecek ise, genellikle daha çok üzerinde durulan mevcut niceliği kadar sahip olduğu karakteristik özellikleri, içerdikleri, imkânları ve sınırlılıkları gibi nitelikleri de mevzu bahis konusu olmalıdır. Bu bağlamda da, Rus toplumsal muhalefetini oluşturan iki ana hat olan sınıf ve kimlik mücadelelerinin temel bileşenlerinden olan sendikaların, sol örgütlerin, kadın hareketinin, LGBTİ+ hareketinin ve çevre hareketinin 2000 sonrası içinde olduğu ahvale dair bir inceleme, irdeleme yapmanın hem Rus toplumunu hem de Rus politik hayatını daha iyi anlamak açısından faydalı olacaktır. Bilhassa da, Putin yönetimi altında “gazetecilerin tehditlere ve tacizlere maruz kalmaları, fiziksel saldırılara uğramaları ve hatta cezasız kalan cinayetlere kurban gitmeleriyle Rusya’daki bağımsız medyaya yönelik göz açtırmama; 2012 Yabancı Temsilci Yasası altında, yalancılıktan yabancı sponsorların çıkarlarına “politik faaliyetler” gibi gösterilen bağımsız ve eleştirel işler yüzünden sistematik bir biçimde karalanan,

cezaya çarptırılan ve kapatılmaya zorlanan sivil toplum kuruluşlarına yönelik saldırılar; protestocuların artık kamusal alanda kendi görüşlerini ifade etme hakkının olmadığı, hatta tutuklanmalarına ve gayri-kanuni duruşmalarla yargılanmalarına yol açacak şekilde toplantı ve gösteri özgürlüğünün reddi; ve homofobik yasalar ve ifade özgürlüklerine yönelik saldırılar yoluyla LGBTİ+ camiasına karşı yapılan tacizleri de içeren yenilenmiş bir toplumsal muhafazakârlık” gibi Rus toplumsal muhalefetin aleyhine hayli ciddi yaptırımların hayata geçirilmiş olduğu da düşünülürse, Rus toplumsal muhalefetinin incelikli bir analizi için daha yakından bakmanın yararlı olacağı kesindir (Bowring, 2014).

Bunun yanı sıra, Putin’in bu otoriter rejiminin Rus toplumunda yarattığı algı ise ağırlıklı olarak 1990’larda Yeltsin yönetimi altındaki tecrübelerle dayanmaktadır. Gazeteci Peter Baker’ın da belirttiği gibi, “1990’lardaki kargaşadan dolayı Ruslar demokrasiyi yoksulluk ve kaos ile ilişkilendiriyorlar. Putin bu sebeple demokrasi ve sivil özgürlükler yerine düzene ve ekonomik büyümeye vurgu yaparken [karşısında daha] alıcı/algılayıcı bir dinleyici [kitle] buluyor” (Hoffman, 2011). Bundan dolayı da, Rus toplumsal muhalefetinin önemli bir kısmını oluşturan genç kuşağın ebeveynlerine göre daha politik ve daha reaksiyoner olmasının da sebebini vermektedir. Özellikle de Rus gençliğinin -iktidar/devlet hâkimiyeti altındaki yerel ve ulusal medyayı takip eden ebeveynlerinin tersine- dünya üzerindeki gelişmeleri çok çeşitli mecralar vasıtasıyla yakından takip etmesinin bir neticesi olarak; bir yandan ortaya çıktıkları anda dünya üzerinde ciddi bir etkiye sahip olan kitlesel protesto hareketlerinden diğer yandan dünya çapında hayli etkin hale gelen kimlik mücadeleleri ile küresel kapitalizmin yaygınlaşmasıyla koşut bir biçimde yükselişe geçen sınıf mücadelelerinden de etkilendikleri açıktır. Bunun sonucu olarak, hem dünyanın aldığı çehreden hem de Rusya’nın küresel alandaki yeri ve konumdan haberdar olan gençliğin Putin’in hegemonik projesinin üstüne kurduğu politik istikrar, ekonomik büyüme, iç ve dış

tehditler/düşmanlar ile mevcut düzenin ve devletin bekasının önemi gibi kavramlar yerine insanı, yaşamını ve emeğini merkeze alan daha evrensel kavramlara ve olgulara meyilli olduğu ortadadır. Dolayısıyla da, tüm olumsuz koşullara, engellere rağmen varlığını sürdürmeye çalışan ve bu yüzden de “gölgede” kalan Rus toplumsal muhalefetinin hem sınıf hem de kimlik eksenini bağlamında esaslı bir irdelemesinin yapılması elzemdir.

3.1. SINIF EKSENİ BAĞLAMINDA

İnsanlık tarihinde sosyalizme en yakın sistemin hayata geçirildiği Sovyetler Birliği aynı zamanda proletaryanın da diktatörlüğü eşliğinde sınıfsız bir toplumsal yapılanmayı hedefine koyan ilk ülke olmuştur. İşçi sınıfının ekonomik ve siyasal sistemin ana ögesini oluşturduğu Sovyet rejiminde emek ve sınıfsal kodlar inşa edilmeye çalışılan düzenin her alanında referans noktası olarak sistemin temel dayanakları olmuştur. Komünist Parti'den sendikalara, kolhozlardan sovhozlardan fabrika konseylerine kadar yaşamın her alanına hâkim olan esas vurgu emeğin yüceliği ve işçi sınıfının önemi olmuştur. Fakat devletin özünü oluşturan bürokrasinin aşırı merkezileşmesi sonucunda hem mevcut sistemin işleyişinin durağanlaşması ve katılaşması hem de bürokratik ve teknokratik kadroların *nomeklaturalaşmasıyla* işçi sınıfının hem ekonomik hem de siyasal yönetim mekanizmalarına olan erişimi gün geçtikçe zorlaşmıştır. Bunun neticesinde de, Sovyet işçi sınıfı ülke sınırları içinde Moskova'daki bürokratlar, teknokratların belirlediği hedefleri hayata geçirmek için canla başla çalışan edilgen bir aygıt dönüşmüştür. 1970'lerin sonu 1980'lerin başı itibariyle ortaya çıkan yapısal krizlerle sistemin artık işlemez hale gelmesi sebebiyle *perestroyka* ve *glasnost* gibi yeniden düzenleme politikalarının da yetersiz kalması sonucu sistem 1980'lerin sonu 1990'ların başı itibariyle iflas etmiştir.

1991'de SSCB'nin dağılmasıyla birlikte hayata geçirilmeye başlanan neoliberal politikalarla 1990'lara damgasını vuran kapitalizme geçiş sürecinin hayli vulgar bir

biçimde tezahür etmesi ise en çok Rus işçi sınıfının etkilemiştir. Lakin hem Sovyetler döneminden kalan sendikaların yeni sisteme dair adaptasyonlarının ya olmaması ya da çok kısıtlı ölçülerde olması hem de sol parti ve örgütlere kalan Sovyet mirasının ve Komünist Parti tecrübesinin Rus toplumunda yarattığı soğuklukla bu kurumların özellikle işçi sınıfının kapitalizme giriş sürecinde yaşadığı zorluklara karşı etkin bir sınıf mücadelesi yürütememeleri 1990'lar boyunca ortaya çıkan ekonomik, siyasal ve toplumsal katastrofik ahvalin Rus halkını derinden etkilemesine yol açmıştır. Bilhassa da, ülkenin kaynaklarını ellerinde toplayan bir avuç zenginle halk kitlelerinin birden ve çok fazla yoksullaşması sonucunda ortaya çıkan derin sosyo-ekonomik eşitsizliğin varlığı (Ravallion & Lokshin, 2000), toplumsal mobilitenin azalışı ve toplumsal huzurun, güvenin yok olması (Gerber & Hout, 2004), ekonomik büyümenin, sosyal güvenlik sisteminin ve toplumsal refahın azalışı ile güvencesiz istihdamın artış göstermesi (S. Clarke, 1998) gibi olguların ortaya çıkması Rus toplumunun emekçi kesimlerini -sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel, moral/törel ve ideolojik olarak- oldukça olumsuz bir biçimde etkilemiştir.

2000'lerle, yükselen enerji fiyatları sayesinde yelkenlerini bu yükselişin rüzgârları ile doldurup iktidara gelen Putin ise uyguladığı otoriter, popülist ve patrimonyal politikalarla yönetiminin ihtiyaç duyduğu hegemonik projeyi inşa edebilmiştir. Bugün Rusya'da esas olarak *omnipotent* bir lider odaklı bir devlet yapılanmasının düzenlediği ve desteklediği bir piyasa mekanizmasının var olduğu açıktır. Yeltsin döneminde hem siyasal hem de ekonomik arenada etkin olan *oligarkların* yerini bugün Putin'in çevresinde olan *silovikler* almıştır. İki dönem arasındaki fark ise ekonomik arenada *oligarkların* hala oldukça etkin olmasına rağmen siyasal arenadaki tek isim Putin ve ekibidir (Pribilovski, 2004). Mesela Putin'in ilk döneminde başbakanlık yapan Mihail M. Kasyanov'un da ifade ettiği gibi: Putin'e "veriliyor ve ondan alınıyor" çünkü "onlar ona bağlı, o da onlara" (The New York Times, 2014). Ya da eski Finans Bakanı vekili ve Merkez Bankası

Başkanı Vekili Sergey Aleksaşenko'nun dile getirdiği gibi: Putin'in çevresindeki *oligarklar* "Putin döneminde başlangıç çizgisinde belirdiler ve milyarlar oldular" (The New York Times, 2014). Bu duruma verilebilecek bir örnek ise; Putin'in St. Petersburg'dan yakın arkadaşı ve eski meslektaşı olan Yuriy Kovalçuk'un kuranlardan biri ve halen de en büyük hissedarı olduğu ve hatta Batı'da Putin'in "kişisel bankası" olarak bilinen *Bank Rossiya*'ya, 2014'ün Nisan ayında Piyasa Konseyi tarafından -değeri neredeyse Rusya'nın GDP'sinin %2'sine karşılık gelen- ülkenin tüm elektrik piyasasının hesabının aktarılması oylanması ve kabul edilmesidir (Bowring, 2014; The New York Times, 2014).

Bunun yanısıra, dünya sathında 2010-2013 zaman aralığında ortaya çıkan diğer tüm toplumsal hareketlilikler gibi, Rusya'da da ortaya çıkan protesto eylemlerinin katılımcı profili klasik işçi sınıfı olmaktan çok post-fordist kapitalizmin yarattığı yeni bir tür işçi sınıfı alt-grubu olan beyaz yakalılardır. Rus toplumunun -kullanılan nicel yöntemlere göre- %15-%40 gibi bir oran aralığında olduğu ileri sürülen orta sınıfın kalifiyeli üyelerinin özellikle de son dönemlerde ulusöteleşen post-fordist küresel kapitalizmin Rus coğrafyasındaki tezahürleri olan Batı menşeli ulusötesi şirketlerin sayılarının artması ile emek piyasasında da devletten bağımsız alanlarda çalışmaya başlaması da bu bireylerin hem ekonomik hem de ideolojik olarak devletten daha özerk bir yaşam alanı yakaladıkları söylenebilir (Gontmakher & Ross, 2015). Natalya Zubareviç (2013: 9), aynı refah seviyesine sahip iki kentten, büyük olanında yaşayanların daha iyi eğitilmiş, daha genç ve daha aktif olduğunu belirterek Rusya'da vuku bulan hem sistematik hem de sistematik olmayan siyasal ve toplumsal muhalefetin neden büyükşehirlerde daha yoğunluklu olarak ortaya çıktığını da açıklayacak bir sav öne sürmektedir. Ayrıca, 30 yaş altı orta sınıf üyelerinin %42'si Batılı değerlerin ve yasaların hâkim olduğu bir ülkede yaşama isteğini belirtirken, bu oran 40 yaş üstünde %25'e düşmektedir (Gontmakher & Ross, 2015: 279-280). Boris Makarenko'nun araştırma sonuçlarına göre ise; demokrasi talebi en başta

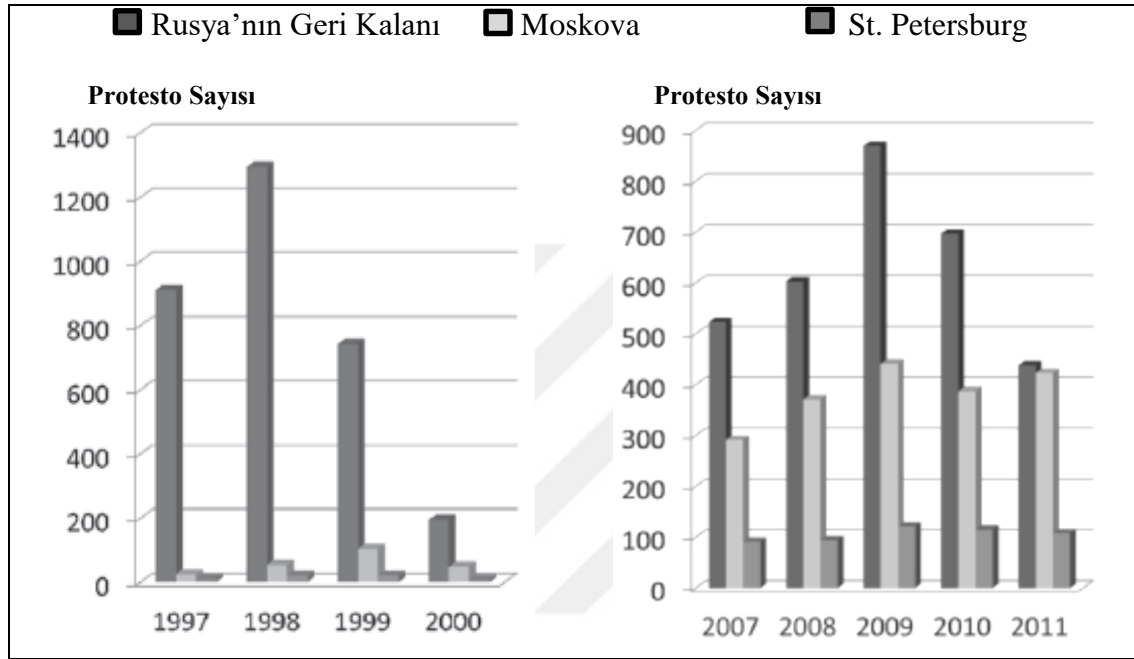
entelektüellerden ve büyük şirket yöneticilerinden gelirken, onları küçük işletme çalışanları ve en sonda da devlet memurları izlemektedir (Gontmakher & Ross, 2015: 279-280).

Levada Merkezi'nin (2013a) protestolara katılanlarla Aralık 2011, Şubat ve Eylül 2012 ile Ocak ve Haziran 2013'te yaptığı araştırmaların sonucunda protestocuların çoğunluğunun orta sınıftan olduğu görülecektir. Mesela, protestocuların eğitim durumuna bakılacak olursa; üniversite mezunu oranı Aralık 2011'de %70, Eylül 2012'de %58 iken Haziran 2013'te bu oran %78'e yükselmiştir (Levada, 2013a). Ortaöğrenim mezunu ise %5-7 oranındadır (Levada, 2013a). Bunun yanında, özel sektörde çalışanların oranı Eylül 2012'de %32 iken Haziran 2013'te %41'e yükselmiştir (Gontmakher & Ross, 2015: 281; Levada, 2013). Aralık 2011 ve Şubat 2012'de protestolara katılım gösteren devlet memuru olmazken, Eylül 2012'de katılım gösteren devlet memurlarının oranı %2 olmuş fakat bu oran Ocak ve Haziran 2013'te %1'e düşmüştür (Levada, 2013a). Protestolara katılan işçilerin oranı ise, Aralık 2011'de %4 iken Eylül 2012'de %10'a yükselip Haziran 2013'te %3'e düşmüştür (Levada, 2013a). VTsİOM'un 10 Aralık 2011'deki kitlesel mitinge katılanlarla yaptığı araştırmaya göre ise, katılımcıların %44'ü üniversite mezunu uzman iken %13'ü işçi, %5'i müteşebbistir (Ross, 2016: 88). Diğer bir yandan, Kriştanoskaya Laboratuvarı'nın yaptığı araştırma ise, Nisan-Haziran 2012'de protestolara katılan beyaz yakalıların oranının %49,5'ten Mayıs 2013'te %66,7'ye yükseldiğini göstermektedir (Ross, 2016: 88).

Hâlbuki 2011-2013 sürecinden önce 2010'da artış gösteren toplumsal hareketliliğe bakılacak olursa; 2012'nin ilk on ayında vuku bulan gösteri sayısı 4 456 iken 2010'un aynı periyodunda vuku bulan gösteri sayısı 33 350 idir (Ross, 2016: 86). Bu gösterilerin çok fazla dikkat çekmemesinin sebebi ise; daha çok Moskova dışında ve daha çok sosyo-ekonomik nedenler yüzünden ağırlıklı olarak işçi sınıfının katılım gösterdiği

eylemler olmasıdır. Grafik 3.1.'de de görüldüğü gibi, hem Yeltsin iktidarının son yıllarında hem de Putin yönetiminin 2011-2013 süreci öncesinde politik olarak daha hareketli olduğu varsayılan Moskova ve St. Petersburg'a nazaran Rusya'nın diğer bölgelerinin toplumsal muhalefet açısından daha aktif olduğu açıktır.

Grafik 3.1. Yeltsin ve Putin Dönemlerinde Ortaya Çıkan Protestoların Coğrafi Dağılımı

Kaynak: Robertson, 2013: 18-19.

Bu da göstermektedir ki orta sınıf olarak tanımlanan beyaz yakalıların mevcudiyeti her zaman demokratik, özgürlükçü ve/veya politik olarak aktif/reaktif bir toplumsal muhalefetin ortaya çıkmasına yol açmayabilir. Hâlbuki orta sınıf ya da beyaz yakalıların yoğunluklu katılım gösterdiği bir toplumsal muhalif hareketliliğin esas arkasında yatan sebep çoğunlukla bu kesimlerin toplumsal yapılanma içindeki yerleri, konumları, yaşam ya da çalışma koşulları ile diğer sınıflarla ve elbette devlet veya mevcut iktidar ile kurduğu ilişkilerin nasıl tezahür ettiği (Chen & Lu, 2011). Bu bağlamda, 2014 yılında yapılan bir araştırmaya göre, fikirlerine başvurulmuş orta sınıf üyelerinden %75'i Putin'i desteklerken, %69'u istikrarın önemine vurgu yapar ve %52'si ülkenin düzenini sağlayacak bir "demir yumruğa" ihtiyacı olduğunu belirtir (Petukhov, 2014:

187). Ayrıca, yaş dağılımına bakılacak olursa da bu görüşleri savunanların daha çok 40 yaş üzeri oldukları da görülmektedir: Putin'i destekleme oranı %76, istikrar vurgusu %73 ve "demir yumruk" gereksinimi ise %55 oranındadır (Petukhov, 2014: 188).

Sonuçta, diğer sosyo-ekonomik/ekonomi-politik kategorizasyonların ortaya koyduğu sınıflardan farklı olarak orta sınıf olarak tanımlanan kesimlerin oluşturduğu yekpare ve homojen bir kitleden bahsetmenin zorluğu ortadadır. Ekonomik, siyasal, toplumsal, kültürel ve ideolojik olarak devletle ve diğer toplumsal sınıflarla kurduğu ilişkiler, bağlantılar, bağlamlar nedeniyle belli bir olgu ya da olayın öznesi olması hususunda emin olmak da mümkün olamamaktadır. Daha iyi bir eğitim geçmişine, daha iyi bir kariyere ve gelire sahip olması ve/veya kent yaşamının aktif sakinlerinden olmaları elbette ki bu kesimlerin belli bazı siyasal ve/veya toplumsal duyarlılıklara sahip olması beklenen bir durumken bu durumun sosyo-ekonomik/ekonomik ilişkilenecekleri ile sınırlı olması da ayrı bir tartışma konusudur. Graeme Robertson'un (2012: 4) da belirttiği gibi, "özellikle de Moskova ve St. Petersburg sakinleri olmak üzere daha zengin, daha eğitilmiş kentliler ile ülkenin geri kalanı arasında açılan yarılmanın derin ve kalıcı olduğu açıkça görülmektedir. Ulusal araştırmalar, üniversite mezunu, orta ve üstü gelire sahip Rusların yolsuzluk, ahlaki çöküntü ve sivil hakların kaybı gibi konularda daha fazla endişeli olduğunu gösteriyor. Daha az eğitilmiş Rus işçi sınıfının ise, bunun tersine, daha çok - ücretler, yoksulluk, işsizlik vb.- ekonomi ile ilgilenmektedirler."

Bu minvalde, ekonomik, siyasal ve toplumsal koşulların geçireceği dönüşümlere göre orta sınıfın konumlanmasını da değiştirme potansiyeline haiz olması, bir sürekliliği olan etkili bir toplumsal muhalefetin esas zemini oluşturmasının da önünü kapatan bir etken olmaktadır. Bu sebeple, belli bir tesir gücüne sahip olabilecek bir toplumsal muhalefetin üzerine inşa edileceği toplumsal kesimlerin ise emekçi sınıfların olması gerekliliği aşikârdır. Yalnız bu sınıfın klasik tanımlaması içinde belirtilen bir işçi sınıfı

değil, kapitalizmin geçirdiği değişim ve dönüşümler sürecinde değişen üretim ilişkilerinin de meydana getirdiği tüm emekçi kesimleri de kapsayan *yeni bir tür proletaryadan* bahsetmek gerekmektedir. Tüm bu kapsam dâhilinde de, bir yandan hem Putin'in hem de Rus ekonominin en önemli sektörlerine hâkim olan devletin sınıfsal konumlanması, diğer taraftan Rus toplumunu vücuda getiren Rus orta sınıfının ve esas olarak işçi sınıfının ahvali apaçık ortada iken, 2000 sonrası Rusya'da toplumsal muhalefetin nitelikli bir analizinin yapılabilmesi için, hem yerel/ulusal bazda hem de uluslararası bazda kapitalizmin kritik bir dönüşüm içinde olduğu son dönemde sendikalarla sol parti ve örgütlerin içinde buldukları koşulların irdelenmesinin gerekliliği aşikârdır.

3.1.1. SENDİKALAR

Rus coğrafyasında sendikalar diğer kapitalist ülkelerden hayli farklı bir güzergâh izleyerek bugüne gelmişlerdir. Çarlık Rusya'sında kapitalizmin yavaş yavaş girizgâh yaptığı dönemlerde ortaya çıkan işçi sınıfının örgütlendiği sendikalara ağırlıklı olarak Anarşist ve Menşevik hareketlerin egemen olması Ekim Devrimi sonrası süreci de etkilemiştir. Sovyetler Birliği'nin kurulması aşamasında sendikalara düşen görev ise; Sovyet devletinin iş sahalarındaki uzantısı olma halini almış fakat karar mekanizmalarında herhangi bir işlev yerine daha çok işçilerin, çalışanların işyerindeki verimliliği ile gündelik hayatlarındaki çeşitli sosyal hizmet alımının koordine edilmesi olmuştur (Ashwin & Clarke, 2003: 3 & 9; Clarke, 2005: 5). Hatta zaman içinde Sovyet bürokrasisinin bir parçası haline gelen sendikaların yöneticilerinin *nomenklaturalaştığını* da belirtmekte fayda var.

1991'de SSCB'nin yıkılmasının ardından ise, Rusya'da hem kapitalizme geçiş aşaması hem de şok terapi neoliberal politikaların hayata geçirilmesi neticesinde işçi sınıfının içinde bulunduğu koşulların aleyhlerine dönmesiyle de sendikalara olan ihtiyaç esasında bir hayli artmıştır. Lakin mevcut sendikaların bu yeni koşullara yönelik gerekli

adımları atmamaları Rus halkının sendikalarla organik bir bağ kurmasını engellemiştir. “Sendika üyeleri dağıl[ır]; işçilerin, merkezi yönetim ve adalet sistemindeki işlevsizliği savunmaları imkânsız hale gel[ir]” (Euronews, 2012). Diğer yandan da, Yeltsin yönetiminin ilk yıllarında, inşa edilmeye çalışılan kapitalist sistemle intibak etmeyle neoliberal şok terapi politikalarına karşı çıkma arasında git-geller yaşayan sendikalar, 1993’teki anayasa krizi sonrasında daha da otoriterleşen Yeltsin yönetiminin tehditlerine ve saldırılarına maruz kalırlar. Bunun sonucunda da, sendikalar, bir yandan toplumsal barışın teminatçısı olacakları diğer yandan da geleneksel işlevlerini yerine getirecekleri “sosyal ortaklık” sistemini yürütmeye çalıştılar. Sarah Ashwin ve Simon Clarke (2003: 131, 271), ortaya konan bu “sosyal ortaklık” kavramının esasında bir çeşit “neokorporatizm” olduğunu ifade etmektedirler. Böylelikle de, emek piyasasında ortaya çıkan sorunları bürokratik ve adli makamlar vasıtasıyla halletmeye çalışırken, sembolik protesto eylemleri düzenlemekten de geri kalmadılar (Clarke, 2005: 12).

2000’de bazı sendikaların da desteğini açıkladığı Putin’in başkan olarak seçilmesi sonrası, başta FNPR olmak üzere, birçok sendikada, müşterek faydanın ve sosyal refahın Yeltsin yönetimine oranla daha çok gelişebileceği bir ortamın mümkün olabileceği umudu doğmuştur. Fakat 2001’de sendikalarla herhangi bir müzakere edilmeden hazırlanan ve Duma’dan geçen Birleştirilmiş Sosyal Vergi (Единый социальный налог) reformunun hayata geçirilmesi ve çalışanların iş güvenliğiyle sendikal hakları ciddi biçimde kısıtlayan İş Kanunu’nun yeniden revize edilmesi sonrasında sendikalar Putin yönetiminde de umutlarını kesmek zorunda kalmıştır (Ashwin, Clarke, 2003: 4). Yeni vergi yasası hazırlanma sürecinde ve çıktıktan sonra, ülkenin her yerinde sendika üyeleri yıllar sonra bir araya gelerek kitlesel protestolar ve mitingler düzenlemişlerdir. Sendikaların bu yasaya karşı durmasının ana savı; devletin bu vergiler yoluyla toplanan miktarları sosyal fonlara aktarıp aktarmayacağını garantisinin olmadığıdır (Nies, Walcher, 2002: 10). Çünkü, 1998 krizinin ardından, 2000 sonrasında Rusya’nın

ekonomisinin iyileşmesinin üç temel unsurlarından biri olarak -politik istikrar ve yüksek petrol fiyatlarının yanısıra- bu vergi reformunu da saymak mümkündür (Pogorletskiy, Söllner, 2002: 160). Keza, Liam Ebrill ve Oleh Havrylyshyn'in (1999: 2) de belirttiği gibi, 1998 krizinin “birçok sebebi vardır ama kilit olanı federal hükümetin vergi politikalarının gelir hareketliliğinde sürdürülebilir bir gelişme kat etmesindeki yetersizliğidir.” Kuşkusuz ki, işçi sınıfının bu yasadan payına düşen ise; sosyal hizmet harcamalarının faturasının -1990’lar boyunca ciddi bir kesimi yoksulluk sınırı altında yaşayan- Rus halkına çıkarılmasıdır. Ayrıca, bu yasadan sosyal yardım alanında faaliyet yürüten sivil toplum kuruluşları da ağır bir biçimde etkilenmiştir (Nies, Walcher, 2002: 26). Ayrıca çıkan İş Kanunu ile de sendikalar birçok haklarını kaybetmiştir. Örneğin, bu yasa ile sendikalar, eğer işyerindeki tüm çalışanlar onaylamadı ise üyelerini greve çağırması gibi, bir çalışanın işten atılmasını engelleme haklarını kaybetmeleri gibi ya da dayanışma grevlerinin yasaklanması gibi (Christensen, 2017: 68).

Tüm bu gelişmelerin ışığında, 2000 sonrası dönemde Rus halkının ve işçi sınıfının hanesine yazılanlara bakılacak olursa en başta sadece Putin'in vitrinde olduğu birkaç popülist görüntü gelecektir. Çünkü Putin yönetimi zaman içinde sınıfsal olarak nerede konumlandığını açıkça belli etmiştir. Bunların belki de en önemlilerinden birisi; Rusya'nın en büyük sendikası olan Rusya Bağımsız Sendikalar Federasyonu'nun (Федерация Независимых Профсоюзов России – ФНПР / FNPR) 1993'ten beri Başkanlığını yürüten Mihail Şmakov'un 2012'de 1 Mayıs kutlamalarından sonra Putin ve Medvedev ile aynı masada yemek yiyip, bira içip, dostane bir biçimde sohbet etmesi olmuştur. Bu tablonun Şmakov nezdinde eleştiriler alması üzerine Şmakov bu duruma şöyle bir açıklama getirir: “Devletin en yüksek mertebeli görevlilerinin, sendikanın bir gösterisine, 1 Mayıs kutlamalarına katılması ülkede sendikaların çok güçlü olduğunun bir göstergesi. Başbakan ve Cumhurbaşkanı bize gelip, “Sizinleyiz; endişelerinizi

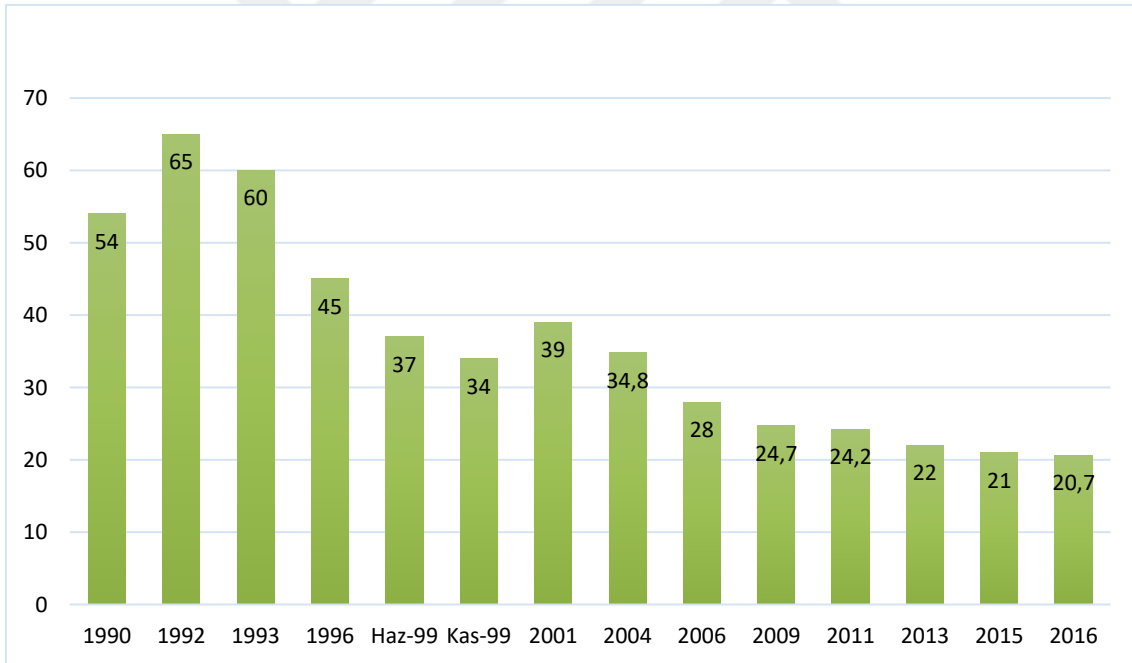
paylaşıyoruz”, dediğinde bu bize, onları doğru kararlar almaya yönlendirme ve daha iyi eleştirme gücü veriyor.” (Euronews, 2012).

Oysaki 20 milyon civarında üyesi bulunan ve Tüm-Sovyetler Sendikalar Birliği Merkez Konseyi’nin (Всесоюзный центральный совет профессиональных союзов – ВЦСПС / VtsSPS) 1991 sonrasındaki varisi olan böylesine bir sınıf örgütünün başkanının sınıfsal konumlanma bağlamında nerede durduğu veya duracağını daha net bir biçimde bilmesi gerekir (FNPR, 2018). Ya da zaten o masada verilen fotoğraf karesi tam olarak Sendika Başkanı’nın ve başında olduğu sendikal yapılanmanın yerini, konumunu, genel tavrını sergileyen bir niteliğe de sahiptir. Bu bağlamda, Şmakov’un şu ifadelerinin altında yatan anlam esasen oldukça barizdir: “1917’ye değil, çok daha öncesine, 19. yüzyılın sonuna dayanan geleneklerimizi ve tarihimizi inkâr etmiyoruz. Ancak bugün farklı bir dönemde olduğumuzu, sendikaların değiştiğini, aynı şekilde devletin gücü, işveren, sendika arası ilişkilerin de farklılaştığını kabul etmek gerek” (Euronews, 2012).

Oysaki günümüzde Rusya’daki üretim alanının üçte ikisine sahip olan devletin yönetimi altındaki dört önemli sektör (enerji, bankacılık, savunma sanayi ve ulaşım/nakliyat) işçi sınıfının en yoğun olduğu sektörler ve devletin başındaki isimler ve bu sektörlerde kilit noktalarda olan ekipleri ise bu sektörlerde çalışanlar için işveren niteliği taşımaktadır (Dresen, 2012). Bir açıdan, FNPR’nin uzun yıllardan beri hem iktidar sahipleri ile ilişkilene seviyelerine hem de işçi sınıfının içinde bulunduğu mevcut koşullara karşı takındığı tavır ve tutumun sınıfsal niteliği, -elde edilebilen verilerin ışığında hazırlanan- Grafik 3.2.’de gözler önüne serilen üye sayısındaki mühim düşüş ile açıklanabilir bir haldedir. Hatta tam da Budraitskis’in (Öztürk, 2014) anlattığı gibi: “[R]esmi sendika dediğimiz sendikalar; bunlar Sovyet geçmişinden geliyor ve çoğunlukla sarı sendikalar. Şirket yönetimlerine entegre olmuş durumdadır; hatta sendika

yöneticileri şirket yönetim kadrolarında yer alıyor, şirket hisselerine sahipler, evleri, otelleri, mülkleri var. Hükümetle en ufak bir karşı karşıya gelişte bile hükümetlerin her türlü manipülasyonuna açık durumdadır. Özellikle mülklerinin kamulaştırılması tehdidiyle karşı karşıya kaldıklarında. Hala birkaç milyon üyesi olan bu sendikalar her yıl yüzde üç ile beş arasında üye kaybı yaşıyorlar. Kalanlar da neden hala sendika üyesi olduklarını sorguluyorlar.” Bu nedenle de, Rusya’da günümüzde artık iki tür sendikal yapılanmadan bahsetmek mümkündür: Birincisi, başını FNPR’nin çektiği hala Sovyetler Birliği döneminde uygulanan yöntemlerin geçerliliğini savunan eski tarz sendikalar iken; ikincisi ise, işçilerin çıkarlarını korumak ve savunmak için fabrikaların içinden oluşan ve hakiki emek örgütleri olan alternatif sendikalardır (Chebankova, 2013: 156).

Grafik 3.2. FNPR’nin Üye Sayısı (milyon)

Kaynak: FNPR Raporları.

Bununla birlikte, diğer bir taraftan, 2000 sonrasında ortaya çıkan ekonomik büyüme ve görece refah artışıyla doğru orantılı olarak iş piyasasının da gelişmesi sonucunda alternatif sendikal hareketin de yavaş yavaş canlanmaya başladığını da söylemek mümkündür. “Günümüzde ise Rus işçi birliği yeniden yükselişe geç[mıştır].

Bağımsız sendikaların sayısı artarken, sendika yönetimleri değişti; işçiler yeniden haklarının bilincine vardı[ıkları]” artık daha rahat gözlemlenebilmektedir (Euronews, 2012). 2008-2009 arasında yaşanan ekonomik krizin neticesinde 2013’te Rusya genelinde “1,5 milyon işçinin üye olduğu 5 500 yeni sendika kurulmuştur” (FNPR, 2018). Ayrıca, esasında *perestroyka* döneminde ortaya çıkan bazı bağımsız sendikaların 1995’te vücuda getirdiği Rusya Emek Konfederasyonu’na (Конфедерация труда России – КТР / КТР) 2011’de birçok başka bağımsız sendikaların toplu olarak katılım göstermesi ile bir anlamda bugün hem ulusal bazda hem de uluslararası bazda Rus bağımsız sendikalarının temsilcisi konumuna erişmiştir (KTR, 2018). Bunun yanısıra, günümüzdeki Rus sendikal mücadelesi bağlamında önemli bir adım olarak da, “Rusya İşçi Konfederasyonu çatısı altında toplanan alternatif sendikalar, uluslararası sendika hareketlerine aktif olarak katıl[maktadırlar]” (Euronews, 2012). Ayrıca, bu bağlam dâhilinde de, küresel kapitalizmin yeni fazı olan post-fordist üretim modelinin tüm dünya gibi Rusya’da da yavaştan hâkim olmaya başlaması ile, Budraitskis’in (Öztürk, 2014) ifade ettiği gibi, sendikal ve elbette sınıf mücadelesinin de çehresi değişmeye, dönüşmeye başlamıştır:

“2000 yılının ortalarında Rusya’da sendikal harekette, toplumsal hareketlerde bir büyüme yaşanıyordu. Bu büyüme bir şekilde ekonomik büyümeyle de bağlantılıydı. Çok iyi ücretlerden söz edemesek de düzenli iş bulabilme imkânları yaratan yeni endüstriler gelişti, bunların çoğu ulusaşırı şirketlerdi tabii. Bu ekonomik büyüme, bilhassa kent politikalarıyla bağlantılı toplumsal hareketlerde de büyümeyi tetikledi. Fakat bu haliyle bile 2000’lerde toplumsal hareketler ve sendikal hareket Rusya işçi sınıfı içinde bir azınlık olarak yer alıyordu. Rusya toplumunun hemen hemen yüzde 30’unu oluşturan sanayi işçilerinin büyük bir kısmı Sovyet döneminden kalmış büyük kuruluşlarda çalışıyor. Bu kuruluşların büyük bir kısmı büyük kentlerin yanı sıra nüfusun büyük bölümünün tek bir büyük kuruluşta çalıştığı mono-kent dediğimiz kentlerde yer alıyor. Bu kuruluşlarda işçiler halen pasif, sendikal hareketin gelişmesi için gerekli koşullar mevcut değil. Buralarda sendika kurma teşebbüsleri olduysa bile bu çabalar büyük ölçüde başarısızlıkla sonuçlandı. En militan sendikalar 2000 yılında belli bazı sanayi kollarında ortaya çıktı ve büyük ölçüde ulusaşırı sermaye ile

bağlantılıydı. Örneğin Ford, Volkswagen fabrikaları, inşaat sektöründeki büyük firmalar... Dedğim gibi, buralarda çalışan işçiler Rusya işçi sınıfının küçük bir kesimini temsil ediyor. Mono-kentlerdeki büyük kuruluşlarda işçi sayısı otuz bine kadar çıkıyor. Ulusaşırı şirketlerde ise en fazla üç-dört bin işçi çalışıyor. Ama sendikal hareketin kazanımları genel olarak bu çokuluslu şirketlerde elde ediliyor.”

Diğer bir deyişle, hem küresel bazda hem de Rusya ölçeğinde değişmekte, dönüşmekte olan üretim süreçleri ve sınıf mücadelesi koşullarının yarattığı bir yandan yeni sıkıntılar ve diğer yandan yeni imkânlar yeni türden sendikal yapıların ortaya çıkışına yol açmıştır. Bunlar, çoğunlukla açıktan ya da gizliden devletten, hükümetten ve/veya işverenden, işyeri yönetiminden yana bir tavır içinde olan büyük ulusal sendikalara alternatif olarak ortaya çıkan bu otonom sendikalardır. Yuliana Petrova'nın (2014) *Kommersant* gazetesine yazdığı yazının başlığında da dediği gibi; bu sendikaların tüm kısıtlı olanaklarına rağmen bir biçimde “Rusya’da emek sermaye ile nasıl savaşıyor?” Budraitskis (Öztürk, 2014), bu sendikaları şu şekilde betimlemektedir: “Bir de bağımsız sendikalar dediğimiz türden sendikalar var. Bu sendikalar seksenlerin sonlarında, *perestroyka* döneminde kuruldu. Başlangıçta aşağıdan örgütlenen, özörgütlenmeye sahip sendikalardı; işçilerin menfaatlerini işvereninkinden ayırıyorlardı ki bu resmi sendikalar için geçerli olmayan bir durumdu. Resmi sendikada şirket sahibi de sendikaya üye olabilirken, bağımsız sendikaların temel ilkesi mülkiyet sahiplerinin ve yönetim kadrolarının sendika üyesi olmamasına, işçilerin menfaatlerini korumaya yönelikti. Ama bugün Rusya işçi sınıfının yalnızca yüzde 1-2 gibi bir kesimi bu sendikalarda örgütlü, yani işçi sınıfının bir azınlığını temsil ediyorlar.”

Bu bakımdan, bahsi geçen bağımsız sendikaların büyük ulusal sendikaların etki alanında kalıp da çok fazla bir hareket alanı bulamayıp büyüyememesinin bir sebebi işverenler ile işyeri yönetimlerinin bu sendikalara yönelik ağırlıklı olarak tehditkâr tavrı iken, diğer bir sebebi ise hem ilgili resmi mercilerin hem de büyük sendikaların bu

sendikalara yönelik olarak onları edilgenleştirecek biçimde bir tutum sergilemeleridir. Bu minvalde, Moskova'daki Sosyal Hakların ve İşçi Haklarını Koruma Merkezi'nden Pötr Bizukov (Euronews, 2012), muhtemel bir sendikal faaliyet içindeki işçilerin ve sendikaların karşı karşıya kaldığı sorunları dile getirirken belirttiği gibi: “Öncelikle, bir sendikayı düzenlemek çok zor. İşçilerin bir sendika kurma istediğini öğrenerek onlara baskıda, tehditte bulunan çok sayıda işveren örneğiyle karşılaşıyoruz. İkincisi, sendika kurulduğunda müzakereleri yürütmek çok zor, çünkü yasal prosedür işverenin açıklardan faydalanmasını engelleyecek yapıya sahip değil”.

Ayriyeten, Rus yönetmen Svetlana Baskova'nın 2012'de çektiği “Marx İçin...” («3а Маркса...») filmi de tam olarak bu temayı ele almaktadır. Film; bir çelik fabrikasında çalışan işçilerin çalışma koşullarının kötülüğünden dolayı kurdukları bağımsız sendikaya karşı işverenin bazı mafyatik kişileri kullanarak verdiği sert yanıt ve resmi sendikanın onun yanında yer alması karşısında işçilerin yaşadıklarını anlatmaktadır. Başka bir deyişle, yine Budraitskis'in (Öztürk, 2014) de ifade ettiği gibi: “Aslında herhangi bir işyerinde sendika kurmak için üç işçinin bir araya gelmesi yeterli. Ama iş müzakere sürecine dâhil olmaya gelince o işyerinde çalışan işçilerinin en az yarısının bu sendikanın üyesi olması gerekiyor. Yani on bin işçinin çalıştığı bir işyerinde yüz işçinin üye olduğu bir sendika varsa işveren derhal buna müdahale ediyor ve daha baştan önünü kesiyor. Sendikanın büyümesini engellemek için çok gelişmiş yöntemleri var.” Filmin hayatın gerçekleri ile kurduğu bağ ise, Vasiliy Koretskiy'nin aktardığı gibi, filmin hazırlık aşamalarından başlamıştır: “Film ekibi Cherepovets, Lipetsk and Togliatti'ye sendikacılarla görüşmeye gitmişlerdir” (Kristensen, 2018: 78). Bunun yanında, eleştirmen Vladimir Lyaşenko'ya göre de; “Baskova ‘sahici insanlar için sahici sorunlar hakkında’ filmler yapmayı amaçlıyor ama aynı zamanda ‘muhtemel alakalı seyircileri hakları için mücadele etmenin mevcut yöntemleri hakkında’ da bilgilendiriyor” (Kristensen, 2018: 81).

Ayrıca, bu bağlamda, bağımsız sendikaların yaşadığı sıkıntılara, zorluklara bir örnek olarak İşçiler Birliği Bölgelerarası Sendikası'nın (межрегионального профсоюза «Рабочая ассоциация» – МПРА / MPRA) başına gelenler verilebilir. 2007'nin Kasım ve Aralık aylarında Vsevolojk Ford Fabrikası'nda süregiden, sonunda başarıya ulaşan ve birçok greve de misal teşkil eden grevin -zaten doğası ve temel işlevi gereği- organize eden MPRA'nın “yabancı temsilci” yasasına dayanılarak St. Petersburg adli makamları tarafından sendikanın hem politik faaliyetler içinde olması hem de yurtdışından fon alıyor olması gösterilerek kapatılmasına karar verildi (Vedomosti, 2018; Aptekar, 2018). Oysaki 4 000 civarında üye sayısı ile Rusya çapında 16 farklı fabrikada örgütlü olan MPRA, Rusya'daki otomotiv sektöründe mevcut olan sendikalar arasındaki fabrika yönetimlerine ve geleneksel sendikalara muhalif olmasının yanısıra işçilerle emeğin yanında yer alan belki de tek sendikadır (Pringle, Clarke, 2010: 185). Özellikle de, 2014 öncesi dönemde sendika birçok grev ve protesto eylemi ile bu alanda hayli ünlenmiştir de (Ovsyannikov, 2018). 19 Mayıs 2017'de kendisi esasında Rus toplumsal muhalefeti eleştirmekle uzmanlaşmış bir propagandacı olarak bilinen İvan Remeslo isimli bir avukat tarafından resmi makamlara şikâyet edilir ve böylece sendika hakkındaki soruşturma da başlar (Ovsyannikov, 2018). Hâlbuki sendikaya yurtdışından gelen fon ise üyesi olduğu ve aynı zamanda dünya çapında 140'dan fazla ülkede 50 milyondan fazla üyesi olan Küresel Sanayi İşçileri Sendikası IndustriALL idir. Politik faaliyetler içinde olmaktan kasıt ise; sendikanın, İş Kanunu'nun iyileştirilmesini için verdiği mücadele ile 2015'te Rus kamyoncuların “Platon Yol Geçiş Sistemi”ne karşı verdikleri mücadeleyi desteklemektir (Aptekar, 2018). Esasında ise, IndustriALL'ın Genel Sekreteri Valter Sanchez'in de belirttiği gibi; bu karar, SSCB'nin 1956'da imzaladığı ve Rusya Federasyonu'nun da tabii olduğu İLO 87 No'lu Sendika Özgürlüğü ve Sendikalaşma Hakkının Korunması Sözleşmesi'ne aykırı bir karardır (IndustriALL, 2018; Aptekar, 2018).

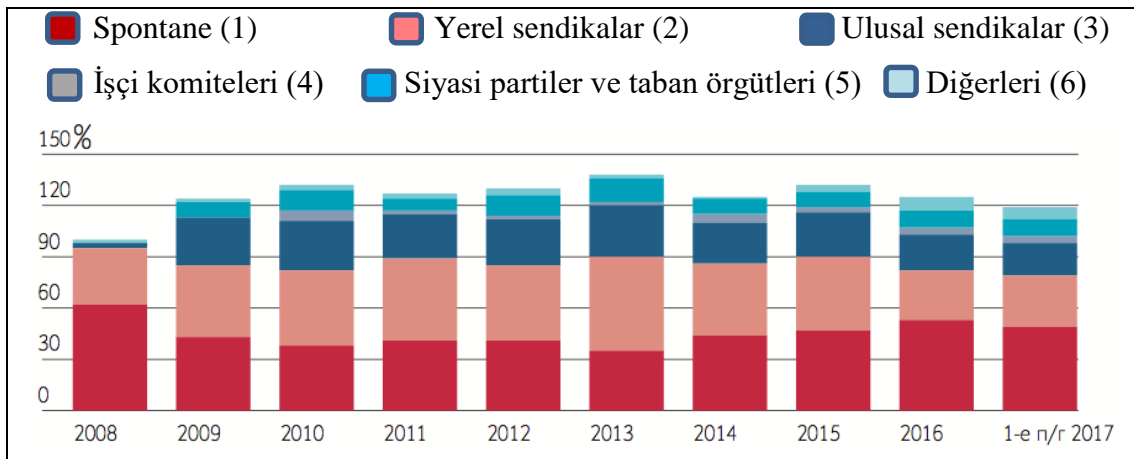
Tüm bunlara ek olarak belirtmekte fayda var ki sendikal hareketin üretim süreci içindeki en önemli faaliyetlerinden biri olan grevler hususunda da Rusya'ya özgü hayli ilginç bir gerçeklik mevcuttur. Buna dair olarak, Tablo 3.1.'de de görüldüğü gibi, 2006 itibarıyla grev sayısında ciddi bir düşüş vardır. Lakin esas olarak bu ortaya çıkan grevlerin sayılarından bir düşüşü değil resmi istatistiklere giren grev sayısını göstermektedir. Başka bir deyişle, Rus devleti bazı gerçeklerin gözler önüne serilmesini istememekte ve bunların sayısal verilerini yok saymaktadır. Devletin ve resmi kurumların tarafından ise, bir grevin yasal ve sayılabilir sayılması için idari ve yasal bazı usullere uyması gerekmektedir. Bu nedenle de, 2007'de Vsevolojk Ford Fabrikası'ndaki grev başta olmak üzere birçok grev resmi makamlarca illegal sayılmaktadır. Rusya İstatistik Kurumu *RosStat*'a göre, yıl boyunca, 2007'de sadece 7, 2008'de de sadece 4 grev olmuştur. Hâlbuki, Bağımsız Kolektif Eylem Enstitüsü'nün verilerine göre 2007 ve 2008'de 35 ve 27 grev olmuştur (Chebankova, 2013: 156). Diğer bir taraftan da, Sosyal ve Çalışma Hakları Merkezi (Центр социально-трудовых прав – ЦСТП / TsSTP) verilerine göre, 2008'den 2014'e işçi protestolarının ortalama miktarı yılda 241, 2015'te bu sayı 409, 2016'da 419, 2017'de 334 ve 2018'in ilk üç ayında 52 idir (TsSTP, 2018; Christensen, 2017: 69). Aynı zamanda, Grafik 3.3.'de de görüldüğü gibi, geçen yıllar içinde tüm bileşenlerde çeşitli yükselişler kaydedilmiş olsa da büyük ulusal sendikaların işçi protestolarındaki payı azalmaktadır. Bu da Rus işçi sınıfının devlet, hükümet ve/veya işveren, işyeri yönetimi yanlısı büyük ulusal sendikalara olan güveninin kaybolduğunu da göstermektedir. Onların yerini alanların ise bağımsız, küçük yerel sendikalar, işçi konseyleriyle -bir nebze olsa- siyasal partiler ve taban örgütleri olduğu açıktır.

Tablo 3.1. Rusya'daki Grevlerin Resmi İstatistikleri

Yıl	Grevlerin ortaya çıktığı işyeri sayısı	Grevlere katılan işçilerin sayısı	
		Bin	İşyeri başına düşen sayı
1990	260	99,5	383
1991	1 755	237,7	135
1992	6 273	357,6	57
1993	264	120,2	455
1994	514	155,3	302
1995	8 856	489,4	55
1996	8 278	663,9	80
1997	17 007	887,3	52
1998	11 162	530,8	48
1999	7 285	238,4	33
2000	817	31,0	38
2001	291	13,0	45
2002	80	3,9	48
2003	67	5,7	86
2004	5 993	195,5	33
2005	2 575	84,6	33
2006	8	1,2	149
2007	7	2,9	413
2008	4	1,9	480

Kaynak: Pringle & Clarke, 2010: 55.

Grafik 3.3. Katılanların Yüzdesine Göre İşçi Protestoları [Aşağıdan yukarıya doğru rakamlama ile]

Kaynak: Vedomosti, 2018.

Sonuç olarak da, hem üretim sürecinin değişmeye hem de sınıfsal ilişkilerin karmaşıklaşmaya başladığı günümüzde Rusya'da sendikalar önemli bir "dilemma" ile karşı karşıyalardır. "Ya yönetim ve devlet aygıtı ile işbirliği içinde geleneksel rollerini

yeniden yapılandırılacaklar ya da işçi sınıfının haklarını ve çıkarlarını savunmak için kabiliyetlerini geliştirecekler” (Clarke, 2005: 2). Çünkü gittikçe sıklaşan periyotlar halinde vuku bulan ekonomik krizlerin her seferinde derinden sarstığı küresel kapitalizmin tüm dünya üzerindeki hükümranlığının vaziyeti gün geçtikçe değişmekte ve elbette Rus işçi sınıfının koşulları ve Rus coğrafyasındaki sınıf mücadelesinin güzergâhı da buna koşut bir biçimde dönüşmektedir. Benzer bir biçimde, Boris Kagarlitskiy’nin (2009) de belirttiği gibi; “ulusötesi şirketler Rusya’ya sadece teknolojilerini ve üretim ilişkilerini getirmediler, aynı zamanda toplumsal mücadelenin uluslararası deneyiminin yayılması için koşulları da ister istemez yarattılar.” Böylelikle, henüz sınırlı bir kesime hitap etme imkânlarına ve hem işverenlerin hem resmi makamların hem de büyük sendikaların baskıları sonucunda kısıtlı oranda varolma, büyüme ve gelişme olanaklarına sahip bu sendikaların gelecekteki siyasal, sosyal ve ekonomik değişim ve dönüşümler neticesinde edineceği yer, konum ve pozisyonun ise daha etkin bir hale geleceği ise sadece bir umudun, bir temenninin ötesinde bir gerekliliğe doğru gitme eğilimindedir.

3.1.2. SOL PARTİLER VE ÖRGÜTLER

Rus coğrafyasında hayli uzun bir zamandan sonra, 2011-2013’de başta Moskova ve St. Petersburg olmak üzere Rusya’nın birçok kentinde vuku bulan protesto eylemlerinin hem Putin yönetimi üzerindeki hem Rus toplumu hem de uluslararası kamuoyu nezdindeki etkisi büyük olur. 4 Aralık 2011’de yapılan Duma Seçimleri’ni protesto etmek amacıyla seçimlerin hemen ertesinde başlayan ve çok farklı politik/ideolojik görüşlere sahip isimlerin, örgütlerin, yapıların, hareketlerin katıldığı/düzenlediği miting ve eylemler, 4 Mart 2012’deki Başkanlık Seçimleri ve 6 Mayıs 2012’de Putin’in başkanlık yemini etmesi süreciyle de, 2013’nin ortalarına kadar devam eder. Dünya tarihi boyunca ortaya çıkan bu tür tüm toplumsal hareketliliklerin de öğrettiği gibi; sarih bir biçimde ortaya konmuş ve gerçekçi bir yol haritasına sahip, iyi örgütlenmiş azınlıklar çoğunlukla belli

siyasal fikirleri takip etmekte ve bu hususta hedeflerine ulaşmakta edilgen ve konformist çoğunluklardan daha etkili olabiliyorlar (Chebankova, 2015: 249). Bu etkinin bir neticesi olarak da, 2011-2013 protesto eylemlerinin Moskova'daki başlıca mekânı olan Bolotnaya Meydanı'nda 6 Mayıs 2012'de düzenlenen kitlesel protesto eylemi sonrası başta çok çeşitli sol yapıların bir araya gelerek vücuda getirdiği Sol Cephe (Левый фронт) ile Rusya Birleşik Emek Cephesi'nin (Российский объединенный трудовой фронт – «РОТ-Фронт») liderlerinden olan Sergey Udaltsov olmak üzere bir grup sol aktivist tutuklanır. Tutuklananların sekizi 14 Şubat 2014'te hüküm giyer; 24 Şubat'ta da yedisi çeşitli oranlarda hapis cezasına çarptırılır (Fefelova & Lyubinskaya, 2014). 2011-2013 döneminde organize edilen protesto gösterilerine katılanların çok çeşitli siyasi/ideolojik görüşten olmasına rağmen Rus devletinin sol harekete yönelik olarak bu türlü bir adım atması ise oldukça ilginçtir. Örneğin, Levada'nın (2013a) 2011-2013 (Aralık 2011, Şubat 2012, Eylül 2012, Ocak 2013 ve Haziran 2013) protestolarına katılanlarla yaptığı araştırmaya göre; kendini demokrat olarak niteleyenlerin oranı % 38 - %30 - %29 - %37 - %50, liberallerin oranı %31 - %27 - %23 - %25 - %46, sosyalist ve sosyal-demokratların oranı %10 - %10 - %10 - %9 - %14, komünistlerin oranı %13 - %18 - %17 - %7 - %9, anarşistlerin oranı %3 - %4 - %4 - %2 - %6, yeni solun oranı %2 - %4 - %7 - %4 - %4, yeşillerin oranı %8 - %6 - %10 - %9 - %10, antifanın oranı %2 - %2 - %3 - %0 - %4 iken nasyonal-vatanseverlerin oranı %6 - %14 - %12 - %7 - %8, muhafazakârların oranı %3 - %2 - %3 - %3 - %2, monarşistlerin oranı %0 - %0 - %3 - %1 - %2 idir. Bu tabloya göre de, 2011-2013 arasında vuku bulan bu beş protesto gösterisine katılan sol-kanattan bireylerin oranı %38 - %44 - %51 - %31 - %47 idir (Levada, 2013a).

Bunun yanısıra, 2011-2012 protesto eylemlerinin genel katılımcı profile bakacak olunursa da; ağırlıklı olarak Medvedev ve Putin arasındaki *rokirovkadan*²⁶ (рокировка) rahatsız olan iyi bir gelire sahip, iyi eğitilmiş orta sınıf Ruslar olduğu görülecektir (Bowring, 2014; Roth, 2018). Özellikle de, Aralık 2011 ve Nisan 2012’de düzenlenen Putin karşıtı ve Putin yanlısı mitinglerdeki katılımcıların profillerine bakılacak olursa da, Putin karşıtı gösterilere orta sınıftan bireylerin ağırlıklı olduğu görülürken Putin yanlısı gösterilerde işçilerin yoğunluklu olduğu görülmektedir (Ross, 2016: 93). Lakin bu durum elbette orta sınıftan bireylerin Putin’i desteklemediği veya Putin yanlısı gösterilere katılmadığı anlamına gelmemektedir. Özellikle de devlet sektöründe çalışan ya da devlet ile bir biçimde ilişkili olan orta sınıf kesimlerinin Putin’in ve Birleşik Rusya Partisi’nin sıkı destekçileri olduğu aşikârdır (Gontmakher, Ross, 2015: 275-278). Hatta 2010’da orta sınıf üzerine yapılan bir kamuoyu araştırmasının ortaya koyduğu verilere göre, araştırmaya katılanların %60’ı muhalefetin vazifesinin hükümeti eleştirmek değil, ona çalışmalarında yardımcı olmak olduğunu düşünmekte iken, bu görüşe karşı olanların oranı ise %20’dir (Tikhonova, Mareeva, 2013: 371-372).

Bu bağlam dâhilinde, Charles Taylor’ın (1995: 259) tanımladığı “tasarlanmış” çoğulculuk kavramına göre ise; birçok otoriter ve geçiş ülkesinde çeşitli devlet politikaları ve stratejileri ile kamusal alan baskılanır ve manipüle edilir. Kitleler üzerinde etkili ama devlet-denetimi altındaki medya kuruluşlarında ya da binlerce itaatkâr yurttaşın hükümeti/devleti desteklemek için toplandığı miting alanlarında kamusal alanın esasında yeni baştan inşa edilmesi sağlanmaya çalışılır. Rusya özelinde ise, Toms Rostoks’un (2008: 24-25) da ifade ettiği gibi; Rusya’da “otoriteler bilgi akışını kontrol etmeye devam ediyorlar, böylece de medya kamuoyuna tarafsız ve eleştirel bilgiyi temin edemiyor. [...

²⁶ Satrançtaki rok hamlesinin Rusçası olan sözcüktür. Putin ve Medvedev arasındaki rol değişimini anlatmak için kullanılagelen politik bir terim haline de gelmiştir. Çünkü Putin’in 2000-2008 arasındaki iki dönem başkanlık görevini yürütmesinden sonra üçüncü kez başkanlığa aday olamaması nedeniyle 2008’de Dimitriy Medvedev Putin’in işaret etmesi ile başkan seçilmiş, ardından da Putin’i başbakan olarak görevlendirmiştir. 2012’de görev süresi dolan Medvedev başkanlık koltuğunu tekrar Putin’e devretmiştir.

Kitle iletişim araçları iktidar yapısının bir parçası ve bu nedenle de fikirlerin çokluğu iktidardakilerin zayıflığının bir simgesi adeta.” Bu sebeple de, Rusya’da da sosyo-ekonomik olarak alt kesimlerin başta televizyon olmak üzere devlet/hükümet destekli basın-yayın organlarıyla sınırlı bir hayatı olduğu göz önüne alınırsa, Rus devletinin geniş halk kesimleri üzerindeki ekonomik, siyasal ve ideolojik hâkimiyetinin temelini oluşturan sebepler ortadadır (Chebankova, 2013: 65-66).

Diğer bir taraftan da, özellikle 2011-2013 sürecinde Putin hem mevcut iktidarını koruyup, sağlamlaştırmak için hem de rakiplerini ve muhaliflerini bertaraf etmek için sadece ekonomik ve siyasal istikrarın yeterli olmadığını da görmüştür (Zakaria, 2014). Bu nedenle de, hegemonyasını üzerine inşa edebileceği “bir değerler bütününe” ihtiyaç duymuş ve ihtiyaç duyduğu bu ideolojik söylemi “milliyetçilik, din, toplumsal muhafazakârlık, devlet kapitalizmi ile hükümetin medya hâkimiyeti” gibi öğelerden vücuda getirmiştir (Zakaria, 2014). Ayrıca, sadece Rusya ve Putin için geçerli olmayıp, dünya üzerinde birçok ülkede iktidardaki otokratik liderin; milliyetçi-muhafazakâr bir ideolojik söylem dâhilinde sürekli olarak “içerdeki ve dışardaki düşmanlara karşı” yürütülmesi ve kaçınılmaz bir biçimde gerçekleştirilmesi gereken “piyasalaşma ve istikrara dair eşzamanlı ve bağdaşık bir vurgunu” yapmalarının yanısıra otoriter, patrimonyal ve bazen açıktan bazen gizliden baskıcı bir yönetim biçimini benimsemeleri esasında küresel kapitalizmin özellikle de 2000 sonrası dönemde geçirdiği değişim ve dönüşümlerin bir biçimde dünya siyasal arenasındaki tezahürüdür (Bloom, 2016: 12, 134; Swyngedouw, 2000: 63, 69-70). Esasında, “-özellikle organik kriz dönemlerinde- devlet, egemen sınıfın yararına, bazen tahakküm ve şiddet rolünün etkisini arttırırken, bazen de sivil toplum alanına kadar yayılarak hegemonyanın kurulumunu, yaşatılmasını, devam ettirilmesini ve korunmasını da sağlayacak bir işlev görebilir” (E. Yıldırım, 2014c: 274).

Ayrıca, Putin'in otokratik yönetimi altında güçlü bir devlet kapitalizminin yürütülegeldiği Rusya'da, ülkenin ekonomik faaliyet alanının üçte ikisine hâkim olan devlet ve devletin başındaki yönetim ile devletin hâkimiyeti altındaki ekonomik kurum ve kuruluşlarda çalışan işçi sınıfının mecburen kurmuş olduğu iktisadi bağ da göz ardı edilemez bir öneme de sahiptir. Buna misal teşkil edecek biçimde, 2018 Başkanlık Seçimleri sürecine dair olarak, Carnegie Moskova Merkezi'nden Aleksandr Baunov, Putin yüzünü "elitlerden muhafazakâr toplumsal hareketlere ve işçi sınıfı popülizmine dönmüş durumda" olduğunu ifade etmiştir (Roth, 2018). Devletin/hükümetin Rus toplumunun dikkate değer bir kesimini oluşturan işçi sınıfıyla kurduğu ekonomik ve ideolojik ilişkilenemenin yanısıra siyasal ilişkilenemeye verilebilecek iyi bir örnek ise; sendikacılık kariyerine ilk olarak anarko-sendikalist olarak başlayan, Anarko-Sendikalistler Konfederasyonu'n (Конфедерация Анархо-Синдикалистов) ve Emek Partisi'nin (Партия Труда) bir vakitler başkanlığını da yapan ve zamanla FNPR'nin hiyerarşisinde yükselen Andrey İsayev'in bugün Putin'in partisi olan Birleşik Rusya Partisi'nin (Единая Россия) içinde etkin bir rol alarak yer alması hem Rusya'nın en büyük sendikası olan FNPR ile mevcut iktidarın hem de mevcut iktidar ile işçi sınıfı arasındaki bağları doğrudan gösteren bir niteliğe de sahiptir (March, 2016: 107). Hatta Eylül 2012'de Moskova'da devletin olanakları vasıtasıyla yapılan ve binlerce insanın toplandığı Kremlin yanlısı bir miting sonrasında, böylesine bir arka plandan gelen İsayev'in bu mitingin sonucunda ortaya çıkan bir olgu olarak 2011-2013 döneminde hayli canlanan toplumsal muhalefetin sönmülmeye başladığını iddia etmesi ve varolan toplumsal muhalefet hareketlenmesinden "mevcut sisteme yönelik nefret uyandırmak için bir araya gelmiş olumsuz bir ortaklık" olarak bahsetmesi, an itibariyle nerede konumlandığını belli eden bir niteliğe sahiptir (Russia Beyond, 2012).

Rus devleti işçi sınıfı ile her türden bağlarını güçlendirme çabası içinde iken bu hususta sorulması gereken başka bir mühim soru ise Rusya'da var olan sol parti ve

örgütlerin bu durum karşısında ne(ler) yaptığıdır. Bu bağlamda, Perm ve Kaluga’da faaliyet yürüten İşçiler Platformu’nun aktivistlerinden Viktorya’nın da dile getirdiği gibi, Rusya’da Komünist Parti ve diğer birçok sosyalist partiler gibi işçi hareketi ile ilgili hiçbir şey yapmayan çok fazla “pseudo-sol örgüt” var (AWL, 2015). Oysaki Kagarlitskiy’nin (2009) de belirttiği gibi: “‘Salt’ bir sınıf örgütünün bugün sol-kanat güçler için hiçbir suretle başarılabilir bir hedef olması durumu kendi fikirlerine ve ilkelerine göre hareket etme gerekliliğini ortadan kaldıracaktır.” Bu çerçevede dâhilinde de, günümüz Rusya’sı için üç tür sol parti ve örgütten bahsetmek mümkündür. Bunların ilki, ya mevcut sistemle ya da mevcut iktidarla uyumlu bir pozisyon içinde olan rejim-yanlısı ılımlı sol partilerdir. İkincisi, milliyetçi-sol veya nasyonal-sosyalist bir eğilim içinde olanlarken; üçüncüsü ise, daha sahici bir anlamda emekten, eşitlikten, özgürlükten yana olan -sosyalist, komünist, anarşist- parti ve örgütlerdir.

Bu birinci tür parti ve örgütler aynı zamanda Rusya’daki sistemik muhalefete örnek oluşturacak da yapılardır. Başka bir deyişle, Vladimir Gelman’ın (2015: 178) da ifade ettiği gibi: “sistemik aktörler belirli alanlarda bazı politikalara karşı çıkarlar ama esas rejim değişiklikleri için mücadele etmeye meyilli değildirler.” Bu tür sol partilere örnek oluşturacakların başında da Rusya Federasyonu Komünist Partisi (Коммунистическая Партия Российской Федерации – КПРФ / KPRF), Adil Rusya Partisi (Справедливая Россия) ve Rusya’nın Tarım Partisi (Аграрная Партия России) gelmektedir.

1993 yılında kurulan Rusya Federasyonu Komünist Partisi bir anlamda Sovyetler Birliği Komünist Partisi’nin varisi sayılmaktadır. Partinin başındaki Gennadiy Züganov ise 1993’ten beri bu görevi sürdürmektedir. 1990’ların başında bir süreliğine milliyetçi bazı oluşumların içinde aktif biçimde yer almış olması ise KPRF’nin milliyetçi/ulusalcı bir yaklaşıma sahip olmasını da açıklayan sebeplerden biridir (March, 2002: 68-69).

Ayrıca, parti içinde başlıca üç eğilimden söz etmek mümkündür: İlki Züganov'un başını çektiği milliyetçi/ulusalcı ya da -Richard Sakwa'nın (1998: 139) adlandırdığı gibi- "devletçi-yurtsever komünistler" iken; ikincisi "Marksist reformcular"; ve üçüncüsü de daha gelenekselci "Marksist-Leninist modernize yanlıları" idir (March, 2001: 264). Fakat partinin resmi söyleminde, Sovyetler Birliği nostaljisi ile Stalinizm, sosyalizm, komünizm, Marksizm-Leninizm gibi kavramların üstünkörü ve pervasız bir biçimde kullanılmasının yanısıra; parti, tezat bir biçimde, etnik (Rus/Slav) milliyetçi, devletçi, Avrasyacı, neo-Slavofilist, Batı karşıtı, bazı sosyal demokrat ve/veya sosyalist ilkeleri savunan ama diğer yandan serbest piyasa yanlısı da, zaman zaman anti-Semitist ve popülist bir profil de çizmektedir (Kagarlitskiy, 2000: 132; Sakwa, 1998: 140; March, 2012: 135). Örneğin bir taraftan partinin 2016 programında "sosyalizmin yenilenmesi" ve "21. Yüzyıl sosyalizmi" kavramları geçmekteyken, diğer taraftan esasında birbirinden hayli zıt iki ideoloji olan sosyalizm ve milliyetçiliğin bir terkibi olarak "sosyalist milliyetçilik" gibi bir kavramdan da bahsedilebilmektedir (Chenoy & Kumar, 2017: 129). 1993'ten beri yapılan Duma Seçimleri'nde partinin aldığı oyların (1993'te %12,4; 1995'da %22,3; 1999'da %24,29; 2003'te %12,6; 2007'de %11,6; 2011'de %19,2 ve 2016'da da %13,4) sürekli bir düşüş göstermesinin birçok nedeni olduğu gibi partinin sahip olduğu bu amorf haline de şüphesiz ki etkilidir.

Ayrıca, Kagarlitskiy (2001), KPRF'nin Kremlin onaylı muhalefet olduğunu ve alternatif kesimlerden -özellikle de soldan gelebilecek- rejime yönelik bir "tehdide" karşı mücadele veren bir parti olduğunu da ifade eder. Hatta Züganov'un soldan rejime yönelik gelen eleştiriler üzerin bu isimleri "radikal", "hain" ve "gayri-ciddi kimseler" olarak suçlamaktadır da (Kagarlitskiy, 2001). Bununla beraber, belli bir öneme sahip ulusal ya da uluslararası bir olay veya olguya dair olarak Rus devletinin aldığı kararlar sözkonusu olduğunda da KPRF'nin çoğunlukla milliyetçi ve devletçi bir tavır, tutum takındığı da

görülmektedir. Buna misalen, KPRF, sonrasında “beyaz kurdeleler”²⁷ olarak isimlendirilen 2011-2013 arasında vuku bulan protesto eylemlerinin arkasında Batı-yanlısı “turuncular”ın²⁸ (orangist) olduğunu ileri sürmüştür (March, 2016: 103). Ezcümle, adında “komünist” kelimesi geçen, hatta bir ülkenin en büyük, en mühim sol partisi ve siyasal muhalefetin baş aktörü olma gibi bir potansiyele sahip bir siyasal partinin kurulduğu günden beri istikrarlı bir biçimde sol düşünceye meylinin minimum olduğu fakat bunun yerine milliyetçi/ulusalcı, devletçi ve statükocu bir karaktere sahip olması Rus coğrafyası için KPRF’de vücuda gelmiş durumdadır. Diğer bir deyişle de, KPRF; Svetlana Boym’un dile getirdiği “küresel nostalji salgını”nın tehlikelerinin nüvelendiği “nostaljinin ‘restoratif’ çeşitliliği”nin yarattığı “ulusal semboller ve mitlere dönüş, bazen de bir komplo teorisinin yerine yenisini koymak yoluyla tüm dünya çapında modern karşıtı tarihsel mit üretimine girişen ve bütün dünyada görülen milli ve milliyetçi uyanışların” bir tezahürüdür de aynı zamanda (Bauman, 2018: 10-11).

2006 yılında yine quasi-sol üç partinin birleşmesiyle kurulan Adil Rusya Partisi ise açıkça rejim-yanlısı, parastatal, quasi-sol ve pseudo-muhafif bir partidir (March, 2009). Luke March’ın (2009: 518-519) da belirttiği gibi, belli bir siyasal, ekonomik ve/veya ideolojik hattı olmayan parti; piyasa-dostu sosyal-demokrat bir çizginin yanısıra “yeni sosyalizm” ya da “Sosyalizm 3.0” gibi kavramların çerçevesini çizdiği, “dayanışma, sosyal adalet ve sömürü” gibi kelimelerin yanında “aile değerleri” gibi kavramların da kullanıldığı ve SSCB’ye ait bazı kavram ve simgelerin de olduğu garip ve çelişik bir amalgam parti yapılanmasına sahip. Hâlbuki pratiğe yansıyan ise ucuz vaatlerin ve klişe sloganların vücuda getirdiği popülist bir söylemle yanlış hedeflere

²⁷ 4 Aralık 2011’deki Duma Seçimleri sonrasında seçimleri protesto etmek amacıyla yapılan miting ve eylemleri destekleyenlerin başlattığı bir kampanya. Mevcut iktidarı ve seçimleri protesto eden insanlar, çeşitli biçimlerde bu protestolarının ifadesi olarak “beyaz kurdele”yi (белая лента) tercih etmişlerdir. “Beyaz kurdele”nin çıkış noktası ise; 10 Aralık 2011 muhalif televizyon kanalı *Dozhd TV*’nin protestoları destekleyecek biçimde ekranının kenarına koyduğu beyaz kurdela figürüdür. Bkz. Vassilieva, 2011.

²⁸ Burada Ukrayna’da ortaya çıkan Turuncu Devrim’e dair bir referans yapılmaktadır.

yönelik bir tavır, tutum geliştirmeleridir. Bunun en iyi örneği ise, sol-kanatta olduğunu iddia eden bu parti, Putin'i, politikalarını ve iktidardaki partisi Birleşik Rusya Partisi'ni desteklerken en büyük/önemli siyasal muhalefet partisi ve yine sol-kanattan KPRF'ye yönelik olarak sert eleştirilerini ifade etmekten çekinmemektedir (March, 2009: 519). En son yapılan 2016 Duma Seçimleri'nde %6,22'lik bir oy oranı ile Duma'da 23 sandalyeye sahip olmuştur. Yine bir St. Petersburg'lu olan parti lideri Sergey Mironov'un ise Pan-Slavist görüşlerini rahatlıkla ifade etmesiyle Rus devletinin 2008'deki Gürcistan ve Güney Osetya ile 2014'teki Ukrayna ve Kırım politikalarını açıktan desteklemesi, partinin Putin ve Birleşik Rusya Partisi'yle kurduğu ittifakın ötesinde bir resim sunmaktadır da.

Rusya'nın Tarım Partisi ise yine 1993'te kurulmuş bir partidir. Kuruluğu sırasında, Tüm-Rusya Kolhoz Kongresi ile tarım endüstrisi alanında faaliyet yürüten sendikanın bir araya gelmesi sözkonusu olmuştur. Lakin kurulduğu tarihten 2008'e kadar daha sol/sosyalist ve kolektivist bir hat dâhilinde ve zaman zaman KPRF ve tarım alanında faaliyet yürüten sendikalarla ile ittifak halinde iken, 2008'de partinin Medvedev'in başkanlık adaylığını desteklemesi ile başlayan süreç 2012'den sonra partinin tamamen Putin'i ve partisi Birleşik Rusya Partisi'ni desteklemeye dönmüştür. Bugün itibariyle, Putin hükümeti ve Birleşik Rusya Partisi'yle bütünlüklü bir ittifak içindedir. Putin, parti lideri Vladimir Plotnikov ile bir görüşmesinde iki partinin ittifakı için şöyle demiştir: "Zannımca, Tarım Partisi ve Birleşik Rusya Partisi iki kafa dengi örgüttür, çünkü Tarım Partisi muhalefette olduğu halde otoritelerle yapıcı bir biçimde çalışmaktadır" (Chenoy, Kumar, 2017: 135).

İkinci türden kendilerini sol-kanat yapılanmalar olarak addeden platitudinaryan quasi-sol ama esasında yurtseverlik adı altında milliyetçi/ırkçı, etnokrat, kolonyalist, şovenist, militarist, anti-semitist ve hatta zaman zaman da homofobik ve zenofobik bir

eğilim içinde olan ve “kırmızı-kahverengi” (красно-коричневые) (Simonsen, 2011) olarak da adlandırılan partiler ise: Rodina/Anavatan Partisi (Партия «РОДИНА»), Barış ve Birlik Partisi (Партия Мира и Единства), Rusya’nın Yurtseverleri (Патриоты России), Rusya’nın Dirilişi Partisi (Партия возрождения России), Diğer Rusya Partisi (Другая Россия) / Nasyonal-Bolşevik Parti (Национал-большевистская партия) ve Rusya Nasyonal Sosyalist Partisi (Русская Национальная Социалистическая Партия) gibi partilerdir. Özellikle de son ikisi kendilerini nasyonal-bolşevik ve nasyonal-sosyalist olarak adlandırılan radikal ırkçı grupların bir araya gelme mecrası olmuştur. Rodina, Barış ve Birlik Partisi, Rusya’nın Yurtseverleri ile Rusya’nın Dirilişi Partisi arasında geçişken bir bağ da vardır. Mesela, 2006 yılında Rusya’nın Yurtseverleri, Rodina ile birlikte ittifak yapacağını açıklamasının ardından Rodina’nın Rusya Yaşam Partisi ve Rusya Emekliler Partisi ile Adil Rusya Partisi’nin ismi altında birleşmesi sonrası 2007’de Rusya’nın Dirilişi Partisi’yle birlikte hareket edeceğini açıklamıştır. 2008’de ise Rusya’nın Yurtseverleri Rusya’nın Dirilişi Partisi ve Barış ve Birlik Partisi’yle ittifak yapacağını ifade etmiştir. 2018’deki Başkanlık Seçimleri’nde ise Putin’i desteklediklerini açıklamışlardır. Ayrıca 2003’te 30 kadar milliyetçi, ulusalcı, sol-kanattan yapının bir araya getirdiği Rodina Partisi için, 2006’da şüpheli bir biçimde öldürülen gazeteci Anna Politkovskaya (2007: 21 & 300), bilhassa milliyetçi seçmenleri radikal Nasyonal-Bolşevik Parti’den uzak tutmak ve KPRF’den de sol oy devşirmek için Kremlin tarafından kurulmuş bir parti olduğunu dile getirir. Tıpkı Rodina’nın da bir parçası olduğu Adil Rusya Partisi’nin kuruluşunun, partinin KPRF’den oy devşirme ihtimali üzerinden, Putin çevresindeki *silovk*lerden destek aldığı bilinen bir gerçek olduğu gibi (Sakwa, 2011: 19). Yine benzer bir biçimde, 2018 Başkanlık Seçimleri’nde Adil Rusya Partisi de Putin’i desteklediğini açıklamıştır.

Bunun yanısıra, Diğer Rusya Partisi ise 1993’te kurulan ama 2007’de yasaklanan Nasyonal-Bolşevik Parti’nin lideri Eduard Limonov tarafından 2010’da kurulmuştur.

Muhafif liberal-demokrat *Solidarnost* hareketinin lideri Boris Nemtsov, Diğer Rusya Partisi'nin "Limonov'un kişisel bir projesi" olduğunu ve "nasyonal-Bolşevik, milliyetçi, liberal, sosyal-demokrat ve sosyalistler" olmak üzere "taban tabana zıt politik görüşlerden insanların oluşturduğu" bir yapı olduğunu dile getirmiştir (Russia Today, 2010). Rusya nasyonal Sosyalist Partisi ise, 1980'lerde ortaya çıkan ve dönemin Rus siyasal yaşamında hayli de etkili olan milliyetçi *Pamyat* hareketi kökenli olup, Rus milliyetçiliği ile Rus Ortodoks Hristiyanlığı vurgusunun yanısıra Marksist olmayan sosyalist bir çizgide olduğunu iddia eden bir parti yapılanmasına sahiptir. Ayrıca, son olarak da, KPRF'nin gayrı-resmi yayın organı olan *Sovetskaya Rossiya* gazetesinin 2002'de dile getirdiğine göre 1930'larda SSCB döneminde ortaya çıkan illegal Rus faşist parti Rusya'nın Dirilişi Partisi'yle aynı ismi kullanan bugünün Rusya'nın Dirilişi Partisi (McGreal, 2007) ile Rusya'nın Yurtseverleri Partisi'nin KPRF'den kopan isimler tarafından kurulduklarını da belirtmekte fayda var.

Üçüncü türden sol-kanat yapılanmalar ise gerçek anlamda sol, sosyal-demokrat, sosyalist, komünist, anarşist örgütlerdir. En başta solun kendini tanımlamak gerekirse de; kapitalizm ve kolonyalizm/emperyalizm karşıtı, enternasyonalist, ortak faydadan yana, dayanışmacı ve kolektivist, eşitlikçi, özgürlükçü, çoğulcu, her türlü ezilenlerden ve azınlıklardan yana tavır alma gibi özelliklerden bahsetmek mümkündür (Luke & Mudde, 2005: 24-25; Luke, 20016: 98-99). Ağırlıklı olarak "sistemik-olmayan"²⁹ (non-systemic) bir muhalefet (Smyth, Sobolev, Soboleva, 2013) yapılanması içinde olan bu gruplar anarşizmden sosyal-demokrasiye, sosyalizme, komünizme uzanan bir hat üzerinden politik ve ideolojik sistemlerini kurmaktadır. Bu örgüt ve yapılar çoğunlukla Moskova ve St. Petersburg gibi büyük kentlerde örgütlenen, sayıları birkaç yüzden birkaç bin kişiye

²⁹ Sistemik-olmayan gruplar, "çoğunlukla parlamentoda temsil edilmeyen ve seçimlere de katılım göstermeyen toplumsal hareketlerdir" (Dollbaum, 2017: 112). Diğer bir yandan, "sistemik-olmayan" kavramı ayrıca, "ne iktidardaki parti ile bir ideolojik mesafeyi ne de demokratik kurumların kabul edilmeyişini yansıtmaz" da (Dollbaum, 2017: 112; Bolshakov, 2012).

kadar çıkan, tam anlamıyla aktivistlerin oluşturduğu ve ağırlıklı olarak işçi hakları, emek savunusu, sosyo-ekonomik eşitsizlikler, siyasal haklar ve ekoloji gibi konularla ilgilenen gruplardır (Guillory, 2018: 20-21). Son dönemlerde, Rus solunun etkilendiği veya ilişkili olduğu Batılı entelektüeller ve/veya sol hareketler, sendikalar aracılığıyla etnisite, toplumsal cinsiyet, cinsel yönelim gibi kimlik meselelerine de vurgu yapmaya başlamış gruplar vardır. Rus solunun sahip olduğu yelpaze ise sosyal-demokratlardan anarşistlere, anarko-komünistlerden anti-faşistlere, anti-kapitalistlerden sosyalistlere, komünistlere, Marksistlere, Leninistlere, Trotskistlere, neo-Stalinistlere, Maoistlere kadar uzanan bir çeşitliliğe sahiptir. Bu grupların birkaçına örnek vermek gerekirse: Anarşist Siyah Haç, ROT cephe, Sol Cephe, Sol Blok, Rusya Sosyalist Hareketi, Sosyalist Alternatif, Rusya'nın Komünistleri ve Devrimci İşçi Partisi gibi Rus toplumsal hareketi içinde etkin bir biçimde yer alan birkaçı sayılabilir. Tablo 3.5'te ise daha detaylı bir sıralama bulmak mümkündür. Bunun yanında, yine toplumsal muhalefet içinde belli bir yeri olan Rusya Sosyalist Hareketi'nin sürecini ise Budraitskis (Öztürk, 2014) şöyle ifade etmektedir:

“[Rus Sosyalist Hareketi adı altında] 2011'in başında bir birleşme yaşadık. Hemen ardından sokak hareketleri ve protestolarla birlikte Rusya'da yeni bir siyasi durum ortaya çıktı ve bu da hem genel olarak solda hem de Rus Sosyalist Hareketi içinde büyük tartışmaları ve anlaşmazlıkları beraberinde getirdi. Herhangi bir ayrılık yaşanmadı ancak örgüt içinde farklı eğilimler ortaya çıktı ve bu örgütün gücünü azalttı. Geçtiğimiz aylarda başta Ukrayna meselesi olmak üzere pek çok tartışma yaşandı. Geçtiğimiz hafta gerçekleşen savaş karşıtı protestolarda faal olarak yer aldık. Geçtiğimiz Cumartesi Rusya ve Ukrayna arasındaki olası bir savaşa karşı Moskova'da çok büyük bir protesto eylemi gerçekleştirildi; örgütlenmesinde biz de yer aldık. Elli bin kişilik bir katılım oldu – geçtiğimiz yıl içinde yapılan en kalabalık protesto eylemiydi. Savaş karşıtı hareketin güçlenmesi kadar örgütün hareketlenmesi ve güçlenmesi açısından da bu çok önemliydi.”

Fakat diğer yandan da, devletin Rus soluna özel bir baskı uyguladığı da reddedilemez bir gerçekliktir. “Anarşist, antifa, Sol cephe ve Sol Blok aktivistleri düzenli olarak gözaltına

alınır işkenceye maruz kalmaktadırlar. [... Hatta] Rus İçişleri Bakanlığı'nın terörizm ve ekstremizmle mücadele departmanı olan "Merkez E" ile Telekom, Bilgi Teknolojileri ve Kitle İletişimi Alanlarında Denetleme Federal Servisi Roskomnadzor (Роскомнадзор), aktif bir biçimde solcuları ve diğer "ekstremistleri" takip etmektedir" (Guillory, 2018: 22). Zaten Merkez E'nin özellikle Rus toplumsal muhalefetinin etkili grup ve aktivistlerine yönelik olarak yoğun çalışmalar yürüttüğü de Rusya'da bilinen bir gerçektir (Tumanov, 2012). Ayrıca, hem Sol Cephe hem de ROT Cephe altı kez resmi bir parti olmak için başvurmasına rağmen her seferinde bir biçimde başvuruları resmi makamlar tarafından kabul edilmemiştir (Litoy, 2014). Çünkü Levada Merkezi'nden Aleksey Levinson'un da belirttiği gibi, 2011-2013 sürecinde "komünist dalga sürpriz değildir" çünkü "tam manasıyla sosyalist fikirler ve sosyalist fikirlerin Sovyet nosyonu anlamına gelen sol [...], nüfusun önemli bir kısmında ve elitlerin arasında mevcut olan yaygın görüşleri yansıtmaktadır" (Balmforth, 2012).

Ayrıca, Levada Merkezi'nin 2014'te yaptığı araştırmaya göre, Rus toplumunun %40'ı sosyalist fikirleri desteklerken, %20'si komünist fikirleri desteklemektedir (Litoy, 2014). Yine Levada Merkezi'nin 2016'da yaptığı kamuoyu yoklamasına göre, çalışmaya katılım gösterenlerin çoğunluğunun sosyalist ya da sosyal-demokrat bir politik görüşe sahipken, kendini komünist olarak adlandıranların hiç de azımsanmayacak bir sayıda olduğu Tablo 3.2'de ve Tablo 3.3'de görülebilmektedir. Bu iki tabloda da açıkça görüleceği gibi, sol bir politik görüşü benimseyenlerin oranı %50'lere yakın bir yekûna karşılık gelmektedir. Levada Merkezi'nin 2013'te yaptığı çalışma ise, Tablo 3.4'te de görüleceği gibi, Rusya'nın gelecekte nasıl bir ülke olacağına dair katılımcıların fikirlerine başvururken 1999'dan 2013'e kadar geçen sürede Sovyetler Birliği benzeri bir ülke tahayyülü yükseliş göstermiş ve Rusya'nın kendine özgü politik ve ekonomik bir sistemin öngörüsü ise bu zaman içinde ilginç bir biçimde düşüş göstermiştir. Bu da göstermektedir ki SSCB'ye dair tüm olumsuz anlatılara, anılara, söylemlere rağmen Rus toplumunun

yine de soldan yana bir gelecek tasviri içinde olduğu aşıkârdır. Bilhassa da ülkenin politik ve ekonomik olarak 1990'lara oranla daha istikrarlı bir ahval içinde olduğu 2000'lerde böylesine bir yükseliş, aynı zamanda gerçeklik ile görüngüsü arasındaki farkı da ortaya koyan bir niteliğe de sahiptir.

Her ne kadar, birçok eski sosyalist ülkede de olduğu gibi, Rusya'da da sol denilince, -hem toplumsal bellekte hala mevcut olan SSCB imgelemi, hem biraz da sol yapıların Sovyet geçmişine yaptıkları vurguların da etkisiyle- insanların aklına gelen “sosyalist değerler kültürünün paternalist ve egalitaryan tercihleri” olsa da (March, 2016: 99), tablo 3.5'de (mümkün olduğunca derlenerek yapılan) dökümü verilen sol-kanattan yapıların hem nicelik olarak hem de nitelik olarak hatırı sayılır bir yekûn oluşturması Rus toplumsal muhalefeti açısından önemli bir imkândır. Lakin anarşistlerden, ekolojistlere, sosyal-demokratlara, sosyalistlere, komünistlere kadar çok çeşitli sol yapılanmasının olmasının yanısıra, Tablo 3.2, 3.3 ve 3.4'de de görüldüğü gibi, Rus toplumunun soldan yana bir tavır, tutum sergilemesi için sağlam bir zemin potansiyeline sahip olması sol aktör ve yapıların hem imkânlarını, olanaklarını hem de sınırlılıklarını gözler önüne sermektedir.

Bunun yanında, esasında “hegemonik söylem mücadelesinde kaldıracı sağlayacak fırsatı da verecek olan, sarıh bir biçimde formüle edilmiş bir siyasal gündem ile iyi örgütlenmiş bir politik azınlığın yüksek bir mobilizasyon potansiyeli de mevcuttur” (Chebankova, 2015: 249). Fakat hem solun sahip olduğu çok parçalı ve çatışmalı yapının getirdiği çekişmeler hem solu oluşturan kimi yapıların milliyetçi/ulusalcı karakterinden kurtulup insanları kendine çekebilecek bir isim, şahıs, çerçeve ya da yapı üzerinden belli bir birlik içinde Rus toplumunun önüne sol değerlerden örülü ve popülizmden uzak dört başı mamur bir yol haritası koyamaması hem de Putin iktidarı ve Rus devletinin yarattığı sosyo-ekonomik, siyasal ve ideolojik yapının hayli çetin bir hasım olması nedeniyle Rus

solunun Rus toplumsal muhalefetine önderlik edebilecek etkin bir aktör olması şu ana kadar mümkün olamamıştır (E. Yıldırım, 2017d). Sonuç olarak, Rus solunun dâhili ve harici tüm avantajlarına, imkânlarına ve dezavantajlarına, engellerine rağmen Rus kamuoyunun gündemini belirleyecek ve değiştirecek bir gerçekliğe sahip olduğunu söylemek de -henüz- hayli zordur. Buna binaen, Kagarlitskiy’e göreyse: “Önünde sonunda bir tür sol parti ortaya çıkacaktır ama ne zaman ki günümüzdeki soldan kurtulmak mümkün olduğunda. Çünkü bu noktada solun önündeki en büyük engellerden biri sol kendi içindeki gruplar ve oluşumlardır. Bunlar, [siyasal] spektrumun bu tarafında meydana gelecek bir gelişmeyi hepten blokluyorlar” (Balmforth, 2012).

Tablo 3.2. Bugünkü Siyasi Görüşünüz Nedir?

	Nisan 2005	Nisan 2011	Ocak 2013	Ağustos 2013	Mart 2014	Mart 2015	Mart 2016	Ocak 2017
Komünist	17	18	17	16	12	12	18	11
Sosyalist ve sosyalist-demokrat	39	40	40	34	30	34	33	30
Tarımsal (agrarian) görüşler	21	19	18	15	8	9	18	9
Rus ulusal-vatanperver	14	12	12	9	10	7	13	10
Liberal	12	12	9	9	7	7	8	8
“Sıkı bir denetim” rejimi	22	18	17	17	14	14	18	15
Diğer cevaplar / Yanıt yok	14	13	12	18	19	18	17	18
<i>Katılanların sayısı</i>	<i>1600</i>	<i>800</i>	<i>800</i>	<i>800</i>	<i>800</i>	<i>800</i>	<i>1600</i>	<i>1800</i>

Kaynak: Levada, 2018: 40.

Tablo 3.3. Hangi politik görüşü benimsiyorsunuz?

	5 Nisan 2013	11 Nisan 2013	13 Ağustos 2013
Komünist	17	18	16
Sosyalist ve sosyalist-demokrat	39	40	34
Tarımsal (agrarian) görüşler	21	15	15
Etnik Rus ulusal-vatanperver	14	9	9
Liberal	12	9	9
“Sıkı bir denetim” rejimi	22	17	17
Diğer cevaplar / Yanıt yok	14	22	22
<i>Katılanların sayısı</i>	<i>1601</i>	<i>1601</i>	<i>1601</i>

Kaynak: Levada, 2013b.

Tablo 3.4. Gelecekte Rusya Ne Tür Bir Ülke Olabilir?

	1999	2008	2011	2012	2013
SSCB gibi sosyalist bir ülke	15	17	23	22	24
Demokratik bir hükümet sistemi ve piyasa ekonomisine sahip Batılı ülkeler gibi bir ülke	35	32	30	31	33
Hususi bir sistemi ve kendine mahsus bir kalkınma planı olan bir ülke	45	39	36	41	33
Cevaplaması zor	6	11	12	7	10
<i>Katılanların sayısı</i>	<i>2600</i>	<i>1600</i>	<i>1600</i>	<i>1600</i>	<i>1600</i>

Kaynak: Levada, 2013c: 20.

Tablo 3.5. Rusya'daki Güncel Sol-Kanat Partilerin ve Örgütlerin Bir Kısmı

Partinin Adı		İdeolojisi	Kuruluş Tarihi ve Kurucusu
Anarşist Siyah Haç	Анархический Черный Крест (АЧК)	Anarşist	2003
Anarşist Hareketlerin Birliği	Ассоциация Движения Анархистов	Anarşist	1990
Otonom Eylem	Автономное Действие	Anarşist	2002
Devrimci Anarko-Sendikalistler Konfederasyonu	Конфедерация Революционных Анархо-Синдикалистов	Anarşist-sendikalist	1995 Vladimir Damye
Sibirya Emek Konfederasyonu	Сибирская Конфедерация Труда	Anarşist-sendikalist	1995
Tomsk Özgür Sendikalar Konfederasyonu	Конфедерация Свободных Профсоюзов	Anarşist-sendikalist	
Anarko-Komünistler Federasyonu	Федерация Анархо-Коммунистов	Anarşist-komünist	2003
İrade Partisi	Партия Воля	Narodnik	2007

			Svetlana Peunova
Rusya Ekolojik Parti “Yeşiller”	Российская экологическая партия «Зеленые»	Yeşil sol / eko- sosyalist	2002 Anatoliy Panfilov
Alternatifler	Альтернативы	Yeşil sol / eko- sosyalist	2000 Aleksandr Buzgalin
Bölgelerarası Yeşil Parti / Yeşil Alternatif	Межрегиональная партия зеленых / Зеленая альтернатива	Yeşil	1991 İvan Blokov Aleksy Kozlov
Yeşiller ve Sosyal Demokratlar İttifakı	Альянс зелёных и социал-демократов	Yeşil	2012 Aleksandr Zakondırin
Yurттаş Gücü	Гражданская сила	Yeşil	2002 Oleg Sidorov
Rusya Federasyonu Komünist Partisi	Коммунистическая Партия Российской Федерации	Merkez sol / Milliyetçi- sol	1993 Gennadiy Züganov
Rusya Emekçilerin Özyönetimi Partisi	Российская Партия Самоуправления Трудящихся	Sosyal demokrat	1994 Svyatoslav Fedorov
Rusya Federasyonu Sosyal Demokrat Parti	Социал-Демократическая Партия Российской Федерации	Sosyal demokrat	1990
“Yeni Sol” Hareketi	Движение «Новые Левые»	Sosyal demokrat	1991 Aleksandr Abramoviç
Rusya Sosyalist Parti	Российская Социалистическая партия	Sosyalist	2012 Sergey Çerkaşin
Rusya Sosyalist Hareketi	Российское социалистическое движение (РСД)	Sosyalist	2011 Kolektif liderlik
Petersburg Komünistleri	Коммунисты Петербурга	Sosyalist	2003
Sosyalist İşçiler Partisi	Социалистическая Партия Трудящихся	Sosyalist	1991 Aleksandr Maltsev
Yeni Komünist Parti	Новая Коммунистическая Партия	Sosyalist	2002 Andrey Brejnev

Rusya Emek Partisi	Российская Партия Труда	Sosyalist	2002 Oleg Şein
Emek Dayanışması Partisi	Партия Трудовой Солидарности	Sosyalist	2004
Direniş Hareketi	Движение сопротивления	Sosyalist	2004 Kolektif liderlik
Proletarya Diktatörlüğü Partisi	Партия Диктатуры Пролетариата	Radikal sol	1990 Grigoriy İsayev
San-Petersburg Marksist Çevre	Марксистский Кружок Санкт Петербург	Radikal sol	
“İşçi” Sosyo-siyasal Birliği	Общественно-Политическое Объединение «Рабочий»	Radikal sol	1992 Boris İhlov
Devrimci Alternatif	Революционная Альтернатива	Radikal sol	2003 Aleksy Şepovalov
Marksistler Birliği	Союз Марксистов	Radikal sol	1999
Proleter Devrimci Kolektivistler Grubu	Группа Пролетарских Революционеров-Коллективистов	Sol-komünist	
Uluslararası Komünist Birlik	Интернационального Коммунистического Союза	Sol-komünist	2000
Marksist İşçi Partisi	Марксистская Рабочая Партия	Sol-komünist	1990
Marksist İşçi Partisi (Bolşevikler)	Марксистская Рабочая Партия (большевиков)	Sol-komünist	2001
Sovyetler Birliği Komünist Partisi	Коммунистическая Партия Советского Союза	Komünist	1992 Sergey Skvortsov
Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin bir parçası olarak Rusya Komünist İşçi Partisi	Российская коммунистическая рабочая партия в составе Коммунистическая партия Советского Союза	Komünist	2001 Viktor Tyulkin
Sol Cephe	Левый фронт	Komünist	2008 Kolektif liderlik
Rusya Birleşik Emek Cephesi – “ROT Cephe”	<i>Российский объединенный трудовой фронт – «РОТ-Фронт»</i>	Komünist	2010 Viktor Tülkin, Sergey Udaltsov

Sol Blok	Левый Блок	Komünist	2015 Kolektif liderlik
Devrimci İşçi Partisi	Революционная рабочая партия (РРП)	Komünist	1999 Merkez Komite
Birleşik Komünist Parti	Объединенная Коммунистическая Партия (ОКП)	Komünist	2014 Vladimir Lakeyev
Sosyal Adalet Komünist Partisi	Коммунистическая партия социальной справедливости	Komünist	2012 Andrey Bogdanov
Marksist Platform	Марксистская Платформа	Komünist	Viktor İsaïçikov
Rusya Federasyonu Komünist Partisi (Leninist)	Коммунистической Партии Российской Федерации (ленинской)	Komünist	2000
Komünistlerin Bölgesel Partisi	Региональная Партия Коммунистов	Komünist	1999
Rusya Komünist Partisi – Sovyetler Birliği Komünist Partisi	Российская Коммунистическая Партия - Коммунистическая Партия Советского Союза	Komünist	1991 Aleksy Prigarin
Rusya Sosyalist Hareket	Российское социалистическое движение	Trotskist	2011 Kolektif liderlik
Devrimci İşçiler Partisi	Революционная рабочая партия	Trotskist	1999
Sosyalist Direniş	Социалистическое Сопротивление	Trotskist	1993
Sosyalist Alternatif	Социалистическая Альтернатива	Trotskist	2016
İşçi Demokrasisi	Рабочая Демократия	Trotskist	1990
Komünist Parti Rusya'nın Komünistleri	Коммунистическая партия Коммунисты России (КР)	Stalinist	2012 Maksim Suraykin
Bolşeviklerin Tüm-Birlik Komünist Partisi	Всесоюзная Коммунистическая партия большевиков	Stalinist	1991 Nina Andreyeva
Sovyetler Birliği Komünist Partisi	Коммунистическая Партия Советского Союза	Stalinist	2000 Vladimir Koryakin
Sovyetler Birliği Komünist Partisi (Bolşevik)	Коммунистическая Партия Советского	Stalinist	2002 Timur Haçaturov

	Союза (Большевистская)		
Emekçi Rusya'nın Komünistleri	Коммунисты Трудовой России	Stalinist	2002 Viktor Anpilov
Rusya Komünist İşçiler Partisi – Komünistlerin Devrimci Partisi	Российская Коммунистическая Рабочая Партия (РКРП) - Революционная Партия Коммунистов (РПК)	Stalinist	2001 Viktor Tülkin Anatoliy Krüçkov
Rusya Maoist Parti	Российская Маоистская Партия	Maoist	2000 Dar Jutayev

Kaynak: Biver, 2004; Guillory, 2018.

3.2. KİMLİK EKSENİ BAĞLAMINDA

1968'de ortaya çıkan ideolojik krizlerin ve 1970'lerde tüm dünyayı derinden etkileyen ekonomik krizlerin etkisiyle hegemonik bir kriz içine giren kapitalizmin içinde bulunduğu krizi aşması ve kendini yenilemesi için yapısal bazı dönüşümler şart olmuştur. Bu nedenle de, Fordist üretim modelinden ve Keynesçi sosyal refah devleti sisteminden post-Fordist bir üretim modeline ve minimal devlet sistemine geçişi sağlayacak neo-liberal politikalar 1980'ler itibariyle başta Anglo-Amerikan coğrafya başta olmak üzere adım adım tüm dünya üzerinde hayata geçirilmeye başlanmıştır. 1968 hareketinin Batı'dan başlayıp Üçüncü Dünya Ülkeleri'ne sıçraması ile de anti-kapitalist, anti-empyralist, anti-kolonyalist algının yanısıra başta ezilen halklar olmak üzere kadınlar, gençler, aydınlar ve diğer muhalif kesimlerin örgütledikleri sistem-karşıtı mücadeleler ortaya çıkar. Sınıf mücadelesinden farklı olarak, bu sefer insanların çeşitli düzeylerde karşı karşıya oldukları iktidar biçimleri ve bu iktidarların insanları hangi nitelikleri üzerinden mağdur ettiği önem kazandı. Böylelikle de, insanların sistemle çatışmalarına sebebiyet veren kimlikleri üzerinden bir mücadele hattı kurulmaya başlandı.

Siyahi/renkli³⁰ hareketten kadın ve ekoloji hareketlerine, ezilen halklardan etnik/dinsel/mezhpsel azınlıklara, eşcinsellerden göçmenlere, sanatçılardan aydınlara kadar dünya üzerinde çeşitli biçimlerde ayrımcılığa maruz kalan madun kesimler -üretim süreçlerinin de karmaşıklaşmasına koşut olarak- iktidar, denetim ve rıza mekanizmalarının kompleksleşmesiyle birlikte sistem-karşıtı başka türden direniş imkânları için alan yaratma uğraşına girerler. 1980’ler ve 1990’lar ağırlıklı olarak kimlik mücadelelerinin ortaya çıktığı ve toplumsal muhalefet alanında hâkim olduğu bir dönem olur. Özellikle de, Varşova Paktı’nın ve SSCB’nin dağılması sürecinde ve sonrasında sınıf mücadelesinin ciddi bir geri çekiliş yaşaması nedeniyle sınıf mücadelesinden arta kalan müşterekleşme alanını da kimlik mücadeleleri doldurur.

Rus coğrafyasında ise, kimlik mücadeleleri Sovyetler Birliği döneminde birer burjuva ideolojisi olarak görülmüş ve tüm bu savaşımın sosyalizmin ve komünizmin tam anlamıyla kurulması sonrasında gerek kalmayacağı ileri sürülmüştür. Fakat 1970’lerde dünyadaki gelişmelerden etkilenen Sovyet entelijansiyası üzerinden kimlik mücadelesi yürüten minör hareketlenmelerin ortaya çıkmasına rağmen esas olarak kimlik politikalarının Rusya’da önem kazandığı dönem *perestroyka* ve *glasnost* sürecidir. Belki de Rus kamuoyunun bu hususta dikkatini çeken ilk kıvılcım ise 1986’da yaşanan Çernobil felaketidir. Çernobil sonrasında ekoloji bilincinin artması ve çevre hareketinin yükseliş geçmesiyle Rus çevre hareketinin uluslararası ekoloji hareketleri ve yeşil platformlarla ilişkiye girmesi sonucunda zaman içinde özellikle kadın hareketi ve sistem-karşıtı sanat akımları gibi başka türden kimlik mücadeleleri de Rus coğrafyasına giriş yapar. 1990’lar varolan derin ekonomik, toplumsal ve ideolojik krizlere rağmen kimlik mücadeleleri Rus toplumu nezdinde kendine bir alan bulur. 2000’lerle birlikte ise, kimlik mücadelesi yürüten toplumsal hareketlenmeler, özellikle mevcut siyasal erkin söylem ve politikaları

³⁰ “Beyaz” olmayan insanlar için kullanılan “People of Colour” (PoC) terimine ithafla kullanılmaktadır.

sayesinde, toplumda hızla yükselen milliyetçi, dinci, muhafazakâr dalgaya çarpmıştır. Bir yanda devletin/hükümetin çıkardığı yasalar ve hayata geçirdiği politikalar, diğer yandan devlet/hükümet-destekli kurum, kuruluş ve yapılanmaların yürüttükleri aşırı milliyetçi, dinci, muhafazakâr, zenofobik, homofobik, cinsiyetçi, türcü, vb. faaliyetler hem genel olarak Rus toplumsal muhalefetinin hem de spesifik olarak kimlik mücadelesi yürüten örgütlerin, yapıların etkilerini, etkinliklerini, imkânlarını ciddi biçimde kısıtlar hale gelmiştir. Bunun yanısıra, Rus toplumsal muhalefeti içindeki kurum, kuruluş, parti, örgüt ve diğer tüm yapıların birbirleri ile kurdukları sınırlı hatta zaman zaman çatışmalı ilişkiler de varolan durumdan çıkışı sağlayacak olanakları daha da yok edecek bir haldedir.

Kısaca, Rus toplumsal muhalefetine kalan dar alandaki kısa paslaşmalar da ne sınıf mücadelesi yürüten yapılara ne de kimlik mücadelesi yürüten yapılara gol atma şansı vermemektedir. Çünkü esasında bu iki mücadele hattı da günümüzde bir anti-hegemonik/karşı-hegemonik potansiyel için gerekli olan mücadele için birbirinden ayrılmaz iki alan haline gelmiştir. Artık, hem günümüzde hem de gelecekte yatay ve dikey mücadele hatlarını birbiriyle örerek inşa edilecek bir toplumsal muhalefetin başarıya ulaşma ihtimalinin daha yüksek olduğu açıktır. Sınıf mücadelesi eksik bir toplumsal muhalefet topal, kimlik mücadelesi noksan bir toplumsal muhalefet kör kalacaktır. Aynı şekilde, nasıl “toplumdaki sınıfsal ayrışmaları hesaba katmadan toplumsal cinsiyet hâkimiyetinin etnik kökenini açıklamak” mümkün değilse “toplumsal cinsiyet ve diğer hâkimiyet biçimlerini anlamadan sınıfsal eşitsizlikleri” de kavramak mümkün değildir (Linklater, 2009, p. 131). Bu nedenle, Rus toplumsal muhalefetinin hem imkânlarını hem de sınırlılıklarını iyice anlamak için bakılması gereken diğer bir alan da elbette ki kimlik mücadele alanıdır. Bu alanda da, Rus toplumu nezdinde 2000 sonrasında en etkili olan üç ana mücadele hattından bahsetmek mümkündür: Kadın hareketi; LGBTİ+ hareketi; ve çevre hareketidir.

3.2.1. KADIN HAREKETİ

Rusya'daki kadın hareketi ve feminizmin izlediği güzergâh için iki ana süreçten bahsetmek mümkündür. İlk dalga, 19. yüzyılın ortalarından başlayıp 1930'lara kadar giden süreci kapsar. Bu süreçte: "Ekim Devrimi öncesinde feodalizmin ve patriyarkanın ağır koşulları altında hayatlarını sürdürmeye çalışan kadınlar, devrim sonrasında Sovyetler Birliği'nin inşası esnasında, geçmişte onlara pranga olan koşullardan bir bir kurtulmaya başlarlar. Ekim Devrimi'ne giden süreçte politik mücadelenin içinde önemli bir yere sahip olup, devrim sonrasında da mücadelelerine devam etmekten vazgeçmezler. Böylece, bütünlüklü bir dönüşüm süreci yaşayan Sovyet toplumunda kadınlar artık her yerdedir. Velakin yıllar geçtikçe özellikle Parti ve -merkezi ve/veya yerel- bürokrasinin üst düzey kademelerini dolduran *nomenklaturada* ağırlıklı olarak patriyarkal bir bakış açısının egemen olması sonucunda, SSCB'de sadece ismen var olmaya başlarlar; çünkü *nomenklaturayı* oluşturan erkekler de tıpkı Nikita Hruşçov gibi düşünüyorlardı: "Önderlikte erkekler, çalışmada kadınlar" (E. Yıldırım, 2018d: 192-193). Ayrıca, Sovyetler Birliği'nin maleokratik yönetim kadrolarında; feminizmin bir burjuva ideolojisi olduğu ve kadınların kurtuluşunun sosyalizmin ve komünizmin tam anlamıyla inşa edilmesinden sonra zaten çözüleceği görüşü hayli yaygındı (E. Yıldırım, 2017e). Bu nedenle de, 1930'lara kadarki çabalar ile -Sovyet toplumu üzerinde çok etkili olamasa da- 1970'lerde aydınlar arasında yükselen muhalif hareketlenme sırasında ve 1980'lerde *perestroyka* sürecinde ortaya çıkan feminist girişimler SSCB'deki kadın hareketlerinin kendini gösterdiği başlıca dönemlerdir (Yegorov, 2018). 1979'da genel olarak kadınların sorunlarını ele alan "Rusya'da Kadın" ve "Maria" adında iki *samizdat* yayımlanır fakat *samizdatı* çıkaran isimler 1980'de ülkeyi terk etmek zorunda kalırlar (Zdravomyslova, 2002: 35).

SSCB'nin yıkılmasının ardından 1990'ların başından itibaren kadın hareketi yeniden canlanır. Bu süreç Rusya'daki kadın hareketi ve feminizmin ikinci dalgası olarak tanımlamak mümkündür (Pushkareva, 2006). Bir anlamda, Rusya'da 1990'ların başta ekonomik olmak üzere siyasal, toplumsal ve sosyo-kültürel katastrofik atmosferinden en çok etkilenenler ise yine kadınlar olmuştur (Johnson, 2009: 35-36). Misalen, 1990'larda yapılan özelleştirmelerde en çok işini kaybeden kadınlardır; işsiz kitlenin %70-80'ini kadınlar oluşturmaktadır (Posadskaya, 1994b: 170). Bu döneme dair olarak da, ortaya çıkan ilk bağımsız kadın hareketi "NeJDi" (Нежди / BekleMe) idir (Posadskaya, 1994a: 1). Sonrasında 1991'de Moskova Oblastı'nda bulunan Dubna şehrinde hemen hemen tüm bağımsız kadın örgütlerinin bir araya geldiği Bağımsız Kadınlar Forumu organize edilmiştir. Bu forumun başlığı ise, "Kadınsız bir demokrasi, demokrasi değildir" (Posadskaya, 1994a: 1 & 4). 1995'te de, 33'ü Rusya'dan 3'ü eski Sovyet ülkelerinden olmak üzere 36 bağımsız kadın örgütünün 1995'te bir araya gelmesi ile Bağımsız Kadınlar Örgütleri Birliği (Ассоциация независимых женских организаций) kurulur (AIWO, 1999). 1990'larda Rus kadın hareketi hızla yaygınlaşmıştır da. 1998'de Adalet Bakanlığı'nın verilerine göre, bölgesel ve yerel bazda kayıtlı yüzlercesinin yanısıra ülke çapında kayıtlı 600'ün üstünde kadın örgütü vardır (WCONS, 2014). Bu örgütlerin ilgi alanları ise; başta insan hakları ve kadın hakları olmak üzere toplumsal cinsiyet üzerine akademik çalışmalar, çalışma hayatında kadınların yaşadıkları ekonomik ayrımcılık, cinsiyetler arası eşitsizlikler, kadına yönelik şiddet, aileye ve çocuklara dair maddi ve manevi destekler ve yardımlar, çeşitli konularda eğitim ve bilgilendirme, kadın hakları yönelik olarak kamuoyunda farkındalık yaratmak ile politika alanında lobi faaliyeti yürütmek gibi hususlardır (WCONS, 2014; Kay, 2000: 120).

1990'larda ortaya çıkan diğer bir kadın hareketi örgütü ise Rusya'nın Kadınları (Женщины России) Partisi'dir. 1993'te Rusya'nın Kadınlarının Birliği adı altında üç kadın örgütünün bir araya gelmesi ile kurulan blok, yine 1993'te yapılan seçimlerde

%8,1'lik bir oy ile en çok oy alan dördüncü parti olarak Duma'da 450 sandalyeden 23'ünü kazanır. 1995 seçimlerinde ise %4,6'lık bir oy oranı ile %5 seçim barajına takılır ve sadece 3 sandalye elde edebilir. 1996'da partiden kopuşlar olur. 1999 seçimlerine katılmayacağını ve -adı ironik bir biçimde hayli ataerkil olan- Atayurt – Tüm Rusya Bloğu (Отечество – Вся Россия) ile ittifak yapacağını açıklayan parti, sonrasında bloğun kadınları aday göstermemesi üzerine bu bloktan da çekilmiştir. Seçimlere kendi başına giren parti, %2'lik bir oy oranı almasına rağmen Duma'daki 3 sandalyeyi de kaybetmiştir ve sonrasında blok sönümlenmiştir. Bloğun kurucularından olan ama 1996 yılında bloktan ayrılan Yekaterina Lahova ise bugün politik hayatına Birleşik Rusya Partisi içinde devam etmektedir. Bugün siyasal arenada bulunan diğer bir kadın partisi ise 2007'de kurulan ve 2013 seçimlerinde %3'lük bir oy alan neo-muhafazakâr Rusya'nın Kadınları İçin Ulusal Partisi (Народная партия «За женщин России») idir. Partinin amacı olarak “Rusya'nın maneviyatı olan aile üzerinden aileyi yeniden hayata döndürmek” olduğu belirtirken, diğer yandan da partinin lideri Galina Havrayeva “feminist olmadıklarını, partinin bir kadın partisi olmadığını, halkın bir parti olduğunu ve partinin bölgesel yöneticilerinin %50'sinin erkek” olduğunu da ifade etmektedir (RIA, 2012).

Ayrıca, Rus kadın hareketinin mücadele etmesi gerekenler ise bunlarla sınırlı değildir. En başta Rus coğrafyasında Çarlık döneminden baki geleneksel olarak var olan patriyarka ve paternalizmin SSCB döneminde yok edilmek yerine çeşitli biçimlerde pekiştirilmesi Sovyet sonrası dönemde de Rus kadınların yaşamlarının her alanında karşılarına çıkan bir zorluğa sebep olmuştur. Bu durumun ortaya çıktığı ilk alan ev ve ailedir. Rusya'da kadınlar kamusal alanda her türlü seviyedeki işlerde erkeklerle aynı koşullarda çalışmakta iken, evde her türden ev işleri ve tüm aileye yönelik harcanan eviçi ve duygusal emek tamamen kadınların omuzları üstündedir (Ashwin, 2012: 329-331). Özellikle de, Rus toplumunda ev içinde erkekler ile ailenin diğer bireylerinin kurduğu

ilişkiselliğin hayli minimum olduğu, mevcut ekonomik koşulların bir gereği olarak evde genellikle üç kuşağın beraber yaşadığı ve hatta tek-ebeveynli ailelerin de oldukça yaygın olduğu düşünülürse kadınların üstündeki maddi ve manevi yükün büyüklüğü açıktır. Bunun yanında, çalışma hayatında ise, kadınların ciddi bir biçimde ayrımcılığa ve eşitsizliğe maruz kalmaktadır. İlk olarak, hala kadın ve erkekler arasındaki ücret farkı %30 civarındadır. Ayrıca, genellikle üst düzey makam ve mevkiler sözkonusu olduğunda ilk akla gelen erkekler olmuş ama kadınların emeğinden çalışma hayatının her alanında yararlanılmaktadır. Dünya Ekonomik Forumu 2017 Cinsiyet Farkı Raporu'na göre, erkeklerin %61,3 yönetici kadrolarında çalışırken kadınlarda bu oran %38,7'dir (Shamporova, 2018). Aynı şekilde siyasal alanda da hem yönetim kadrolarında hem de muhalefet mevzilerinde de kadınların nicelik ve nitelik olarak hayli kısıtlı olduğu görülmektedir.

Çünkü Rus toplumunun dimağında erkek imgesi zihne ve akla, rasyonel düşünceye karşılık gelirken kadın imgesi bedene ve kadınsılığın karşılık gelmektedir. Rus toplumunda cinsiyetler arası sınırlar çok net ve keskin bir biçimde belirlenmiştir (Bruk, 2014; E. Yıldırım, 2012). Mesela, hem Sovyet döneminde hem de Sovyet sonrası dönemde -özellikle de ideolojik alanda- kadınlara dair yapılan vurgulara bakılacak olursa ya ne kadar çalışkan ve sebatkâr oldukları ya ne kadar güzel ve seksi oldukları ya da ne kadar doğurgan ve bir anne olduklarıdır. Bunun en iyi örneği ise, Sovyetler Birliği zamanında kutlanmaya başlanan ve halen de kutlanmaya devam edilen 8 Mart Kadınlar Günü'dür. Dünyadaki kutlanma biçimlerinden hayli farklı olarak, Rusya'da kadınların salt kadınsılıklarının ve kadınlık rollerinin altını kalınca çizecek bir biçimde kutlanmaktadır (Kozlova, 2014). Rusya'daki çoğu kadın için 8 Mart çiçekler, buketler, güzel bir parfüm, bir kutu çikolata veya hoş bir hediye demektir (Tavernise, 2003). Oysaki 8 Mart'ın çıkış noktası; Ekim Devrimi'nin de kıvılcımlarını çakan Jülyen takvimine göre 23 Şubat Gregoryan takvimine göre 8 Mart 1917'de Petrograd/St.

Petersburg’da kitlesel “Ekmek ve Barış” («Хлеба и Мир») mitingini örgütleyen yine Rus coğrafyasının kadınlarıdır (E. Yıldırım, 2018d: 193). Diğer bir yandan da, 23 Şubat ise hayli militarist bir söylemle Erkekler Günü olarak kutlanmaktadır. Natalya Kozlova’ya (2014: 151-152) göre:

“[Ç]oğu Rus cinsiyet bayramlarının manasını anlamıyor ve ne “ahmakça” ne de “aşağılayıcı” olarak görüyor. [... T]oplumdaki cinsel ayırım çok temel ve bu nedenle de cinsiyet farklılıklarını vurgulayan bayramlar gündelik yaşam yapılarında kökleşmiş durumda. Rusya’da gündelik yaşam yapıları hala kadınların cinsiyetlerini ve sosyal statülerini ikincil önemde olarak ortaya koymaktadır. [...] 8 Mart Rus kültüründe kadınlar için halen “uyuşturucu” rolü oynamaktadır ve bayramın bir kez daha -kadın haklarını ve cinsiyet eşitliğini ilerletmeye adanmış bir gün olarak- orijinal sosyal manasına dönebilmesi için küçük bir şans var. [... K]adınlar yine anne, eş ve kız çocukları olarak idealize edilmektedir. 8 Mart’ın depolitizasyonu resmi bir bayram olarak baki kalmasına izin veriliyor ve bir bayramın her zaman bir eğlence fırsatı olmasına rağmen Rusya’daki Kadınlar Günü kutlamaları kadınlığın arkaik ve geleneksel modellerini pekiştirmektedir.”

2000 sonrası Rusya’da ise milliyetçilik ve dinle birlikte muhafazakârlığın da yükselişe geçmesinden en çok etkilenenlerden biri yine kadınlar olmuştur. Geleneksel Slav/Rus değerlerine yapılan vurgu ile Rus Ortodoks Kilisesi’nin etki alanını arttırması sonucunda, Rus toplumunda zaten oldukça keskin bir biçimde var olan cinsiyet rollerinin daha da belirginleştirilmeye çalışıldığı ve bunun üzerinden kadınlık halinin aile ve annelik ile güzellik ve bedenin mükemmelleştirilmesine daha da indirgenmeye çabalandığı açıktır. Misalen, Rusya’da nüfusun azalması sebebiyle, Putin ailelerin 3 çocuk yapmasını salık vermiş ve kalabalık aileyi “Rusya’nın bir sembolü” yapmak için çağrıda bulunmuştur (Parfitt, 2012; Vereykina, 2015). 2007’den beri devlet hem doğum sonrasında (2017’te 453 000 Ruble) hem de aylık (2015’te 18 000 Ruble) olarak ikinci, üçüncü ve daha fazla çocuğu olan ailelere parasal yardımda bulunmaktadır (Theroux, 2017; Vereykina, 2015; Rudnitsky & Tanas, 2017). 2007’nin “Çocuk Yılı” ve 2008’in “Aile Yılı” ilan edilmesinin

yanısına 2008'den beri de seçilen ailelere mavi kurdeleli bir gümüş yıldız şeklindeki “Ebeveynlik Şanı Nişanı” (*Родительская слава*) da verilmektedir de (Elder, 2009; Theroux, 2017). Bu ödüller ise, SSCB döneminde verilen “Kahraman Anne” (*Мать-героиня*), “Annelik Nişanı” (*Материнская слава*) ve “Annelik Madalyası” (*Медаль материнства*) gibi payeleri hatırlatmaktadır (Mazzetti, 2015).

Rusya'da muhafazakârlığın kadınların yaşamındaki başka bir tezahürü ise; kadınların iradelerini yok sayarak kadınlara yönelik çeşitli yasaklanmaların getirilmeye çalışılmasıdır. 2016'da KPRF'den iki milletvekilinin Duma'ya verdiği kanun önerisiyle 40 yaş altı kadınlara ve küçük çocuğu olan annelere sigara satılmasının yasaklanmasını isterler (Titov, 2016). Rus Ortodoks Kilisesi'nin ve Rusya Federasyonu Sağlık Bakanlığı'nın desteklediği ve başkanlığını bir kadının yaptığı Sosyal ve Kültürel Girişimler Vakfı'nın yürüttüğü “Bana Hayat Hediye Et” («Подари мне жизнь») kampanyası ise hem kürtaj yasağını savunan hem de geleneksel toplumsal değerlerin muhafaza edilmesini amaçlayan bir niteliğe sahiptir (RIA, 2018). Bu kampanya ise Rusya'da son dönemlerde faaliyet gösteren kürtaj karşıtı neo-muhafazakâr faaliyetlerin sadece biridir. Devletin bazı kurumlarının, Rus Ortodoks Kilisesi'nin, basın organlarının ve birçok sağcı yapılanmanın da destek verdiği bu faaliyetlerin Rus toplumu üzerinde etkili olduğu açıktır. Levada Merkezi'nin araştırmalarına göre, kürtaj karşıtlarının sayısı son yıllarda üçte bir oranında artmış ve erkeklerden daha çok kadınlar tecavüz veya annenin sağlığının tehlikeye düşmesi durumları da dâhil olmak üzere kürtajın yasaklanmasını destekler hale gelmiştir (Azhgikhina, 2018). Diğer bir yasak da; esasen SSCB dönemine dayanan bir karar olan 38 sektörden 456 meslek kadınların men edilmesi 2000'de yasa haline gelmiştir (Vesey-Byrne, 2017) Yasal olarak, Rusya'da kadınlar gemi, tren, metro ve kamyon kullanamamaktadır.

Bunların yanısıra, Rusya'daki durumu anlatan başka bir vahim vaka da; 2016'da vuku bulan bir tecavüz vakasının 8 sene ceza alan tecavüzcünün annesi ve kız kardeşi tarafından 2017'de televizyon ekranına taşınması ve çok izlenen bir kanalın en çok izlenen programlarından birinde 16 yaşındaki mağdurun uğradığı tecavüzün milyonlar önünde günlerce konuşulmasıdır (Kupfer, 2017). Programda mağdur ve babası ile tecavüzcünün annesi ve kız kardeşi dışında ilgili ilgisiz bir sürü insan da konuk edilmiş ve bu mesele mağdurun ve olayın mahremiyeti yok sayılarak uzun uzadıya konuşulmuştur. Bu durumun ilginç tarafı ise, kamuoyunda yaratılan algı ile tecavüzcünün mağduriyeti ve masumiyetine duyulan inancın artması ile insanların tecavüze uğrayan mağdura karşı cephe alması ve tecavüzün sorumluluğunu mağdurda bulmalarıdır. Bir taraftan, her sene 4 000 civarında tecavüz vakasının kayıt altına alındığı Rusya'da böylesine bir tutumun kamuoyunda yaratılmasının tehlikesi ortadadır (Kupfer, 2017). Diğer bir taraftan da, bu durum medyanın seksist dilini ve basın-yayın dünyasında hayli yoğun bir biçimde -"satar" mantığıyla kullanılan- cinsellik ve şiddetin iç içe geçmiş halinin bir örneğini ortaya koymasından ibretlidir.

Böyle bir siyasal ve sosyo-kültürel ortam içindeki Rus toplumunda var olmaya çalışan kadın hareketlerinden aktivistler ve feministler ise Avrupalı, Amerikalı ve Asyalı muadilleri ile kurdukları ilişkiler ve özellikle akademik ve entelektüel dünya dâhilinde görece daha rahatça hareket edebilecekleri bir alanın sayesinde bir nebze de olsa ilerleme kaydetme çabasındalardır. Fakat diğer bir yandan da muhafakarlığın yükselmesinden medyada ve politik alanda yaygın olarak mevcut olan patriyarkil, paternalist ve militarist söylemin norm kabul edilmesine, ücret eşitsizliğinden eviçi emek sömürsüne, eviçi şiddetten tacize tecavüze, cinsiyet ayrımcılığından cinsiyetçiliğe hatta misojiniye, kısıtlı sağlık hizmetlerinden siyasal alanda yetersiz temsil edilmeye, dünyanın hemen hemen her yerinde hem cinsel sömürü hem de emek sömürsü bağlamında yüzlerce, binlerce kadın zorla yasadışı insan ticaretine maruz kalmaktan ağırlıklı olarak Rusya'daki

Müslüman toplumlarda ortaya çıkan zorla ve küçük yaşta evlendirmeden namus cinayetlerine kadar bir sürü sorun ile yüz yüze Rus kadınların çoğunluğunun bu kesimler ile herhangi bir ilişkilene içinde olmadığı da açıktır. Hala Rus toplumunda feminizme dair yaygın bir biçimde varolan görüş ise feminizmin salt bir erkek düşmanlığı olduğu ve feministlerin de ya erkekleşmeye çalışan kadınlar ya lezbiyenler ya uçuk marjinaller ya da çirkin oldukları için feminist mücadele içinde olduklarıdır.

Tüm bu bağlam dâhilinde, Rusya'daki güncel kadın hareketi yapılanmalarını ve feminist aktivistleri iki kategoriye ayırmak mümkündür. İlki, ya hükümet/devlet-yanlısı kadın örgütleri ya da salt Batı'ya yönelik olarak faaliyet yürüten kadın örgütleridir. Bu örgütlere verilebilecek ilk örnek ise 1908'de yapılan Birinci Tüm-Rusya Kadınlar Kongresi'nin yüzüncü yıldönümünde ona ithafen 2008'de düzenlenen İkinci Tüm-Rusya Kadınlar Kongresi'dir. Bu kongrede, ilkinden hayli farklı bir hat izleyerek, Rus Ortodoks Hristiyanlığı, aile değerleri ve resmi makamlarla dostane bir ilişki kurma ve yürütme vurgulanmıştır (Azhgikhina, 2017). Ayrıca kongreye katılan kadın örgütlerinin bir araya getirdiği Rusya Kadın Hareketleri Konsolidasyonu ise kongrenin içeriğinden anlaşılacağı gibi belli bazı kadın örgütlerinin bir araya gelmesinden oluştuğu açıktır. Bu ilk kategoriye dâhil olan ikinci grup kadın örgütlerine örnek oluşturacak olay ise ilki 2017'de organize edilen ve bu arada Rusya'daki ilk feminist festival olduğu da iddia edilen "Moscow Femfest" idir (Azhgikhina, 2017). Batılı basın kuruluşlarının hayli ilgi gösterdiği bu etkinliğe ne Rus basınından ne de Rus kamuoyundan yeterli ilgiyi çekememiş olmasının yanında diğer bir yandan bu etkinliğe katılmak isteyen bazı Rus feminist örgütler reddedilmişlerdir. Çeşitli feminist yapılar ve örgütlerden aktivistlerin bu festivale dair olarak dile getirdikleri görüşleri ile, Rus kadınların esas sorunlarına odaklanmadan suya sabuna dokunmadan kadınların daha geçici ve eğreti sorunlarıyla ilgilenmenin yanısıra apolitik bir alan yaratarak aslen Rus feminizminin altını boşaltmakta olduğunu belirtmektedir (Azhgikhina, 2017; Manuilova, 2018). Hatta Femfest'i organize eden bazı

isimlerin zamanında Kremlin yanlısı gençlik hareketi içinde olduklarına dair savlar da Rusya'daki hükümet/devlet-yanlısı sivil toplum kuruluşları arasında kadın örgütlerinin de eksik olmadığını ortaya koymaktadır (Azhgikhina, 2017). Bu tür kadın örgütleri üzerinden yaratılan veya yaratılmaya çalışılan algı ise muteber feminizmin ya azıcık erotizm soslu festivaller ve partiler üzerinden sadece eğlence ya da aile, çocuk ve diğer geleneksel kadınlık rolleri üzerinden muhafazakâr değerlerin yaygınlaştırılması olarak kabul edilmesi olmaktadır. Bu çerçevenin dışındaki diğer tüm kadın hareketleri ve feminist yapılar ise ya bireylerin kendi yetersizlikleri, eksikleri ile tanımlanmaya çalışılmakta ya da dış mihrakların içerdeki uzantıları olarak.

Diğer türden kadın örgütleri ve feminist yapılar ise Rusya'daki kadınların içinde yaşadıkları sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel şartlar ile karşı karşıya oldukları sorunları gerçekçi bir biçimde gören ve üstesinden gelmelerinde onlarla ve/veya onlar için her ne olursa olsun mücadele yürüten gruplardır. Misalen Rusya'da kadınların karşılaştığı en önemli sorunlardan biri eviçi şiddettir. "Eviçi şiddetin normal bir yaşam tarzı" olduğu Rusya'da tahminlere göre her sene 600 000 kadın evinde sözlü ve fiziksel şiddete maruz kalıyor (BBC, 2017). 2016 resmi verilerine göre 9 704 kadın ve 4 947 çocuk evci şiddete maruz kalmıştır (Nemtsova, 2017). 2017 polis raporlarına göre ise her ay 600'den fazla kadın eviçi şiddet sonucu hayatını kaybetmektedir (Rainsford, 2017). Yine de mevcut istatistiksel rakamların yansıttığı bu tür vakaların yansıtılanlardan kat be kat daha fazla olduğu düşünülmektedir çünkü çoğunlukla kadın eviçi şiddete maruz kaldıktan sonra ya resmi mercilere başvurmamaktadırlar ya da resmi merciler mağdur kadınlarla yeterince ilgilenmemektedir. Rusya Kadın Örgütleri Birliği gönüllüleri 2017'de 120 polisi bu nedenle dava etmişlerdir (Manuilova, 2017). Fakat tüm bu tabloya rağmen, 2017'nin Şubat ayında Rus devleti eviçi şiddetine dair yasada değişikliğe giderek eviçi şiddetin bazı hallerini suç olmaktan çıkarmıştır (Stallard, 2018; Rainsford, 2017; Dooley, 2018). Bu yasa değişikliğinde etkin bir role sahip Olga Batalina ise bu değişikliği savunurken,

“aileyi bir kurum olarak korumak son derece önemlidir” demektedir (Rainsford, 2017). Yasa değişikliğini destekleyen, “sol-kanattan” Adil Rusya Partisi milletvekili ve anti-gay yasanının da mimarı olan Yelena Mizulina ise “bir tokat” yüzünden insanların ceza almaması gerektiğini belirtmektedir (BBC, 2017). Ulusal Şiddeti Engelleme Merkezi ANNA’nın 2008 verilerine göre, her yıl 14 000 kadın bir erkek aile bireyi tarafından öldürülmekte ve her dört aileden birinde eviçi şiddet ortaya çıkmaktadır (ANNA, 2010). Bu alanda, yani eviçi şiddete maruz kalan kadınlara yönelik olarak faaliyet gösteren 3 363 kurum ve kuruluş olmasına rağmen sadece 23 tane sığınma evi mevcuttur (ANNA, 2010). Ayrıca, bu hususta oldukça önemli bir yeri olan ve 2016’da acil hattına yaklaşık 22 000 çağrının geldiği bağımsız bir kadın örgütü olan ANNA ise Rus hükümeti tarafından “Yabancı Temsilci” yasasına tabi tutulmaktadır (Nemtsova, 2017). Hatta bu yasaya takılan yegâne bağımsız/muhafif kadın örgütünün ANNA olmadığını da belirtmekte fayda var.

Sonuçta, kadın hareketi ile feminist yapıların, örgütlerin, günümüzde genel olarak dünya sathında hem uluslararası hem de ulusal toplumsal muhalefetlerin en önemli bileşenlerinden biri olduğu aşikârdır. Rus toplumsal muhalefeti için ise bu durum aynen geçerlidir. 100 yıl önce aynı topraklarda hem siyasal alanda hem de toplumsal alanda hayli etkili kitlesel bir kadın hareketinin olduğu bu coğrafya o günlerde yapılan birçok tartışmanın gerisine dahi düşmüş durumdadır. Bugün bir yandan Rusya’nın geçmişinden getirdiği geleneksel ataerkil sosyo-kültürel yapının varlığı, diğer yandan özellikle 20-25 yıldır sağcılaşmanın siyasal ve toplumsal bazda yaygınlaşmaya başlaması ile bütünlüklü olarak Rus toplumsal muhalefetini ama bilhassa da kadın hareketini olumsuz yönde etkilemiştir. 19. yüzyılın sonu, 20. yüzyılın başı itibariyle birinci dalga feminizmini ortaya koyan Rusya 1990’larla birlikte ikinci dalgayı üretebilse bile bu dalgayı 2000’lere aksettirmede sorunlar ortaya çıkmıştır. Özellikle Rus halkının genç kuşağı kullandıkları alternatif yollar, yordamlar sayesinde dünyadaki olup bitenlerden çok daha fazla

etkilenmelerinin olumlu bir yanı olarak toplumsal muhalefeti oluşturan hareketlenmelere karşı da daha bilinçli, daha aktif, daha ümitvarlardır.

Rusya’da feminist hareketin dünya kamuoyunda daha bilinir olmasını sağlayan bir vaka olarak Rus feminist-punk grubu Pussy Riot ve bir kilise içinde gerçekleştirdikleri protesto eylemleri de bu duruma verilebilecek uygun bir örnektir. Bu bağlamda, Rusya’da sanat camiasında son dönemlerde yaygınlaşan bir etkinlik olarak kamusal alanlarda muhalif/eleştirel gerilla performanslardan biri olarak, Pussy Riot’un 21 Şubat 2012’de Moskova’daki Kurtarıcı İsa Kilisesi’nde (Храм Христа Спасителя) Rus Ortodoks Kilisesi destekli Putin iktidarı altındaki Rusya’nın durumuna dair olarak biraz ironik biraz sarkastik bir biçimde Meryem Ana’ya yakarmalarıdır. Pussy Riot’un (2014: 13) ifadesiyle: “Kurtarıcı İsa Katedrali’ndeki performansımız, Putin Hükümetinin Rus Ortodoks Kilisesi ile ittifakını ele alan siyasi bir eylemdi. [...] Şarkımızı ibadethanenin önünde, sokakta değil, kadınların girmesi kesinlikle yasak olduğu sunakta söylememiz gerekiyordu. Kilisenin beslediği aşırı muhafazakâr dünya görüşü; seçme hakkını, siyasi ve cinsel kimlikler ile toplumsal cinsiyet kimliğinin oluşumunu, eleştirel düşünceyi, çok kültürlülük ve modern kültür gibi değerleri tanımamaktadır.”

Ayrıca, ünlü Amerikan feminist punk grupları Kill Bikini ve Riot Grrrl’ün bir nevi Rusya versiyonu da olan grubun biricik albümlerine adını veren şarkının son iki mısrasında olduğu gibi “feminist ol, cinsiyetçiyi yok et / cinsiyetçiyi öldür, kanını [kanıyla] temizle” (Стань феминисткой, уничтожь сексиста, / Убей сексиста, смой его кровь!) türünden ifadelerin yer aldığı şarkı içerikleri de Rusya gibi bir ülke için hayli dikkate çekici bir niteliğe sahiptir. Lakin, protesto eylemi sonrası tutuklanmaları ve mahkeme sürecinde Batılı ve Batı-yanlısı Rus medya kuruluşlarında hem dünya hem de ülke sathından gelen desteklerin ağırlıklı olarak liberal kesimlerden gelenine yer verilirken sol, anarşist ve sol-feminist kesimlerden gelen destekler ise gözardı edilmeye

çalışılmıştır. Diğer bir yandan da, bazı Rus sol-feministler, grubun “biraz feminizm ve LGBT hakları ilaveli [...] Rus orta sınıfının hâkim düşüncesi etkisinde” olduklarını eleştirisini dile getirmişlerdir (Johnson, 2014: 588). Hâlbuki, -esasında grubu kolektif bir biçimde vücuda getiren onlarca kişilik- ekibin üyeleri solcu, anti-kapitalist, anarşist, Trotskist, feminist ve otonomist politik görüşlere ve duruşlara sahip olduklarını ifade ederler (Spiegel, 2012). Bunların yanısıra, 17 Ağustos 2012’de Pussy Riot’un dava sürecini takip etmeye giden Sol Cephe lideri Udaltsov polisler tarafından gözaltına alınmıştır (The Telegraph, 2012). Tüm bu sebeplerin ışığında, açıktır ki hem toplumun hem de toplumsal muhalefetin en etkin öğelerinden biri olan kadınların içinde buldukları koşulları sorgulamaya ve eleştirmeye başlaması, politize olması, harekete geçmesi ve özgürleşmesi dünyanın her yerinde olduğu gibi Rusya’da da ciddi bir tehlike olarak görülmektedir.

3.2.2. LGBTİ+ HAREKETİ

“LGBT’ler, feministler, savunun ulusu!” (Pussy Riot, 2014: 21).

Rusya tarihinde eşcinselliğin ilk bahsinin geçtiği dönem, 15. ve 16. yüzyıla kadar dayanmaktadır. Bir anlamda Batılılaşma ve modernleşme çabalarının artış gösterdiği 18. yüzyıldan itibaren Eşcinselliğin yasaklanması ve homofobinin Rus coğrafyasında görülmeye başladığı söylenebilir. O döneme kadar hem avamın hem de elitlerin gündelik yaşamında var olan sıradan bir olgudur (Karlinsky, 1991: 348). İlk yasak, I. Petro veya başka bir deyişle Büyük Petro’nun 1716’da orduda ve donanmada eşcinsel ilişkileri men etmesiyle olur. İlk *de jure* yasak ise, I. Nikolay tarafından “mujelojstvo”ya (мужеложство) karşı 1832’de çıkarılan Madde 955 ile olur (Karlinsky, 1991: 349). Bu sefer tüm halkı -elbette erkekleri- kapsayan bu yasa, ceza olarak da 5 yıla kadar Sibiry’a sürgündür. 1903’te ise bu ceza üç aydan bir yıla kadar cezaevinde kalmaya çevrilir (Boçarova, 2013). Bu yasaklara rağmen köleliğin kaldırılması ve sanayileşmenin

hızlanması ile yavaş yavaş büyüyen, kalabalıklaşan ve metropolleşen St. Petersburg ve Moskova'da eşcinsellerin de bir araya geldiği alanlar ortaya çıkmaya başlar (Healey, 2001: 29-30). Ayrıca, özellikle Ekim Devrimi öncesi Rus edebiyatında eşcinselliğin izlerini Puşkin'den Lermontov'a, Dostoyevskiy'den Tolstoy'a, Afanasev'den Gogol'a, Yesenin'den Kuzmin'a kadar bulmak mümkündür (Baer, 2014: 423-427; Karlinsky, 1991).

Bunların yanısıra, 19. yüzyılın ortalarında ortaya çıkmaya başlayıp 20. yüzyılın başları itibariyle de yükselişe geçen Rus siyasal ve toplumsal muhalefatinin yarattığı özgürlük ortamı aynı zamanda hem kadınlar açısından hem de eşcinsel bireyler açısından cinselliğin rahatça konuşulduğu, tartışıldığı ve yaşandığı bir düzleme de sebebiyet vermiştir. Ekim Devrimi sonrasında Sovyetler Birliği'nin ilk kuruluş aşamalarında bu hususlarda oldukça ileri kararlar alınması da bu düzlemin bir neticesidir. 1917 yılında eşcinselliğe dair yasak kaldırılır ve 1920'ler eşcinselliğin normalleştiği, eşcinsel bireylerin her türlü göreve, mevkiye atandığı bir dönem olmuştur. Fakat Stalin'in iktidara gelmesinin ardından 1933'te eşcinsellik yeniden yasaklanır. 1934'te Madde 154-A ile üç yıldan beş yıla kadar hapis cezası getirilir. Bu madde sonradan 1960'da yapılan değişikliklerle "ünlü" Madde 121 olur (Boçarova, 2013). Böylelikle de, homofobi hem Sovyet devletinin işleyişine hem de Rus toplumunun algı dünyasına girer. Buna müteakip, eşcinselliğin yeniden anormalleştirilmesi ile eşcinseller yeraltına inerler. Diğer yandan, Sovyet toplumu için eşcinselliğin ciddi bir tabu olarak kaldığı ve homofobinin sosyalist bir sistem kurma gayesinde olan SSCB yönetimi ve Komünist Parti tarafından yok edilmesi bir yana daha da pekiştirildiğini ve yaygınlaştırıldığını söylemek mümkündür. 1970'lerde çıkarılan bazı *samizdat*lar ve 1980'lerde *perestroyka* ve *glasnostun* etkisiyle kimlik politikalarının bir nebze daha görünür olması ile de Rus queer hareketi yavaş yavaş gün ışığına çıkmaya başlar (Karlinsky, 1991: 362-363).

1990'ların başlarında LGBTİ+ hareketi canlanmaya da başlar. 1991'de Moskova'da Sovyetler Birliği'nde ilk defa organize edilen bir "LGBTİ+ festivali" dâhilinde ilk "LGBTİ+ Pride" yürüyüşü yapılır (Kondakov & Shtorn, 2017). 1993'te Rusya Federasyonu yönetimi biraz da Batı'nın bastırması sonucu eşcinselliğin üstündeki yasağı kaldırır. Bu arada, 1934-1993 arasındaki süreçte, Madde 121'den ceza alan yaklaşık 26 000 kişi olduğu tahmin edilmektedir (Buyantueva, 2018: 460). 1999'da da eşcinselliğin bir akıl hastalığı olarak kabulü kaldırılır. Böylece, 1990'lar queer hareketin kamusal alana çıktığı ve LGBTİ+ bireylerin bir araya gelip konuşma, tartışma, üretme ve örgütlenme imkânını bulabildiği mekânların, yayınların ve etkinliklerin sayısının da hızla arttığı bir dönem olur (Buyantueva, 2018: 461; Baer, 2016: 177-178). Levada Merkezi'nin yaptığı kamuoyu yoklamasına göre, 1989'da eşcinsellerin öldürülmesi ("liquidation") gerektiğini düşünenlerin oranı %35 iken, bu oran 1994'te %18, 1999'da %15, 2008'de %19, 2013'te %5 ve 2015'te %21'dur (Levada, 2013d; Hobson, 2015; The Moscow Times, 2013; Gessen, 2017: 2002). VTsİOM'un kamuoyu araştırmalarına göre ise; 1989'da eşcinsellerin öldürülmesi ("liquidation") gerektiğini düşünenlerin oranı %27 ve toplumdan izole edilmelerini düşünenlerin oranı %32 düzeyinde iken 1994'te bu oranlar %18'e ve %23'e, 1998'de de %17,5'a ve %14,7'ye düşer (Horne vd., 2017: 22-23).

Lakin Rus toplumunun derinlerine işlemiş olan homofobinin daha da arttığı, pekiştiği ve yaygınlaştığı dönem ise 2000 itibariyle iktidara gelen Putin yönetimi altında kendini gösterir. Bu dönemde, muhafazakârlığın ve Rus/Slav milliyetçiliğinin ciddi bir ivme kazanmasının yanısıra Rus Ortodoks Kilisesi'nin etki alanını daha da genişletmesiyle birlikte politik, toplumsal ve ideolojik bazda dinî referansların da güçlenmeye başladığı görülmektedir. Putin'in otoriter yönetimini üzerine inşa ettiği hegemonik sacayağı ise tam da bu üç öğeden oluşmaktadır: Rus/Slav milliyetçiliği; Rus Ortodoks Kilisesi ve dini doktrini; ve geçmişe ve değerlerine referans verilerek

kurulmaya çalışılan muhafazakârlık. Bu bağlamda da, Putin; bir taraftan Slavların/Rusların görkemli tarihi ile maziden kalan geleneklerin ve değerlerin önemine vurgu yaparken ve Patrik'le, Kilise'yle hayli içli dışlı olurken, diğer taraftan da bir zamanlar süper güç oldukları o eski ihtişamlı günlere dönme ve dünyayı yeniden kontrolleri altına alma muştusunu vermektedir. “Rus olan her şey saf, ruhani ve ahlaki iken Batı’ya ait her şey kirli ve habismiş gibi” lanse edilmesi aynı zamanda hegemonik anlayışın “açıkça milliyetçi, zenofobik, cinsiyetçi, mizojinist ve homofobik” olduğunu da göstermektedir (Kon, 2008: 232-233). Esasında, “homofobi, mevcut otoriter politik rejimi meşrulaştırmak, ulusal kimliği bütünleştirmek ve Batı’nınkilerden farklı ülkeye özgü değerlerini takdim etmek için modüler baskıcı bir strateji olarak kullanılmaktadır. [...] Başkan Vladimir Putin’in yönetimi altındaki modern Rusya, Batılı liberal değerlere dayanmayan bir ulusal kimlik algısını (yeniden) yaratmayı amaçlayan bir dizi politikaların bir parçası olarak politik homofobiyi etkin bir biçimde kullanmaktadır” da (Sleptcov, 2017: 140-141). Ayrıca, tüm bu hegemonik söylem içinde, şanlı geçmişe ve kutsal değerlere bilakis aykırı olan eşcinselliğin kaderi ise elbette ki toplumsal yaşamın dışına itilmek olarak görülmektedir. Hâlbuki, Putin’in de dile getirdiği gibi, bu yaklaşımı homofobi olarak adlandırmak doğru olmayabilir çünkü esasen “[...]‘geleneksel-olmayan cinsel ilişkiler’ Rusya’nın ahlakı ve toplumu üzerinde yozlaştırıcı bir etkiye” sahiptir (Mortimer, 2016). Oysa, Rus tarihine bakılacak olursa Çarlardan aristokratlara, köylülerden din adamlarına, kentlilerden sanatçılara aydınlarına kadar eşcinselliğin 18. yüzyıla kadar hayli yaygın olduğu görülecektir (Karlinsky, 1991: 348-350; Karlinsky, 1976; Baer, 2016: 176).

Rusya topraklarında ilk defa 1991’de yapılan “LGBTİ+ Pride” yürüyüşünden sonraki yürüyüş 2006’da yapılmak istenmiştir. *GayRussia* adı altında örgütlenen bir grup LGBTİ+ aktivisti tarafından ilk önce Moskova’da yapılmak istenen yürüyüş, resmi mercilerin izin vermemesi üzerine Rusya’nın değişik şehirlerinde yapılmaya çalışılmış

fakat hiçbir yerde gerekli izinler alınamamıştır. Bu durum aynı şekilde ilerleyen yıllarda da aynen devam etmiştir. Sadece 2013'te St. Petersburg'da gerekli izinlerin alınabilmesi sonucu "Gay Pride" yürüyüşü yapılmaya çalışılmış fakat bu sefer de LGBTİ+ aktivistleri homofobik, milliyetçi, muhafazakâr grupların saldırılarına maruz kalmışlardır (Kondakov & Shtorn, 2017). Bunun dışında, esas olarak LGBTİ+ hareketinin Rus kamuoyu önüne etkili ve aktif bir biçimde çıktığı dönem 2011-2013 arasında vuku bulan kitlesel protesto eylemleri olmuştur (Kosterina & Bashinova, 2017). Ayrıca, 2008'de sadece St. Petersburg'da 2009'dan itibaren her sene başta St. Petersburg ve Moskova olmak üzere birçok Rus kentinde organize edilen LGBTİ+ "Yan Yana" (Бок о Бок) Film Festivali de mevcuttur (Kosterina & Bashinova, 2017)

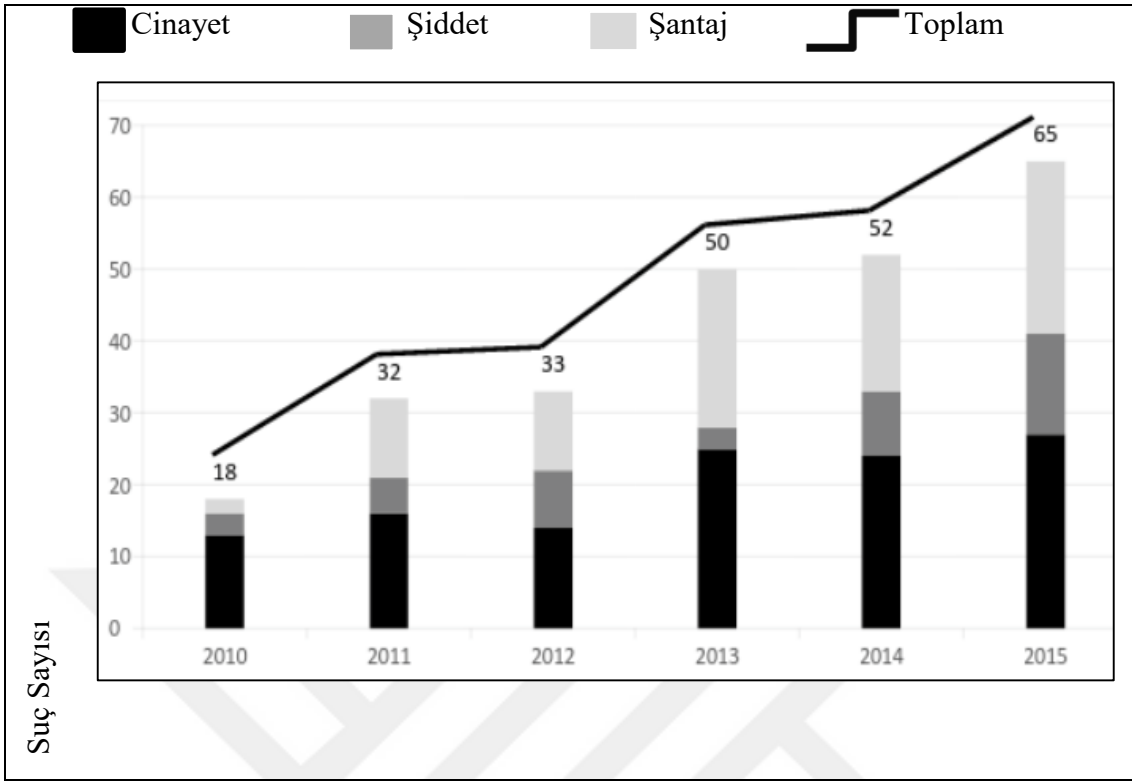
Fakat, diğer bir taraftan da, 2013'te Duma'dan onay ve Putin'den imza alarak çıkan yasaya göre -eşcinsellik değil ama- eşcinsel propaganda yasaklanmıştır. Başka bir deyişle, başta "Gay Pride" yürüyüşleri olmak üzere kamuya açık tüm LGBTİ+ eylemleri, etkinlikleri, organizasyonları, konuşmaları, tartışmaları, yayınları hatta gökkuşağı bayrağının kamusal alanda kullanılmasını dahi içerecek biçimde eşcinsellik propagandası yasaklanmıştır. Yasanın esas zemini ise 16 yaşından küçük çocukların karşılaşacağı böylesine bir sahneden, ortamdan etkilenerek eşcinsel olma ihtimalinin ortadan kaldırılmaya çalışılmasıdır. Ayrıca, Duma'da anti-LGBTİ+ yasasına destek ve onay veren KPRF'nin 2 milletvekili de bu yasanın yeterli olmadığını ve kapsamının genişletilmesi gerektiğini belirtmişlerdir (The Moscow Times, 2015; Mortimer, 2016).

Bu bağlam dâhilinde, Levada Merkezi'nin 2013'te yaptığı bir kamuoyu araştırmasına göre, Rus halkının %87'si yaşadıkları şehirlerinde bir "Gay Pride" yürüyüşünün yapılmasını istememekte, %85'i eşcinsel evliliğine karşı çıkmakta, %23'ü eşcinsellerin yalnız başlarına bırakılmaları gerektiğini ve %27'si psikolojik yardıma ihtiyaçları olduğunu düşünmekteyken, %16'sı toplumdaki izole edilmelerini ve %5'ü ise

öldürülmeleri (“liquidation”) gerektiğini dile getirmiştir (The Moscow Times, 2013). Ayrıca, bu hususta yapılan başka araştırmalara göre de, kadınlardan çok erkeklerin, gençlerden çok yaşlıların, iyi eğitimlilerden çok az eğitimlilerin, kentlilerden çok taşralıların ve çevresinde tanıdığı bir LGBTİ+ bireyi olanlardan çok olmayanların daha homofobik olduğu ortaya da çıkmıştır (Horne vd., 2017: 23-24).

Bununla beraber, LGBTİ+ bireyler ve özellikle de aktivistler, toplumsal yaşamın hemen hemen her alanında, bir yanda Rus toplumu nezdinde yükselişe geçen milliyetçiliğin ve muhafazakârlığın itkisiyle diğer yanda devletin dolaylı destekleriyle saldırganlaşan radikal muhafazakâr ve aşırı ırkçı paramiliter güçlerin açık hedefi haline de gelmişlerdir. Rusya’da LGBTİ+ için “aktivizm görünürlük demektir, görünürlük de tehlike” (Baer, 2008: 352). Bu minvalde de, Grafik 3.4.’te de görülebileceği gibi, Rusya’da, bilhassa son on yıldır, yalnızca eşcinsel olduğu için çeşitli saldırılarla karşı karşıya kalan, tehdide ve şantaja uğrayan, dövülen, yaralanan, öldürülen onlarca insan vardır. Bu saldırılar karşısında resmi makamların takındığı tutum ve aldığı önlemler ise; gay hakları aktivisti Peter Tatchell’in 2007’de Moskova’da karşı karşıya kaldığı bu durumdaki gibidir: “İnsanlar beni yere düşürüp tekmelerken polis orada dikiliyordu. Dört ya da beş neo-Nazi bana saldırdı. Polis de izledi. Belli bir noktada, polis beni gözaltına aldı ve bana saldıran neo-Nazileri serbestçe gitmelerine izin verdi” (Harding, 2007).

Grafik 3.4. LGBTİ+ Bireylere Yönelen Nefret Suçlarının Yıllara Göre Artışı

Kaynak: Kondakov & Shtorn, 2017.

Tüm bu tablonun belki de en vahim detayı ise 2017’de Çeçenistan’da LGBTİ+ bireylere yönelen şiddetin boyutlarıdır. Çeçenistan’ın resmi kurumlarında görev alan isimlerin LGBTİ+ bireylere karşı uyguladıkları fevri ve ölçsüz şiddetin boyutu Rusya’daki homofobinin düzeyini ortaya koyan uç örneklerinden biridir (E. Yıldırım, 2017f). 1 Nisan 2017’de *Novaya Gazeta* tarafından “Namus Cinayeti” (Убийство чести) başlığıyla yapılan habere göre, Çeçenistan Özerk Cumhuriyeti’nin Argun şehrinde, Çeçen emniyet güçlerinden bir grup, 16-50 yaş aralığında yüzden fazla erkeği eşcinsel oldukları için çeşitli şekillerde tuzığa düşürülüp bir binaya kapatmışlardır (Milaşina, 2017; Milaşina & Gordienko, 2017; *Novaya Gazeta*, 2017a, 2017b, 2017c). Binada tutsak tutululardan birisi buradan kaçıp, bir biçimde *Novaya Gazeta* gazetesine ulaşmış ve haberin yapılmasını sağlayabilmiştir. Bu kişinin anlattıklarına göre, binadaki mağdurlar uç seviyelerde kötü muamele, dayak ve işkenceye maruz kalmışlardır. Hatta, bunun yanısıra, üç kişinin öldüğü ve bir kişinin de kayıp olduğu ifade edilmektedir.

Tüm bu durumun ise, Moskova'da faaliyet yürüten Rusya'daki LGBT aktivist ağının Mart ayının başlarında -Kafkasya'da dâhil olmak üzere- ülkenin çeşitli şehirlerinde organize etmek istedikleri "Gay Pride" yürüyüşü başvurusuna karşı verilen homofobik tepkiler üzerinden meydana geldiği varsayılıyor (Milaşina, 2017; Radyo Svoboda, 2017) Çeçen yetkili mercileri ise, bu vakanın "profilaltik" bir uygulama olduğunu iddia etmekte (Milaşina & Gordienko, 2017). Lakin, diğer bir yandan, mağdurları bekleyen esas tehlike ise, bir kısmının serbest bırakılıp ailelerine teslim edilmiş olmalarıdır. Çünkü İslamizasyonun ve muhafazakârlığın bir hayli yüksek olduğu Çeçenistan'da kadınlara ve eşcinsellere yönelik olarak sıklıkla "namus cinayetleri" işlenmektedir. Çeçen toplumu nezdinde, böylesine bir ithafa ve muameleye maruz kalan birisinin hem kendisi hem ailesi hem de akrabaları için hayli utanç verici bir durumdur ve bu nedenle de bu kişilerin hayatlarından ciddi biçimde endişe edilmektedir.

Sonuçta, genel olarak Rus devletinin toplumsal muhalefete yönelik hasmane tutumu sebebiyle Rus halkının çoğunluğu toplumsal muhalefet ve/veya sivil toplum alanında ortaya çıkabilecek her türden sınıf ya da kimlik mücadelesine karşı kuşku ve endişeyle bakmakta ve devletin geliştirdiği hegemonik tavrı benimsemeyi yeğlemektedir. Zaten Rus devletinin ve Putin yönetiminin toplumsal muhalefet unsurlarını -eldeki tüm imkânlar kullanılarak siyasal, yasal ve/veya ideolojik olarak- ötekileştirmek, düşmanlaştırmak ve kriminalize etmek üzerinden elde ettiği meşruiyet zeminini kendi otoriter ve otokratik yönetimi için kullandığı da açıktır. Dünyanın her yerinde olduğu gibi, baskıcı ve otoriter devlet aygıtının karşısına kolektif ve örgütlü bir mücadelenin vücuda getireceği bir toplumsal muhalefet çıkmadığı sürece de sadece çeşitli türden hak ihlalleri ya da zorbalıklar vuku bulmayacak aynı zamanda devlet, toplum ve birey arasındaki ilişki de hep bir güç kullanma ve/veya baskı ve zor yoluyla rıza üretme üzerinden şekillenecektir. Rusya özelinde, esasında Rus toplumsal muhalefetini oluşturan diğer tüm ögeler gibi, LGBTİ+ hareketinin de içinde bulunduğu siyasal, toplumsal ve sosyo-kültürel

koşullar nedeniyle Batıdaki misallerinden hayli farklı bir varoluş çabası vermek, hayli farklı bir mücadele hattı izlemek zorunda olduğu açıktır. Bu sebeple de, LGBTİ+ hareketinin karşılaştığı deneyimlerden yol çıkarak, Rus toplumsal muhalefetinin izleyeceği güzergâh bir anlamda evrenselden kopmadan ulusalın ve yerelin potansiyellerini ve imkânlarını mümkün olduğunca realize edebilecek bir yol haritası belirleyip yola düşmektir.

3.2.3. ÇEVRE HAREKETİ

Rusya coğrafik olarak dünyanın en büyük ülkesi olmasının getirdiği yeraltı ve yerüstü kaynaklarını ve doğal çeşitliliği son yüz yıldır kalkınma, büyüme, sanayileşme adı altında hayli hor kullanan bir ülkedir de aynı zamanda. Özellikle de, son 50 yıldır tüm dünya sathında kamuoyu nezdinde artış gösteren çevre duyarlılığına karşı ilgisiz ve duyarsız kalan ülkelerin başında gelen Rusya Federasyonu sahip olduğu kaynakları oldukça açgözlü bir biçimde tüketme çabası içinde olmasının yanında ülke sınırları içindeki doğal yapıya da verdiği geri dönüşümü hayli zor olan zararları da göz ardı etmeyi tercih etmektedir. Bu duruma verilebilecek en iyi örnekler ise, Baykal, Aral ve Karaçay Gölleri'dir. "Baykal Gölü Rusya'nın önemli bir çevre sembolüdür ve çevrecilerden, hükümetten ve uluslararası camiadan kayda değer bir ilgi çeken birkaç örnekten biridir" (Martus, 2017: 137). "Baykal Gölü dünyanın en eski ve derin gölüdür; dünyanın donmamış taze su rezervinin yaklaşık %20'sine sahiptir [... ve] çok sayıda endemik flora ve faunanın yuvasıdır" (Martus, 2017: 137). Fakat gölün yakınlarında kurulan ve hem gölden su çeken hem de kirli suyu göle bırakan fabrika kompleksi ise SSCB döneminde kurulmuş ve uzun yıllar boyunca savunma sanayi için saf selüloz üretmiştir (Martus, 2017: 138). 1999'da çıkan Baykal Yasası'na rağmen çevre örgütlerinin, akademisyenlerin ve uzmanların çabaları sonrası Baykal Selüloz ve Kâğıt Fabrikası (Байкальский целлюлозно-бумажный комбинат – БЦБК) ancak 2013'de

kapatılabilmiştir (Martus, 2017: 139-140). Fakat Aral ve Karaçay Gölleri için geri dönüş artık pek mümkün değildir. SSCB döneminde pamuk üretimi için gerekli suyun Aral Gölü ve onu besleyen nehirlerden çekilmesi sonucu göl bugün hemen hemen tamamen kurumuş durumdadır. Karaçay Gölü ise yakınlarındaki nükleer tesisin bıraktığı radyoaktif atıklar nedeniyle çevresine ölümcül derecede radyasyon yaymaktadır. Çernobil'den kat be kat fazla radyasyon yayan göl, dünyanın en radyoaktif yerlerinin başında gelmektedir (Lenssen, 1991: 15).

Başta Çernobil felaketi ve bunun gibi daha birçok örneğin deneyimlendiği SSCB'den Rusya Federasyonu'na uzanan süreçte kaydedilen olumlu merhale ise Rus kamuoyunda gelişen çevre bilinci ve çevre örgütlerinin son derece aktif bir biçimde faaliyet yürütmeleridir. İlk olarak, çevreye dair muhalefetin filizlendiği dönem ise hem 1986'da vuku bulan Çernobil felaketine hem de *perestroyka* ve *glasnost* politikalarına denk gelen 1980'lerin sonları olmuştur. Bu dönemin, çevre örgütlerinin hem nicelik olarak hem de nitelik olarak bir sıçrama kaydettiği bir dönem olduğunu söylemek mümkündür. Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında ise, çevre hareketi faaliyetlerine devam etme çabası içinde olsa da ülkenin içinde bulunduğu ekonomik ve toplumsal kaos elbette bu hareketi de olumsuz etkilemiştir. Fakat bu dönemde özellikle Batılı çevre örgütleri ve çevreye duyarlı uluslararası kurum ve kuruluşların desteği de 1990'larda Rus çevre hareketini ayakta tutan faktörler olmuştur.

2000'lere gelindiğinde ise, tablo biraz değişmiştir. Putin yönetiminin sivil toplum kuruluşlarının Batılı ya da uluslararası STK'lar ya da kurum ve kuruluşlarla yaptıkları işbirliklerin veya aldıkları destekleri “dış mihrakların içerideki uzantıları” olarak addetme eğiliminden dolayı Rus devleti/hükümeti toplumsal muhalefetin hemen hemen bütün unsurlarına karşı ekonomik, siyasal, yasal, toplumsal ve ideolojik bir baskı uygulama yoluna gitmektedir. Bu durumdan kuşkusuz ki çevre örgütleri de etkilenmektedir.

Özellikle de Rus çevre hareketinin Batı orjinli uluslararası çevre örgütleriyle kurduğu ilişki, doğrudan Rus devletinin bu tutumuyla karşı karşıya gelmelerine sebep olmaktadır. Yine de tüm bu kısıtlamalara, engellere rağmen Rus toplumsal muhalefeti için hayli canlı bir çevre hareketinin olduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda, Rus çevre hareketini oluşturan üç tür yapılanma mevcuttur: İlki, halk inisiyatifi tabanlı; ikincisi, profesyonel olarak aktivist olan kimselerin meydana getirdiği örgütlenmeler; ve üçüncü olarak da, hükümet/devlet-destekli ya da hükümet/devlet-ilintili yapılardır (Henry, 2010: 187).

İlk halk inisiyatifi tabanlı çevre yapılanmalarına verilebilecek en iyi örnek Khimki Ormanı eylemleridir. 2008’te devlet tarafından yapılması planlanan Moskova-St. Petersburg arasındaki otoyolun yapımı sırasında Khimki Ormanı’nın bir kısmının kesilecek olması hem o bölgede evleri ve *daçaları* olan halkı hem de koruma altındaki bu doğal park alanını korumak isteyen halk tarafından protesto edilmiş ve bu protesto hem Moskova’da hem de Khimki’de çeşitli eylemlere ve etkinliklere dökülmüştür. Bu arada, genç bir kadın eylemci, Yevgeniya Çirikova da yapılması öngörülen yola karşı muhalif hareketi örgütlediği için adeta bir ulusal kahraman olmuştur (Gilbert & Balzer, 2012: 370). Protestolar sırasında birkaç kez gözaltına alınan Çirikova, bu süreçte ailesinin güvenliğinden endişe duyduğunu da dile getirmiştir (Koerkamp & Sinico, 2010). *Khimkinskaya Pravda* yerel gazetesinin editörü Mihail Beketov da protesto gösterilerinin yapıldığı süreçte yapılacak otoban aleyhtarı yazdığı bir yazıdan dolayı bilinmeyen kişiler tarafından ağır şekilde dövülmüş ve yarı felçli kalmıştır (Koerkamp & Sinico, 2010). Ayrıca, 2010’da da *Kommersant* gazetesinden Oleg Kaşin ve aktivist Konstanton Fetisov da yine Khimki protestolarıyla bağlantılı olarak kritik saldırılara uğrayan isimler olmuştur (Koerkamp & Sinico, 2010). Bu saldırılar karşısında Çirikova’nun alınması gereken tutum, esasında hem Rus halkı hem de Rus toplumsal muhalefeti için de en geçerli yollardan biridir: “Yurttaşlar olarak başka bir yere kaçamayacağımızı fark etmemiz lazım. Polis’e ya da savcının ofisine gidemeyiz, kimse bizi savunmayacak. Sadece

birbirimizle birlik olarak, birbirimize bir biçimde yardım edebiliriz” (Koerkamp & Sinico, 2010).

İkinci türden çevre yapılanmaları; profesyonel aktivistlerin başını çektiği ve tek bir olay üzerinden değil de daha kapsamlı bir biçimde ve uluslararası çevre örgütleri ile ilişkili bir biçimde Rusya'nın çevre sorunlarıyla ilgili faaliyetler yürüten çevre örgütleridir. Buna verilebilecek örneklerin başında Greenpeace Rusya, WWF Rusya, Bellona Rusya, Feniks Fon, Rusya Ekoloji Hareketi, -Rusya'daki tüm çevre örgütlerini içine alan bir çatı örgüt olan- Rusya Sosyo-Ekolojik Birliği ve -Rusya'nın bu alandaki ilk STK'sı olan- Ecojuris'in yanısıra -Tablo 3.5.'de de görülebileceği gibi- Rusya Ekolojik Partisi “Yeşiller” ile Yeşiller ve Sosyal Demokratlar İttifakı gibi yapılanmalar sayılabilir. Ayrıca, belirtmekte fayda var ki Greenpeace Rusya'nın kurucusu Aleksey Yablokov ve Bellona Rusya'nın kurucusu ise Aleksandr Nikitin Rusya'nın önde gelen iki ünlü ve önemli çevre aktivistidir. Fakat özellikle de 2012'de çıkan “Yabancı Temsilci” Yasası'ndan çevre örgütleri de oldukça olumsuz etkilenmiştir (Sofronova, vd., 2014: 344). İnsan Hakları İzleme Örgütü'nün (HRW) açıkladığına göre; 29 STK “yabancı temsilci” olarak addedilirken, 14'ü kapatılmış ve sadece 4'ü aktif olarak faaliyetlerine devam etmektedir (Darby, 2017). Mesela, Rusya'nın kuzeybatısındaki Karelya Bölgesindeki ormanları korumak için faaliyet yürüten SPOK çevre örgütü bölge savcısının örgütün kamuoyu nezdinde hem adli mercileri hem emniyet birimlerini hem de yürütme organlarını şüphe altında bırakmakla suçlanmış ve bunun üzerine de örgüt eski halini lağvedip, yeniden sadece gönüllülere dayalı Rusya orjinli fonlarla faaliyet yürütecek biçimde kendini düzenlemeye gitmiştir (Darby, 2017).

Hatta sadece örgütler üzerinde değil Rusya'nın öne çıkan çevreci aktivistleri üzerinde de bir baskı olduğu gerçektir. Buna misalen, 1996'da Aleksandr Nikitin, 1997'de Grigory Pasko, 2007'de Olga Tsepilova ve 2015'de de Nadejda Kutepova belli

çevre sorunlarına dair verdikleri örgütlü mücadele ve bu mücadele için yürüttükleri faaliyetler üzerinden devlet sırrını ifşa etmekle ve casusluk yapmakla suçlanmışlardır. Bu yüzden Nikitin ve Pasko bir süre cezaevinde de kalmışlardır. Bunun yanında, 1990’larda Umutlar Gezegeni (Планета надежд) çevre örgütünü kuran Nadejda Kutepova ise, 2015’da Rusya’nın en çok izlenen kanallarından biri olan *Rossiya-1* kanalındaki bir haber spikerinin örgütün ve Kutepova’nın ABD fonları ile “endüstriyel casusluk” yaptığını söylemesi ve eski bir FSB çalışanının da bu faaliyetleri “ulusal güvenliğe bir tehdit” olarak ifade etmesi üzerine ciddi biçimde tehditler almaya başlamış ve bunun neticesinde de Rusya’yı terk edip Fransa’ya yerleşmiştir (Rothrock, 2017; Rojdestvenskiy, 2016). Ayrıca, Khimki Ormanı’nı korumak için protesto gösterilerini organize eden en baştaki isimlerden olan Yevgeniya Çirikova ise ailesine yönelik olarak aldığı tehditler nedeniyle 2015’te Rusya’yı terk edip Estonya’ya yerleşmiştir (The Guardian, 2015).

Üçüncü türden çevre örgütleri ise; son 10-15 yılda hayli artış gösteren toplumsal muhalefet unsurlarının “sözde” benzerleri olan quasi-yapılanmaların çevre mücadelesi alanında ortaya çıkanları olan pseudo çevre örgütleridir. Bu pseudo-örgütler genellikle devlet/hükümet yanlı ve destekli gruplardır. Çoğunlukla da sistem-karşıtı bir mücadelenin ve eylemliliğin ya önünü kesmek ya da onu depolitize ederek sönmülmendirmek veya sistem içine yeniden çekerek rejim lehine yürütülmesini sağlamak gibi hedefler için kurulmuş yapılardır. Rusya Ekolojik Odası, 30’dan fazla çevre örgütünün bir araya getirdiği bir birlik ve esas olarak devlet/hükümet ve/veya sistem muhalifi çevre örgütlerine karşılık olarak 2013’te devlet tarafından kurulduğu dile getirilmektedir (Nilsen, 2018). Örgüt; çevre hareketinin öncelikli olarak milliyetçi olması gerektiğini ve ticari ve endüstriyel gelişmeye karışmaması gerektiğini, bu nedenle de Greenpeace ve WWF gibi örgütlerinin yerine ülkenin kalkınmasına fayda sağlayacak “gerçek vatansever” çevre örgütlerine gereksinim olduğunu savunmaktadır (Nilsen, 2018). Örgütün Başkan Yardımcısı Vadim Petrov, Rusya’daki çevre örgütlerinin “amacının

çevrenin korunması değil ülkenin ekonomik olarak kalkınması” olduğunu söyler (Çernih, 2016). Aynı zamanda eski bir Duma milletvekili olan örgütün Başkanı Vladimir Semenov ise, “modern Rusya için yeni bir ajanda hazırladıklarını” ve de “ekolojik milliyetçiliğin ulusal nosyonun temeli” olduğunu belirtir (Çernih, 2016). Ayrıca, Semenov, “ekolojiye Batı yaklaşımının post-modernizm, anti-globalizm, radikal feminizm, yeşil anarşizm, anti-klerikalizm gibi payandalara dayandığını” da ileri sürmektedir (Çernih, 2016). Diğer bir yandan da, Semenov, “uluslararası pseudo-çevre örgütleri Greenpeace ve WWF” gibi örgütlerin “ekoloji bayrağı altında, ülkenin ekonomik kalkınmasının altını oyacak biçimde yolların, köprülerin, santrallerin, enerji faaliyetlerinin inşa edilmesine karşı devamlı bir mücadele” içinde olduklarını da dile getirir (Pravda, 2017).

Netice itibariyle, Rusya’daki çevre örgütlerinin varlığı, doğası, işlevi, imkânları ve sınırlılıkları üzerinden mevcut durum ele alınacak olursa, benzer bir biçimde Rus sivil toplum alanının da temel olarak ikiye ayrıldığını söylemek mümkündür. İlki karşı-hegemonik toplumsal muhalefet unsurları iken, diğeri ise -bazıları parastatal bazıları yarı-özerk olmak üzere- devlet/hükümet-destekli sivil toplum kuruluşları (government-organized non-governmental organization – GONGO) idir. Rusya özelinde bu iki ana hat arasındaki fark ise başta çevre örgütleri olmak üzere tüm sivil toplum alanında belli bazı karakteristik nitelikler üzerinden tanımlamak mümkündür. Bu nitelikler, çoğunlukla mevcut iktidarın oluşturduğu hegemonik projenin ile ideolojik söylemin karşısında nasıl bir konum aldığıyla ilgilidir. Rusya özelinde, mevcut Putin yönetiminin otoriter bir mahiyetinin olması dolayısıyla ideolojik söylemi de kuşkusuz ki bu hegemonik projeyi pekiştirecek öğelerden oluşmak zorundadır. Bu bağlamda da, bu ideolojik söylemin içeriğini ise; bir yanda vatanseverlik adı altında Rus/Slav milliyetçiliği, geleneksel değerler adı altında muhafazakârlık ve Rus toplumunun çoğunluğunun Ortodoks Hristiyan olması argümanları üzerinden de Rus Ortodoks Kilisesi’nin tahakkümü doldurmaktadır.

Bunların dışında kalan tüm öteki unsurları da; anti-Rusya, gayri-millî, potansiyel ulusal tehdit, rejim düşmanı, Batı'nın uzantısı, dış mihrakların içerideki işbirlikçileri/casusları olarak addederek bunu hegemonik ve ideolojik söylem dâhilinde sıklıkla başvurulacak argümanlar olarak kullanmak ise mevcut iktidara hem kendi meşruiyet alanı için hem muhtelif bir karşı-hegemonik toplumsal muhalefeti bastırmak için hem de tüm toplumu belli bir tanım etrafında konsolide etmek için uygun bir zemin de oluşturmaktadır. Bunun sebebi de, toplumsal muhalefet; iktidarın bir biçimde bir parçası olmaya direnmeli, toplumun devletle olan ilişkisi dâhilinde toplumun kendini yeniden tanımlayabileceği otonom alanlar yaratmak ve korumak için mücadele vermeli, protestolara katılan yurttaşların siyasal mobilizasyonunu sağlamak için her zaman rejimin meşruiyetini sorgulamalı, sorgulatmalı ve mevcut rejime alternatif oluşturabilecek gerçek anlamda demokratik, eşitlikçi, özgürlükçü, çoğulcu ve insanları razı edebilecek güçte bir yapılanma önermeli ve inşa sürecinde başat bir rol oynamalıdır.

SONUÇ

Dünya çapında 1990'ların sonunda başlayıp 2000'lerin ortalarından itibaren eşzamanlı olarak yükselişe geçen başlıca olgusal iki motiften biri bu dönemde vuku bulan küresel ekonomik ve yer yer organik krizler iken diğeri ise dünyanın çeşitli coğrafyalarında ortaya çıkan sistemik-olmayan ama toplumsal bellekte etkilerini uzun erimli olarak nakşeden protesto hareketleri olmuştur. Bu iki olgunun zuhur etmesini izleyen ya da eşlik eden başka bir durum ise son dönemde dünya sathında bir bir ülkelerin siyasal iktidarına gelen profillerin birbirine benzerliği ile buna eşanlı olarak artış göstermeye başlayan milliyetçi, muhafazakâr, zenofobik, homofobik cinsiyetçi bir eğilime sahip zaman zaman aşırı da olabilen sağ-kanat hareketler ve/veya yönelimlerdir. Siyasal iktidardaki profillerin genel bir resmine bakılacak olursa da, ağırlıklı olarak sağ-kanattan, milliyetçi, muhafazakâr, zenofobik, homofobik, cinsiyetçi, popülist, neoliberal otoriter bir lider görünümü çıkmaktadır. Tikel olarak ülkelerin kendi özgül koşullarına rağmen tüm dünya üzerinde tek tek ülkelerin ekonomik, siyasal ve toplumsal bazda böylesine bir örüntü sergilemesi ise küresel bazda varolan ekonomi politik atmosferin bir izdüşümünü vermektedir.

Kriz içindeki kapitalizme deva olması için uygulamaya konulan hegemonik proje neoliberalizmin yarattığı ortamı oluşturan iki ana öge ise; bir yanda neoliberalizmin gündelik hayatlarında değdiği yerden müşkül ve daimi bir hareketlenme potansiyeli taşıyan toplumlar ile, diğeri yanda otoriterleşen bir devlet biçiminin vücuda geldiği popülist bir liderin gölgesi altında varlığını muhafaza etmeye çalışan kesimlerdir. 2000'lerin başından beri yavaş yavaş kendini göstermeye başlayan bu örüntü hemen hemen tüm dünya üzerinde yapılagelen tüm oy tercihlerinde kendini gösterir hale de gelmiştir. Bu tablonun; bir tarafında toplumun -milliyet, din, cinsiyet, cinsel yönelim, sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel bağlamda- azınlıkları ve mağdur, madun kesimleri, diğeri

tarafında toplumun “beyazları” ile çeşitli sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel bağlamlar üzerinden otoriter liderlerin popülist söylemlerine takılıp kalan kesimleri vardır. Kuşkusuz ki, kendine has tüm özgül koşullarına rağmen, bu resmin bellibaşlı bir örüntüsü ise Rusya Federasyonudur. Bu nedenle de, çalışmanın temel sorunsalı; Rusya’da otoriter devlet biçiminin çehresini oluşturan mevcut siyasal iktidarın ve başındaki liderin haiz olduğu hegemonik projenin irdelenmesiyle birlikte, bu coğrafyada mümkünatı ihtimal dahilinde olabilecek toplumsal muhalefet olanaklarının geliştirildiği/geliştirilebileceği muhtemel karşı-hegemonik zeminin imkânları ve sınırlılıklarının incelenmesi olmuştur.

Ezcümle, bu çalışmaya zemin oluşturacak ana problem; Rus siyasal kültürü içinde önemli bir yeri olan toplumsal muhalefetin bugünkü mevcudiyetinin koşullarının ele alınması olmuştur. Günümüzde modern devlete ve devletin biçimlerindeki neoliberal dönüşümün otoriterleştirdiği siyasal iktidara karşı son dönemlerde oluşagelen toplumsal muhalefetin ve direniş odaklarının örgütlenmesinin önemi ile muhalefetin ve direnişin pratikteki görüngüleri, Sovyetler Birliği sonrası Rusya’da kapitalist sisteme entegre bir siyasal iktidarın hegemonik kurulumu ve karşı-hegemonik konumlanmaları üzerinden, yapısal ve bütünsel bir biçimde ele almanın olanakları da sorgulanmaya çalışılmıştır. Hem Rus toplumunun sosyo-ekonomik ve siyasal yapısını anlamlandırmanın zeminini hem de Rus coğrafyasındaki örneklemeler üzerinden Batı-dışı bir toplumsal muhalefet ve direniş anlatısının imkânını oluşturacak düzeyde günümüz Rusya’sındaki mevcut toplumsal muhalefeti çeşitli açılardan irdelenmiştir. Toplumsal muhalefetin Rus coğrafyasında varlığını sürdürme pratiklerinin ve güçlü bir iktidar modelinin inşa edildiği bir toplumda bu pratikler üzerinden muhtemel karşı-hegemonik direniş imkânlarının izinin sürülmesi çalışmanın temel sorunlarından birini oluşturmuştur. Ayrıca, bu bağlam dâhilinde, çalışmanın üzerine kurulduğu argüman ise; özellikle de soldan ve karşı-hegemonik bir çatı altında bir araya gelme potansiyeli olan tüm toplumsal muhalefet hareketlerinin bu coğrafyada vücuda getirdiği tek mil bir muhalif yapılanmanın sahip olduğu ekonomi

politik zemini kavrayabilme hususunun, bu kesimlere özgü olgusal analizlerin vasıtasıyla, varolan hegemonik proje ile olası karşı-hegemonik direniş odaklarının Rusya'daki kaydadeğer noktalarının saptama imkânının temellendirilmesi olmuştur.

Aynı zamanda, bu bağlam dâhilinde, bu çalışmada, küresel kapitalist üretim ilişkilerinin yarattığı dönüşümlerin neticesi olarak ortaya çıkan yeni türden toplumsal formasyonun iki ana hattı olarak otoriter(leşen) devlet/iktidar ile yeni türden sınıf ve kimlik mücadeleleri genel çerçeveyi oluşturması kaydıyla, günümüz Rusya'sında toplumsal muhalefetin ve muhtemel direniş imkânlarının, küresel kapitalizmin çizdiği yolda uluslararasılaşan sermaye ve otoriterleşen devlet biçiminin baskı ve zor mekanizmalarına karşı varolabilme imkân ve potansiyellerinin incelenmesinin yanında, günümüzde iktidarın inşası ve hegemonik projesinin oluşturulması ile iktidara/sisteme karşı direnişin filizlenmesi aşamasında bireysel ve kitlesel olanın nasıl değiştiği de tartışılmıştır. Diğer bir deyişle, 21. yüzyılın daha başları itibariyle tüm dünyada sokaklar, meydanlar ve diğer başka kamusal alanların toplumsal muhalefet bağlamında canlandığı bir süreçte, Rusya gibi özgün bir siyasal geçmişe sahip bir coğrafyanın bir yandan sınıf diğer yandan kimlik mücadeleleri üzerinden vücuda getirilecek bir toplumsal muhalefet imkânının gelişim sürecinin, siyasal ve toplumsal bazda gün de gün otoriterleşen bir iktidar yapılanmasının varlığının yanibaşında, izleyeceği hat çalışmanın yanıtını aradığı temel bir soru olmuştur.

Tüm bu kontekst içinde, hem otoriter devlet biçimi ve mevcut hegemonik projesinin hem de tüm dünyada ortaya çıkan örüntünün mühim bir parçası olan toplumsal muhalefetin bu coğrafyadaki izdüşümü ile Rus toplumsal muhalefetinin imkânları ve sınırlılıklarının irdelenmesi üzerinden bu küresel örüntünün ekonomi politik karakteri de ele alınmaya çalışılmıştır. İster küresel bazda olsun ister ulusal bazda isterse de yerel bazda, karşı-hegemonik bir toplumsal muhalefet hareketlenmesinin ekonomi politik karakteri ise;

hem küresel kapitalizmin ve ulusal neoliberalizmin ekonomik, siyasal ve toplumsal alanlarda yarattığı dönüşümün hem de bu dönüşümün sebebiyet verdiği muhtemel direniş odakları potansiyelini bugünün mevcut toplumsal muhalefet aktörlerinin ortaya çıkarma imkânının ele alınmasında kullanılacak kavram setini kapsayacak, zemin oluşturacak kavramsal, kuramsal bir niteliğe sahiptir.

Bu nedenle de, bu çalışma ile, Rusya’da günümüzdeki toplumsal muhalefetin ve muhtemel karşı-hegemonik direniş imkânlarının analizi ışığında, hem içinde bulunduğu devlet modeli ve rejim biçimindeki dönüşümlere paralel olarak mevcut siyasi iktidarın oluşturageldiği otoriter hegemonyanın hem de toplumsal muhalefetin ortaya koyabileceği bir karşı-hegemonya olanaklarının izdüşümlerinin aranması amaçlanmıştır. Bu bağlamda, çalışma üç bölümden oluşmaktadır: İlk bölümde, Sovyetler Birliği’nin son zamanları olan *perestroyka* ve *glasnost* dönemi üzerinden 1980’lerde ve SSCB’nin dağılması sonrasında kapitalizme geçiş süreci üzerinden 1990’larda Rus coğrafyasında vuku bulan ekonomik, politik ve toplumsal dönüşümler kadar Rus toplumsal muhalefetinin de bu dönemler içinde aldığı haller ele alınmaya; ikinci bölümde, 2000 sonrasında Putin’in iktidara gelmesi ile Rusya’da ortaya çıkan siyasal ve sosyo-ekonomik değişimlerle Putin yönetiminin ve Rus devletinin otoriter bir karakter kazanmasında yarattığı hegemonik proje ve üzerine kurulduğu ideolojik söylem zemini irdelenmeye; ve üçüncü bölümde ise, 2000 sonrası dönemde Rus toplumsal muhalefetinin varlığı, yeri, konumu, imkânları ve sınırlılıkları iki temel mücadele hattı olan mevcut sınıf ve kimlik mücadeleleri üzerinden müzakere edilmeye çalışılmıştır.

Sonuç olarak, âdeta modern bir Leviathan profili çizen bir liderin önderliğinde inşa edilen otoriter bir devlet/siyasal iktidar mekanizmasına sahip Rusya’da mevcut tahakküm ve zor mekanizmalarına karşılık Rus toplumsal muhalefet hareketleri ve direniş odakları ontolojik ve epistemolojik olarak nerede durduğu da çalışmanın cevaplamayı

amaçladığı başka bir soru olarak olacaktır. Vladimir Putin yönetimi altında otoriterleşen devletin bir yandan muhafazakârlaşmasına diğer yandan küresel kapitalizm ve neoliberal sistemle entegrasyonunun artmasına karşın toplumsal muhalefetin geliştirdiği mücadelenin alacağı hal ve izleyeceği seyir daha da önemli hale gelmiştir. Hatta, Poulantzas'ın (2000: 217-223) otoriter devlet kavramını tanımlarken kullandığı aşamaların neredeyse tümünü hayata geçiren Putin, “başkanlığının ilk sekiz yılı boyunca, [...] tüm büyük televizyon kanallarını etkili bir devlet kontrolü altına almış, işbirliğini en çok reddeden *oligarkları* haklarından mahrum etmiş ve diğerlerini de kendine yakın bir çizgiye çekmiş, federalizmi etkili bir biçimde sonlandırmış, orduyu ve istihbarat servisini güçlendirmiş, parti sisteminin ve federal parlamentonun içeriğini boşaltmış, ve geniş çaplı kitlesel protestoları imkânsız hale getirmiştir” (Greene, 2014: 61). Bu minvalde ortaya çıkan otoriter devlet biçimi ve onun somuta vardığı profil olan Putin'in mevcut küresel ekonomi politik örüntüden aldığı pay ortadadır. Lakin, bunun yanında Rus toplumsal muhalefetinin, bu örüntünün bir parçası olan hem uluslararası hem de ulusal karşı-hegemonik toplumsal muhalefet hareketlenmeleriyle kimi benzer kimi farklı yanlarına rağmen, varolan küresel hegemonik proje neoliberalizm ve onun ulusal/yerel bazdaki motifi olan otoriter devlet biçimiyle -çeşitli motivasyonlar sayesinde- kitlelerin desteğini arkasına alan sağ popülist liderlerin varoluşu bu yapıların içinde buldukları zorluğu ortaya koyar cinstendir. Mamefi, tüm bu ahval dahilinde, yine de dünya tarihinde yaşanan değişim, dönüşüm fırtınasının rüzgârlarının, eskiyi ya da varolanı muhafaza etmeye çalışan bu hegemonik projenin yelkenlerini alabora edeceği kesindir. Ve o vakit, tam da yapı ile öznenin birbirleriyle denk gelerek tarihin kaderini belirleyeceği an olacaktır.

KAYNAKÇA

Abdullayev, N., Elma, F., (2009), “Sovyetler Birliği’nde Reform Sürecinin Başlangıcı ve Gorbaçov Dönemi”, **Journal of Qafqaz University**, S. 26.

AIWO, (1999), “About Ourselves”, <http://www.owl.ru/eng/women/aiwo/> (28.09.2018).

Akça, İ., (2013), “Neoliberal “Otoriter Devlet””, **Yol Dergisi**, <https://www.yolsiyasidergi.org/neoliberal-otoriter-devlet-roportaj-ismet-akca> (14.11.2018).

Akça, İ., Özden, B. A., (2014), “AKP ve Türkiye’de Neoliberal Otoriterizmin Sınıfsal Dinamikleri”, **Başlangıç**, S. 2, s. 13-37.

Akçoraoğlu, A., (2018), “Küresel Neoliberal Sistemin Krizi, Çelişkileri ve Direnci: Post-Neoliberal Küresel İktisadi Düzene Geçiş Mümkün Mü?”, **İktisat ve Toplum Dergisi**, C. 8, S. 90, s. 40-53.

Aleksaşenko, S. V. (1990), “Ekonomiçeskaya Reforma: Polskiy Put”, **Mirovaya Ekonomika i Mejdunarodniye Otnoşeniya**, S. 7.

Allen, Robert C., (2001), “The Rise and Decline of the Soviet Economy”, **Canadian Journal of Economics**, C. 34, S. 4, s. 859-881.

Althusser, L., (2000), **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, çev. Y. Alp ve M. Özışık, İstanbul: İletişim Yayınları.

ANNA, (2010), **Violence Against Women in the Russian Federation**, Moscow: Alternative Report to the United Nations Committee on the Elimination of Discrimination Against Women.

- Anderson, P., (2015), “Incommensurate Russia”, **New Left Review**, S. 94,
<https://newleftreview.org/II/94/perry-anderson-incommensurate-russia>
(01.09.2018).
- Andreyeva, L., (2017), “Yesli vı protiv Putina — Mı vam pomojem”, **Village.ru**,
14.09.2017, <http://www.the-village.ru/village/city/city-interview/283280-vyu-s-katsem> (18.09.2018).
- Andreyeva, N. A., (1988), “Ne mogu postupatsya printsipami”, **Sovyetskaya Rossiya**,
13.03.1988, <http://www.revolucia.ru/nmppr.htm> (28.09.2018)
- Ansal, H., (1992), “Sovyetler Birliği’nde Emek Süreci”, **Onbirinci Tez**, S. 12.
- Aptekar, P., (2018), “Kak zakrit’ nezavisimıy profsoyuz”, **Vedomosti**,
<https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2018/01/12/747577-zakrit-profsoyuz>
(22.09.2018).
- Arestis, P., Sawyer, M. (2007), “Neoliberalizm ve Üçüncü Yol”, **Neoliberalizm: Muhalif bir Seçki**, ed. A. Saad-Filho ve D. Johnston, çev. Ş. Başlı ve T. Öncel, İstanbul: Yordam Kitap, s. 293-302.
- Argın, Ş., (1992), “Kapitalist Toplumda İşin ve İşgücünün Kaderi: Post-Fordizm”, **Birikim**, S. 41, <http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/4560/kapitalist-toplumda-isin-ve-iscucunun-kaderi-post-fordizm#.WVV8LiLTIW>
(28.09.2018).
- Aristoteles, (2013), **Politika**, çev. F. Akderin, İstanbul: Say Yayınları.
- Ashwin, S., (2012), “Gender”, **Routledge Handbook of Russian Politics and Society**, ed. G. Gill and J. Young, London: Routledge, s. 329-340.

Ashwin, S., Clarke, S., (2003), **Russian Trade Unions and Industrial Relations in Transition**, Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan.

Aslund, A., (1995), “The Russian Road to the Market”, **Current History**, Vol. 94, No. 594, s. 311-316.

Aslund, A., (2001), “The Myth of Output Collapse After Communism”, Working Paper No. 18, **Carnegie Endowment**.

Aslund, A., (2002), **Building Capitalism: The Transformation of the Former Soviet Bloc**, Cambridge: Cambridge University Press.

Aslund, A., (2007), **Russia’s Capitalist Revolution: Why Market Reform Succeed and Democracy Failed**, Washington D.C.: Peterson Institute for International Economics.

Ataay, F., (2006), **Neoliberalizm ve Devletin Yeniden Yapılandırılması: Türkiye’de Kamu Reformu Üzerine İncelemeler**, Ankara: De Ki Basım Yayın.

Ataay, F., Acar, E., (2008), “Devletin Yeniden Yapılandırılması ve Yerelleşme”, **İktisat Dergisi**, S. 500.

AWL, (2015), “Class Struggle and Marxism in Russia”, **Solidarity**, 26.07.2017, <https://www.workersliberty.org/story/2017-07-26/class-struggle-and-marxism-russia> (02.09.2018).

Azhgikhina, N., (2017), “In Russia, Are Fake Feminist Groups Back in Action?”, çev. A. W. Bouis, **The Nation**, 29.03.2017, <https://www.thenation.com/article/in-russia-are-fake-feminist-groups-back-in-action/> (18.09.2018).

- Azhgikhina, N., (2018), “Why Are Russian Women Opposed to #MeToo?”, çev. A. W. Bouis, **The Nation**, 23.02.2018, <https://www.thenation.com/article/why-are-russian-women-opposed-to-metoo/> (18.09.2018).
- Baer, B. J., (2008), “The New Representing Minorities in Culture of Russia Visibility: Sexual the Popular Post-Soviet”, **Sexuality and gender in Postcommunist eastern Europe and Russia**, ed. T. Sandfort and A. Stulhofer, New York: Routledge, s. 352-373.
- Baer, B. J., (2014), “Russian Gay and Lesbian Literature”, **The Cambridge History of Gay and Lesbian Literature**, ed. E. L. McCallum and M. Tuhkanen, Cambridge: Cambridge University Press, s. 421-437.
- Baer, B. J., (2016), “Queer in Russia: Othering the Other of the West”, **Queer in Europe: Contemporary Case Studies**, ed. L. Downing and R. Gillett, New York: Routledge, s. 173-188.
- Baker, U., (2012), **Dolaylı Eylem**, İstanbul: Birikim Yayınları.
- Balmforth, T., (2012), “The Paradox Of Russia’s Left”, **Radio Free Europe/Radio Liberty**, 19.02.2012, https://www.rferl.org/a/the_paradox_of_russias_left/24488988.html (04.09.2018).
- Baskova, S., (2013), “Poçemu «Za Marksa...»”, http://baskova.com/za_marksa_komentarii (25.08.2018).
- Başlamış, C., (2018), “Muhalefete Hayat Hakkı Yok”, **Vladimir Vladimiroviç Putin: Rusya’yı Ayağa Kaldıran Lider**, ed. C. Başlamış ve O. Deprem, İstanbul: Doğan Kitap.

- Bauman, Z., (2018), **Retrotopya**, çev. A. Karatay, İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Bayraktar, F., (2015), “‘Yönetişim’ Paradigması ve Neoliberalizm: Çelişki ve Kopuş Mu Uyum ve Süreklilik Mi?”, **Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, S. 2, s. 71-94.
- Bayramoğlu, S., (2009), “Düzenleyici Devlet Düzenlenirken: OECD Türkiye Raporu Üzerine Eleştirel Bir Çözümleme”, **Praksis**, S. 9, s. 143-162.
- BBC, (2017), “Russia: Anger at Move to Soften Domestic Violence Law”, 12.01.2017, <https://www.bbc.com/news/world-europe-38595993> (18.09.2018).
- Beams, N., (1998), “Russian Crisis Shakes Global Markets”, **World Socialist Web Site**, 25.08.1998. <http://www.wsws.org/news/1998/aug1998/rus-a25.shtml> (28.08.2018).
- Beck, U., (2005), **Power in the Global Age: A New Global Political Economy**, trans. K. Cross, Cambridge: Polity Press.
- Bedirhanoğlu, P., (2004), “Gorbaçov’dan Yeltsin’e Rusya’da Farklı Reform Pratikleri ve Neoliberalizm”, **Kalkınma ve Küreselleşme**, haz. S. Dedeoğlu ve T. Subaşat, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, s. 275-313.
- Belek, İ., (1997), “Yeni Kapitalist Paradigma ve ‘Kaliteli’ Yönetim”, **Toplum ve Hekim**, C. 12, S. 77, s. 34-39.
- Belek, İ., (1999), **Postkapitalist Paradigmalar**, İstanbul: Sorun Yayınları.
- Bell, D., (1999), **The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting**, New York: Basic Books.

- Beluza, A., (2016), “Distantsiya dlinnoi v bulletin,” **Rossiyskaya Gazeta**, 22.08.2016, <https://rg.ru/2016/08/22/nachalas-odna-iz-samyh-masshtabnyh-izbiratelnyhkampanij-v-istorii-rf.html> (06.09.2018).
- Berglöf, E., *et al.*, (2016), **The New Political Economy of Russia**, Cambridge: MIT Press.
- Bindman, E., (2015), “The State, Civil Society and Social Rights in Contemporary Russia”, **East European Politics**, Vol. 31, No. 3, s. 342-360.
- Birdal, S., (2017), “Tek-Adamlaşma: Rejim, Devlet, Jeopolitik”, **Kuşku ile Komşuluk: Türkiye ve Rusya İlişkilerinde Değişen Dinamikler**, ed. G. Özcan, E. Balta ve B. Beşgül, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 321-342.
- Biver, N., (2004), “Russian Federation”, **Leftist Parties of the World**, <https://www.broadleft.org/ru.htm> (11.09.2018).
- Bloom, P., (2016), **Authoritarian Capitalism in the Age of Globalization**, Cheltenham: Edward Elgar Press.
- Bobrov, Y. G., (1998), “A Balance Sheet of Capitalist Restoration in Russia”, **World Socialist Web Site**, 02.05.1998, <http://www.wsws.org/news/1998/may1998/rus-m2.shtml> (25.08.2018).
- Boçarova, S., (2013), “«Pod eto ugodno mojno podvesti»”, **Lenta.ru**, 28.01.2013, <https://lenta.ru/articles/2013/01/28/notfriendly/> (23.09.2018).
- Bolshakov, I., (2012), “The Nonsystemic Opposition, Terminological “Error” or Political Reality?”, **Russian Politics and Law**, Vol. 50, No. 3, s. 82-92.

- Bourdieu, P., (1998), “The Essence of Neoliberalism”, **Le Monde Diplomatique**, 08.12.1998, <http://mondediplo.com/1998/12/08bourdieu> (20.08.2018).
- Bourjaily, N., (2006), “Some Issues Related to Russia’s New NGO Law,” **International Journal of Not-for-Profit Law**, Vol. 8, No. 3, s. 4-5.
- Bowring, B., (2014), “Russia and the Return of the Class Struggle”, **The Project: A Socialist Journal**, 14.11.2014, <http://www.socialistproject.org/issues/russia-and-the-return-of-class-struggle/> (11.09.2018).
- Boycko, M., Shleifer, A., Vishny, R., (1995), **Privatizing Russia**, Cambridge: MIT Press.
- Broch, H., (2013), **Vergilius'un Ölümü**, çev. A. Cemal, İstanbul: İthaki Yayınları.
- Bruk, D., (2014), “Why do most Russian women hate feminism?” **Russia Beyond**, 08.03.2014, https://www.rbth.com/opinion/2014/03/08/whats_so_great_about_being_treated_like_a_man_34907.html (11.09.2018).
- Brus, W., (1975), **Socialist Ownership and Political Systems**, London: Routledge & Kegan Paul.
- Brus, W., (1992), “Sosyalizm – Uygulanabilir ve Yaşanabilir mi?”, **Piyasa Sosyalizmi Tartışması**, der. O. Akınhay, İstanbul: Belge Yayınları.
- Buyantueva, R., (2018), “LGBT Rights Activism and Homophobia in Russia”, **Journal of Homosexuality**, Vol. 65, No. 4, s. 456-483.
- Carroll, W., (2007), “Tracking the Transnational Capitalist Class: The View from on High”, **27th International Sunbelt Social Network Conference**, 1-6 May, Corfu (Greece).

- Caşın, M. H., (2015), “Rusya Federasyonu’nun Anayasal Rejimi”, **Putin’in Ülkesi: Yeni Yüzyıl Eşiğinde Rusya Federasyonu Analizi**, ed. İ. K. Ülger, Ankara: Seçkin Yayıncılık, s. 29-71.
- Chaykovskaya, E., (2012), “Russia’s Internet Use Surges”, **The Moscow News**, 18.04.2012, <http://www.russialist.org/archives/russia-internet-use-surges-824.php> (15.09.2018).
- Chebankova, E., (2013), **Civil Society in Putin's Russia**, London: Routledge.
- Chebankova, E., (2015), “Competing Ideologies of Russia's Civil Society”, **Europe-Asia Studies**, Vol. 67, No. 2, s. 244-268.
- Chen, J., Lu, C., (2011), “Democratisation and the Middle Class in China: The Middle Class’s Attitude towards Democracy”, **Political Research Quarterly**, Vol. 64, No. 3, s. 705-719.
- Chenoy, A. M., Kumar, R., (2017), **Re-emerging Russia: Structures, Institutions and Processes**, Singapore: Palgrave Macmillan.
- Chernyshova, N., (2013), **Soviet Consumer Culture in the Brezhnev Era**, London: Routledge.
- Christensen, P. T., (2017), “Labor Under Putin: The State of the Russian Working Class”, **New Labor Forum**, Vol. 26, No. 1, s. 64-73.
- Clarke, S., (1993a), “The Crisis of the Soviet System”, **What about the Workers? Workers and the Transition to Capitalism in Russia**, ed. S. Clarke, P. Fairbother, M. Burawoy and P. Krotov, London: Verso, s. 33-55.

- Clarke, S., (1993b), “The Contradictions of ‘State Socialism’”, **What about the Workers? Workers and the Transition to Capitalism in Russia**, ed. S. Clarke, P. Fairbothor, M. Burawoy and P. Krotov, London: Verso, s. 9-31.
- Clarke, S., (1998), “Structural Adjustment without Mass Unemployment? Lessons from Russia”, **Structural Adjustment without Mass Unemployment? Lessons from Russia**, ed. S. Clarke, Cheltenham; Northampton, MA: Edward Elgar, s. 9-88.
- Clarke, S., (2004), “Devlet Tartışmaları”, **Devlet Tartışmaları: Marksist Bir Devlet Kuramına Doğru**, ed. S. Clarke, çev. İ. Yıldız, Ankara: Ütopya Yayınevi, s. 7-88.
- Clarke, S., (2005), “Post-Socialist Trade Unions: China and Russia”, **Industrial Relations Journal**, Vol. 36, No. 1, s. 2-18.
- Cohen, S. F., (1980), “The Friends and Foes of Change: Reformism and Conservatism in the Soviet Union”, **The Soviet Union since Stalin**, ed. S. F. Cohen, A. Rabinowitch and R. Sharlet, Bloomington: Indiana University Press, s. 11-31.
- Cox, R., (1987), **Production, Power and World Order: Social Forces in the Making of History**, New York: Columbia University Press.
- Çulhaoğlu, M., (2013), “Vladimir İlyiç Lenin: Ne Yapmalı”, **Marksist Klasikleri Okuma Kılavuzu**, der. H. Erdoğan, İstanbul: Yordam, s. 403-423.
- Daniels, R. V., (2003), “Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa’da Anti-Komünist Devrimler: 1989-1991”, **Batı’da Devrimler ve Devrimci Gelenek: 1560-1991**, der. D. Parker, çev. K. İnal, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Daniels, R. V., (2007), **Rise and Fall of Communism in Russia**, New Haven: Yale University Press.

Darby, M., (2017), “Russia Brands Environmental NGO’s ‘Foreign Agents’”, **Climate Home News**, 21.11.2017, <http://www.climatechangenews.com/2017/11/21/russia-brands-environmental-ngos-foreign-agents/> (25.09.2018).

Demirci, M., (2013), “Yönetişim, Otorite ve Meşruiyet”, **Yönetişim: Türk Kamu Yönetimine Yansımaları**, ed. F. N. Genç, Konya: Çizgi Kitabevi, s. 1-62.

Deprem, O., (2018), “Kamulaştırma Görünümlü Devletleştirme Dönemi”, **Vladimir Vladimiroviç Putin: Rusya’yı Ayağa Kaldıran Lider**, ed. C. Başlamış ve O. Deprem, İstanbul: Doğan Kitap.

Dikmen, A. A., (2017), **Makine, İş, Kapitalizm ve İnsan**, İstanbul: NotaBene.

Dollbaum, J. M., (2017), “Curbing Protest Through Elite Co-optation? Regional Protest Mobilization by the Russian Systemic Opposition During the ‘For Fair Elections’ Protests 2011–2012”, **Journal of Eurasian Studies**, No. 8, s. 109-122.

Dooley, S., (2018), “Russia’s War on Women”, **BBC Three**, 31.01.2018, <https://www.bbc.co.uk/iplayer/episode/p05vb22n/stacey-dooley-investigates-russias-war-on-women> (11.09.2018).

Dresen, J. F., (2012), “The Role of State Corporations in the Russian Economy”, **Kennan Institute – Wilson Center**, 01.10.2012, <https://www.wilsoncenter.org/publication/the-role-state-corporations-the-russian-economy> (20.08.2018).

- Dubina, G., Çernih, A., (2016), “Patriotizm — posledneye pribejişe ekologii”, **Kommersant**, 06.04.2016, <https://www.kommersant.ru/doc/2957336> (28.09.2018).
- Dunlop, J. B., (1993), **The Rise of Russia and the Fall of Soviet Empire**, Princeton: Princeton University Press.
- Ebrill, L., Havrylyshyn, O., (1999), “Tax Reform in the Baltics, Russia, and Other Countries of the Former Soviet Union”, **IMF Occasional Paper** No. 182.
- Elder, M., (2009), “Russia Awards ‘Order of Parental Glory’ to Prolific Parents”, **The Telegraph**, 17.01.2009, <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/russia/4279145/Russia-awards-order-of-parental-glory-to-prolific-parents.html> (19.09.2018).
- Eltchaninoff, M., (2017), **Putin’in Aklında Ne Var?**, çev. M. I. Durmaz, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Embong, A. R., (2000), “Globalisation and Transnational Class Relations: Some Problems of Conceptualization”, **Third World Quarterly**, Vol. 21, No. 6, s. 989-1000.
- Engels, F., (1977), **Anti-Dühring**, çev. K. Somer, Ankara: Sol Yayınları.
- Euronews, (2012), “Rus Sendikal Hareketinin Yeniden Doğuşu”, 20.07.2012, <http://tr.euronews.com/2012/07/20/rus-sendikal-hareketinin-yeniden-dogusu>, <https://m.youtube.com/watch?v=MhaRXOyaBLY> (05.09.2018).
- Fefelova, A., Lyubinskaya, D., (2014), “Anti-Putin Protesters in Bolotnaya Case Sentenced”, **Russia Beyond**, 24.02.2014, <https://www.rbth.com/politics/>

2014/02/24/anti-putin_protesters_in_bolotnaya_case_sentenced_34517.html

(09.09.2018).

Femia, J. V., (1987), **Gramsci's Political Thought: Hegemony, Consciousness, and the Revolutionary Process**, Oxford: Clarendon Press.

Fıncıoğlu, S., (2015), "Post Fordizm, Küreselleşme ve Endüstrideki Dönüşüm", **Kriz ve Kritik**, S. 2, s. 41-44.

Flaherty, P., (1991), "Perestroika and the Neo-Liberal Project", **The Socialist Register 1991**, ed. R. Miliband ve L. Panitch, London: Merlin Press.

FNPR (2018), "The Federation of Independent Trade Unions of Russia (FNPR)", <http://www.fnpr.ru/n/55/7219.html> (03.09.2018).

FOM, (2017), "Ob obyektivnosti CMÍ i tematiçeskih predpoçteniyah grajdan", <https://fom.ru/SMI-i-internet/13618> (07.09.2018).

FOM, (2018a), "İnternet v Rossii: dinamika proniknoveniya – Zima 2017-2018 gg.", <https://fom.ru/SMI-i-internet/13999> (07.09.2018).

FOM, (2018b), "Kak çasto i zaçem lyudi smotryat televizor", <https://fom.ru/SMI-i-internet/14029> (07.09.2018).

Forgacs, D., (2010), **Gramsci Kitabı: Seçme Yazılar – 1916-1935**, çev. İ. Yıldız, İstanbul: Dipnot Yayınları.

Foster, J. B., (2017), "Küreselleşmiş Tekelci-Finans Kapitalin Yeni Emperyalizmi", çev. E. Ekici, **Monthly Review Türkiye**, S: 1, s. 35-57.

- Gaddy, C. G., (2002), “Has Russia Entered A Period of Sustainable Economic Growth?”, **Russia After the Fall**, ed. A. C. Kuchins, Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace; Brookings Institution Press, s. 125-144.
- Galyamina, Y., (2013), “Terapia apolitichnosti,” **Novaya Gazeta**, 05.02.2018, <https://www.novayagazeta.ru/articles/2018/02/05/75392-terapiya-apolitichnosti> (23.09.2018).
- Gee, T., (2011), **Counterpower: Making Change Happen**, Oxford: New Internationalist Publications.
- Gelman, V., (2008), “Party Politics in Russia: From Competition to Hierarchy”, **Europe-Asia Studies**, Vol. 60, No. 6, s. 913-930.
- Gelman, V., (2015), “Political Opposition in Russia: A Troubled Transformation”, **Europe-Asia Studies**, Vol. 67, No. 2, s. 177-191.
- Gerber, T. P., Hout, M., (2004), “Tightening up: Declining class mobility during Russia’s market transition”, **American Sociological Review**, Vol. 69, No. 5, s. 677-703.
- Gerstenberger, H., (1976), “The Formation of the Bourgeois State”, **Bulletin of the Conference of Socialist Economists**, No. 13.
- Gessen, M., (2017), **The Future Is History: How Totalitarianism Reclaimed Russia**, New York: Penguin Books.
- Getty, J. A., (2016), **Stalinizm Hükmederken: Bolşevikler, Boyarlar ve Geleneğin Ayak Direyişi**, çev. G. Ç. Güven, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gilbert, L., Balzer, H., (2012), “Civil Society”, **Routledge Handbook of Russian Politics and Society**, ed. G. Gill and J. Young, London: Routledge, s. 364-374.

Gill, S., Law, D., (1988), **The Global Political Economy**, Hertfordshire: Harvester-Wheatsheaf.

Goldman, E, (2006), **Vision On Fire**, ed. David Porter, Oakland: AK Press.

Goldman, M. I., (1987), **Gorbachev's Challenge**, New York; London: W. W. Norton & Company.

Goldman, M. I., (2003), **The Piratization of Russia: Russian Reform Goes Awry**, London; New York: Routledge.

Gontmakher, E., Ross, C., (2015), "The Middle Class and Democratisation in Russia", **Europe-Asia Studies**, Vol. 67, No. 2, s. 269-284.

Gooding, J., (1992), "Perestroika As Revolution from Within: An Interpretation", **The Russian Review**, No. 51.

Gorbachev, M., (1987), **Perestroika: New Thinking for Our Country and the World**, New York: Harper and Row Publishers.

Gorbaçov, M., (1986), **SBKP 27. Kongresi'ne Sunulan Merkez Komitesi Politik Raporu**, Moskova: APN Yayınevi.

Gorbaçov, M., (1987), **Glasnost: Asıl Neyi İstiyorum?**, çev. T. T. Çandar ve A. Cemal, İstanbul: Dönemli Yayıncılık.

Gorbaçov, M., (1988), **Perestroika: Ülkemiz ve Dünya için Yeni Düşünce**, çev. K. Yargıcı, İstanbul: Güneş Yayınları.

Gorokhovskaia, Y., (2018), "In Moscow, Candidates Opposed to Putin are Running and Winning. Here's Why That Matters", **The Washington Post**, 04.01.2018,

https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2018/01/04/in-moscow-candidates-opposed-to-putin-are-running-and-winning-heres-why-that-matters/?utm_term=.1439599eebd9 (05.09.2018).

Gould-Davies, N., Woods, N., (1999), "Russia and the IMF", **International Affairs**, Vol. 75, No. 1, s. 1-22.

Gramsci, A., (1971), **Selections from Prison Notebooks**, ed. & trans. Q. Hoare and G. Nowell-Smith, New York: International Publishers.

Gramsci, A., (2007), **Prison Notebooks - Volume 3**, trans. J. A. Buttigieg, New York: Columbia University Press.

Gramsci, A., (2010), "Kapital'e Karşı Devrim", **Gramsci Kitabı: Seçme Yazılar 1916-1935**, çev. İ. Yıldız, Ankara: Dipnot Yayınları, s. 39-44.

Greene, S. A., (2014), **Moscow in Movement: Power and Opposition in Putin's Russia**, Stanford: Stanford University Press.

Guillory, S., (2018), "Die Linke in Russland steckt in der Ecke fest", **Russland-Analysen**, No. 355, s. 19-23, <http://www.laender-analysen.de/russland/pdf/RusslandAnalysen355.pdf> (14.09.2018).

Gustafson, T., (1989), **Crisis amid Plenty: The Politics of Soviet Energy under Brezhnev and Gorbachev**, Princeton: Princeton University Press.

Gültekin, T., Romanov, E., (2008), **Fıkralar & Komplimanlar**, İstanbul: Veziroğlu Kitap.

Güveloğlu, N., (2004), "Demokrasinin Neoliberal Çağda Geçirdiği Dönüşümün Siyasal Partiler Üzerindeki Etkileri", **Praksis**, S. 12, s. 11-36.

- Güzelsarı, S., (2004), “Kamu Yönetimi Disiplininde Yeni Kamu İşletmeciliği ve Yönetişim Yaklaşımları”, **A.Ü. SBF-GETA Tartışma Metinleri**, S. 66, s. 1-25.
- Güzelsarı, S., (2008), **Küresel Kapitalizm ve Devletin Dönüşümü**, İstanbul: SAV.
- Han, B. C., (2018), **Zamanın Kokusu**, çev. Ş. Öztürk, İstanbul: Metis Yayınları.
- Hanson, P., (2003), **The Rise and Fall of the The Soviet Economy: An Economic History of the USSR 1945-1991**, London: Routledge.
- Harding, L., (2017), “Gay Activists Beaten and Arrested in Russia”, **The Guardian**, 28.05.2007, <https://www.theguardian.com/world/2007/may/28/russia.gayrights> (21.09.2018).
- Harvey, D., (2012), “Yaratıcı Yıkım Olarak. Neoliberalizm”, çev. E. Çamuroğlu-Çığ ve Ü. Çığ, **Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 2, S. 2, s. 67-88.
- Harvey, D., (2015), **Neoliberalizmin Kısa Tarihi**, çev. A. Onacak, İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Healey, D., (2001), **Homosexual Desire in Revolutionary Russia: The Regulation of Sexual and Gender Dissent**, Chicago: University of Chicago Press.
- Heaney, D., (2015), **The Territories of the Russian Federation 2015**, London: Routledge.
- Hellman, J., (2002), “Russia's Transition to A Market Economy: A Permanent Redistribution?”, **Russia After the Fall**, ed. A. C. Kuchins, Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace.

- Henry, L. A., (2010), **Red to Green: Environmental Activism in Post-Soviet Russia**, Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Herpen, M. van., (2014), **Putin's Wars: the Rise of Russia's New Imperialism**, Lanham: Rowman & Littlefield.
- Herrera, Y. M., (2001), "Russian Economic Reform, 1991-1999", **Russian Politics: Challenges of Democratization**, ed. Z. Barany and R. G. Moser, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobson, P., (2015), "Most Russians Want Homosexuals 'Liquidated' or Ostracized – Poll", **The Moscow Times**, 11.09.2015, <https://themoscowtimes.com/news/most-russians-want-homosexuals-liquidated-or-ostracized-poll-50193> (21.09.2018).
- Hoffman, E. T., (2011), "Kremlin Rising: Putin's Russia and the Counter-Revolution", **Kennan Institute – Wilson Center**, <https://www.wilsoncenter.org/publication/kremlin-rising-putins-russia-and-the-counter-revolution> (28.08.2018)
- Holloway, J., Picciotto, S., (1977), "Capital, Crisis and the State", **Capital and Class**, No. 2.
- Horne, S. G., Maroney, M. R., Zagryazhskaya, E. A., Koven, J., (2017), "Attitudes Toward Gay and Lesbian Individuals in Russia: An Exploration of the Interpersonal Contact Hypothesis and Personality Factors", **Psychology in Russia: State of the Art**, Vol. 10, No. 2, s. 21-34.
- Hudson, G. E., (2007), "American Perceptions of Russian NGO Development and the Need for Evidence," **Predstavitalnaya vlast v XXI veke**, Vol. 2, No. 75, <http://pvlast.ru/archive/index.215.php> (04.09.2018).

Huskey, E., (2001), “Political Leadership and the Center-Periphery Struggle: Putin's Administrative Reforms”, **Gorbachev, Yeltsin, and Putin: Political Leadership in Russia’s Transition**, ed. A. Brown and L. Shevtsova, Washington: Carnegie Endowment for International Peace, s. 113-142.

Hutchings, S., (2017), “We Must Rethink Russia’s Propaganda Machine In Order to Reset the Dynamic that Drives It”, **LSE British Politics and Policy Blog**, 04.04.2018, <http://blogs.lse.ac.uk/politicsandpolicy/we-must-rethink-russian-propaganda/> (05.09.2018).

IndustriALL, (2018). “Russia: Court Rules to Dissolve ITUWA”, <http://www.industrialunion.org/russia-court-rules-to-dissolve-ituwa> (09.09.2018).

Interfax, (2013), “Medvedev Still Against Government Involvement in Media”, 22.05.2013, <http://russialist.org/medvedev-still-againstgovt-involvement-in-media> (05.09.2018).

Javeline, D., Lindemann-Komarova, S., (2010), “A Balanced Assessment of Russian Civil Society,” **Journal of International Affairs**, 17.04.2010, <https://jia.sipa.columbia.edu/balanced-assessment-russian-civil-society> (10.09.2018).

Javeline, D., Lindemann-Komarova, S., (2017), “Indigenously Funded Russian Civil Society,” **PONARS Policy Memo**, No. 496, <http://www.ponarseurasia.org/memo/indigenously-funded-russian-civil-society> (10.09.2017).

Jessop, B., (1977), “Recent Theories of the Capitalist State”, **Cambridge Journal of Economics**, Vol.1, No. 4, s. 353-373.

Jessop, B., (1994), "Post-Fordism and the State", **Post-Fordism: A Reader**, ed. A. Amin, Oxford: Blackwell, s. 251-279.

Jessop, B., (2002), "Globalization and the National State", **Paradigm Lost: State Theory Reconsidered**, ed. S. Aronowitz and P. Bratsis, London: University of Minnesota Press.

Jessop, B., (2006), "Spatial Fixes, Temporal Fixes and Spatio-Temporal Fixes", **David Harvey: A Critical Reader**, ed. N. Castree and D. Gregory, Oxford: Blackwell Publishing, s. 142-166

Johnson, J. E., (2009), **Gender Violence in Russia: The Politics of Feminist Intervention**, Bloomington: Indiana University Press.

Johnson, J. E., (2014), "Pussy Riot as a feminist project: Russia's gendered informal Politics", **Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity**, Vol. 42, No. 4, s. 583-590.

Jones, J., (2011), "Putin's Youth Movement Provides A Sinister Backdrop to Russia's Protests", **The Guardian**, 08.12.2011, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2011/dec/08/putin-russia-elections> (01.09.2018).

Jouanny, J.-R., (2017), **Putin Ne İstiyor?**, çev. M. Öztürk, İstanbul: İletişim Yayınları.

Kagarlitskiy, B., (1992), "Demokrasi Yerine Piyasa Mı?", **Piyasa Sosyalizmi Tartışması**, der. O. Akınhay, İstanbul: Belge Yayınları.

Kagarlitskiy, B., (1996), **Rusya'da Kapitalizm Neden Tutmadı?**, çev. K. Şahin, İstanbul: Metis Yayınları.

Kagarlitskiy, B., (2000a), **The Twilight of Globalization: Property, State and Capitalism**, çev. R. Clarke, London: Pluto Press.

Kagarlitskiy, B., (2000b), **The Return of Radicalism: Reshaping the Left Institutions**, çev. R. Clarke, London: Pluto Press.

Kagarlitskiy, B., (2001), "Russia: Is there life for KPRF after Yeltsin?", **Green Left Weekly**, 17.01.2001, <https://www.greenleft.org.au/content/russia-there-life-kprf-after-yeltsin> (07.09.2018).

Kagarlitskiy, B., (2002), **Russia Under Yeltsin and Putin: Neo-liberal Autocracy**, London: Pluto Press.

Kagarlitskiy, B., (2004), "From Global Crisis to Neo-imperialism: The Case for a Radical Alternative", **The Politics of Empire Globalisation in Crisis**, ed. A. Freeman and B. Kagarlitsky, London: Pluto Press, s. 241-274.

Kagarlitskiy, B., (2006), **Orta Sınıfın İsyanı**, çev. B. Akkıyal, Ankara: Phoenix Yayınevi.

Kagarlitskiy, B., (2007), **Çevrenin İmparatorluğu: Rusya ve Dünya Sistemi**, Ankara: Phoenix Yayınevi.

Kagarlitskiy, B., (2008a), **Bugünkü Rusya: Neoliberalizm, Otokrasi ve Restorasyon**, çev. F. Arıkan ve S. Arıkan, İstanbul: İthaki Yayınları.

Kagarlitskiy, B., (2008b), **Empire of the Periphery: Russia and the World System**, çev. R. Clarke, London: Pluto Press.

Kagarlitskiy, B., (2009), “The Class Struggle in Post-Soviet Russia”, **New Politics**, Vol. 12, No. 3, <http://newpol.org/content/class-struggle-post-soviet-russia> (07.09.2018).

Karlinsky, S., (1976), “Russia’s Gay Literature and History (11th-20th Centuries)”, **Gay Sunshine**, No. 29-30, s. 1-7.

Karlinsky, (1991), “Russia's Gay Literature and Culture: The Impact of the October Revolution”, **Hidden from History: Reclaiming the Gay and Lesbian Past**, ed. M. B. Duberman, M. Vicinus and G. Chauncey, Jr., London: Penguin Books, s. 347-364.

Kay, R., (2000), **Russian Women and Their Organizations: Gender, Discrimination and Grassroots Women's Organizations, 1991-96**, New York: Palgrave Macmillan.

Keeran, R., Kenny, T., (2004), **Socialism Betrayed: Behind the Collapse of the Soviet Union**, New York: International Publishers Inc.

Keeran, R., Kenny, T., (2014), **İhanete Uğrayan Sosyalizm: Sovyetler Birliği'nin Çöküşünün Arka Planı**, çev. M. Akad, İstanbul: Yazılama Yayınevi.

Keller, B., (1987), “The Summit; glasnost (glas'nust) n. 1. publicity 2. openness,” **The New York Times**, 11.12.1987, <http://www.nytimes.com/1987/12/11/world/the-summit-glasnost-glas-nust-n-1-publicity-2-openness.html> (22.08.2018).

Koerkamp, G. G., Sinico, S., (2010), “Moscow to Restart Work on Highway through Khimki Forest”, **Deutsche Welle**, 15.12.2010, <https://www.dw.com/en/moscow-to-restart-work-on-highway-through-khimki-forest/a-6337979> (27.09.2018).

- Kon, I., (2008), “Sexual Culture and Politics in Contemporary Russia”, **Sexuality and Gender in Postcommunist Eastern Europe and Russia**, ed. T. Sandfort and A. Stulhofer, New York: Routledge, s. 220-240.
- Kondakov, A., Shtorn, E., (2017), “Charting Russia’s Most Dangerous Cities for LGBT People”, **Open Democracy**, 29.06.2017, <https://www.opendemocracy.net/od-russia/alexander-kondakov-evgeny-shtorn/charting-russia-s-most-dangerous-cities-for-lgbt-people> (21.09.2018).
- Kosterina, I., Bashinova, J., (2017), “LGBTI in Russia: History of Success, Opportunities and Challenges”, **Heinrich Böll Stiftung**, 29.05.2017, <https://www.boell.de/en/2017/05/29/lgbt-russia-history-success-opportunities-and-challenges> (21.09.2018).
- Kotz, D. M., Weir, F., (2012), **Gorbaçov’dan Putin’e Rusya’nın Yolu: Sovyet Sisteminin Çöküşü ve Yeni Rusya**, çev. C. Çakır, İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Kozlova, N., (2014), “International Women’s Day and the Construction of the Soviet Gender System”, **Women's History in Russia: (Re)establishing the Field**, ed. M. Muravyeva and N. Novikova, Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, s. 137-155.
- Kremlin.ru, (2016), “Vstrecha s liderami partii proshedshikh po itogam vybory v Gosdumu”, 23.09.2016, <http://kremlin.ru/events/president/news/52957> (11.09.2018).
- Kristensen, L. (2018), “Svetlana Baskova’s Response to Russian National Neoliberalism in ‘For Marx...’”, **Contemporary Cinema and Neoliberal Ideology**, ed. E. Mazierska and L. Kristensen, New York: Routledge, s. 73-87.

Kryshantovskaya, O., White, S., (1996), "From Soviet Nomenklatura to Russian Elite", **Europe-Asia Studies**, Vol. 48, No. 5, s. 711-733.

KTR, (2018), "Organizatsiya", <http://www.ktr.su/about/org/> (03.09.2018).

Kupfer, M., (2017), "How Russia Turned on a Teenage Rape Victim", **The Moscow Times**, 08.03.2017, <https://themoscowtimes.com/articles/how-russia-turned-on-a-teenage-rape-victim-57368> (19.09.2018).

Kuptsch, C., (ed.), (2010), **The Internationalization of Labour Markets**, Geneva: International Labour Organization International Institute for Labour Studies. http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---inst/documents/publication/wcms_193683.pdf (03.09.2018).

Lebowitz, M. A., (2014), "**Reel Sosyalizm**"in **Çelişkileri**, çev. B. Baysal, Ankara: Notabene Yayınları.

Lefebvre, H., (2007), **Modern Dünyada Gündelik Hayat**, çev. I. Gürbüz, İstanbul: Metis Yayınları.

Lenin, V. İ., (1989), **Proletarya Devrimi ve Dönek Kautsky**, İstanbul: Bilim ve Sosyalizm Yayınları.

Lenin, V. İ., (2006), "İktidar İkiliği Üzerine", **Nisan Tezleri ve Ekim Devrimi**, çev. M. Erdost, Ankara: Sol Yayınları.

Lenssen, N., (1991), **Nuclear Waste: The Problem that Won't Go Away**, Washington, D.C.: Worldwatch Institute.

Levada, (2013a), "Opros na marşe oppozitsii 12 iyunya", <https://www.levada.ru/2013/06/17/opros-na-mitinge-oppozitsii-12-iyunya/> (07.09.2018).

- Levada, (2013b), “Politiçeskiye vzglyadı Rossiyan”, <https://www.levada.ru/2013/09/23/politicheskie-vzglyady-rossiyan/> (07.09.2018).
- Levada, (2013c), “Russian Public Opinion – 2012-2013”, <https://www.levada.ru/sbornik-obshhestvennoe-mnenie/obshhestvennoe-mnenie-2012-eng/> (07.09.2018).
- Levada. (2013d), “Strah drugogo. Probleme gomofobii v Rossii”, <https://www.levada.ru/2013/03/12/strah-drugogo-problema-gomofobii-v-rossii/> (07.09.2018).
- Levada, (2018), “Obşestvennoye mneniye – 2017”, <https://www.levada.ru/cp/wp-content/uploads/2018/03/OM-2017.pdf> (07.09.2018).
- Lebskiy, M., (2018), “Rusya Kapitalizminin Gelişimi Bağlamında Sosyalist Hareketin Krizi”, çev. F. Sözeri, **Abstrakt Dergi**, S. 4, 14.10.2018, <http://www.abstraktdergi.net/rusya-kapitalizminin-gelisimi-baglaminda-sosyalist-hareketin-krizi/> (14.10.2018).
- Li, H., (2015), **Political Thought and China’s Transformation: Ideas Shaping Reform in Post-Mao China**, London: Palgrave Macmillan.
- Linden, C. A., (2004), “Glasnost”, **Encyclopedia of Russian History**, <http://www.encyclopedia.com/history/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/glasnost> (12.08.2018).
- Linklater, A., (2009), “Marx and Marxism”, **Theories of International Relations**, ed. S. Burchill, *et al.*, New York: Palgrave Macmillan, s. 111-35.
- Machalek, K., (2013), “Russia’s NGO Laws”, **Freedom House**, <https://freedomhouse.org/report/contending-putins-russia/factsheet> (02.09.2018).

- Mandel, E., (1990), “Glasnost ve Komünist Partilerin Krizi”, **Glasnost ve Siyasal Devrim**, der. E. Mandel, H. J. Schulz, M. Kellner, W. Wolf ve M. N. Saraç, İstanbul: Yenyol.
- Mankoff, J. (2009), **Russian Foreign Policy: The Return of Great Power Politics**, Plymouth: Rowman & Littlefield Publishers Inc.
- Manuilova, A., (2017), “Nine Months After New Domestic Violence Law, Russian Women Still Struggle”, **The Moscow Times**, 24.11.2017, <https://themoscowtimes.com/articles/nine-months-on-russian-women-grapple-with-new-domestic-violence-laws-59686> (21.09.2018).
- Manuilova, A., (2018), “‘My Vagina Wants to Experience Everything!’: Russia’s FemFest Breaks Down Barriers”, **The Moscow Times**, 23.04.2018, <https://themoscowtimes.com/articles/my-vagina-wants-to-experience-everything-russias-femfest-breaks-down-barriers-61245> (19.09.2018).
- March, L., (2001), “For Victory? The Crises and Dilemmas of the Communist Party of the Russian Federation”, **Europe-Asia Studies**, Vol. 53, No. 2, s. 263-290.
- March, L., (2002), **The Communist Party in Post-Soviet Russia**, Manchester: Manchester University Press.
- March, L., (2009), “Managing Opposition in a Hybrid Regime: Just Russia and Parastatal Opposition”, **Slavic Review**, Vol. 68, No. 3, s. 504-527.
- March, L., (2012), “Communism”, **Routledge Handbook of Russian Politics and Society**, ed. G. Gill and J. Young, London: Routledge, s. 129-139.

- March, L., (2016), “The Post-Soviet Russian Left - Escaping the Shadow of Stalinism”, **Systemic and Non-Systemic Opposition in Russian Federation. Civil Society Awakens?**, ed. by C. Ross, London: Routledge, s. 97-120.
- March, L., Mudde, C., (2005), “What’s Left of the Radical Left? The European Radical Left after 1989: Decline and Mutation”, **Comparative European Politics**, No. 3, s. 23-49.
- Martin, D., Wissel, J., (2015), “Fragmentierte Hegemonie. Anmerkungen zur gegenwärtigen Konstellation von Herrschaft”, **Konstellationen und Perspektiven kritischer Theorien**, ed. D. Martin, S. Martin und J. Wissel, Münster: Westfälisches Dampfboot, s. 220–239.
- Martus, E., (2017), “Lake Baikal and Russia’s Environmental Policy Process”, **Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization**, Vol. 25, No. 2, s. 137-154.
- Marx, K., (2007), **Louis Bonaparte’ın 18 Brumaire’i**, çev. S. Belli, Ankara: Sol Yayınları.
- Mazzetti, B. S., (2015), ““Repackaging the Patriarchy”: A Comparative Analysis Between Soviet and Contemporary Russian Reproductive Health Policies and Ideologies”, **Senior Projects**, Paper No. 157. http://digitalcommons.bard.edu/senproj_s2015/157 (16.09.2018).
- McFaul, M., (2001), **Russia's Unfinished Revolution: Political Change from Gorbachev to Putin**, Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
- McGreal, V., (2007), “Russian Xenophobe coming to Dublin”, **Indymedia Ireland**, 16.03.2007, <http://www.indymedia.ie/article/81525> (23.09.2018).

- Medvedev, R., (2000), **Post-Soviet Russia: A Journey Through the Yeltsin Era**, trans. G. Shriver, New York: Colombia University Press.
- Meiksins-Wood, E., (1995), **Democracy Against Capitalism: Renewing Historical Materialism**, Cambridge: Cambridge University Press.
- Milaşina, Y., (2017), “Ubiystvo çesti”, **Novaya Gazeta**, 01.04.2017, <https://www.novayagazeta.ru/articles/2017/04/01/71983-ubiystvo-çesti> (22.09.2018).
- Milaşina, Y., Gordienko, I., (2017). “Raspravı nad çeçenskimi geyami”, **Novaya Gazeta**, 41.04.2017, <https://www.novayagazeta.ru/articles/2017/04/04/72027-raspravı-nad-chechenskimi-geyami-publikuem-svidetelstva> (22.09.2018).
- Millar, J. R., (2001), “The Russian Economy: Putin's Pause”, **Current History: A Journal of Contemporary World Affairs**, Vol. 100, No. 648, s. 336-342.
- Mortimer, C., (2016), “Russia to Debate Banning All Public Displays of Affection between Gay People”, **The Independent**, 17.01.2016, <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/russian-duma-to-debate-banning-all-public-displays-of-affection-between-gay-people-a6817196.html> (23.09.2018).
- Morton, A. D., (2011), **Gramsci’yi Çözümlemek**, çev. B. Baysal, İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Nemtsova, A., (2017), “In Russia, Activists Push to Enact More Protections Against Domestic Violence”, **Public Radio International – PRI**, 09.03.2017, <https://www.pri.org/stories/2017-03-09/russia-activists-push-enact-more-protections-against-domestic-violence> (17.09.2018).

Nies, S., Walcher, G., (2002), “The Unified Social Tax and Its Impact on Social Policy in Putin’s Russia”, **The Role of Economic Culture in Russia’s Tax System**, ed. J. Fruchtmann and M. Neumann, Bremen: Forschungsstelle Osteuropa an der Universität Bremen.

Nilsen, T., (2018), “Putin’s Green Patriots Enter Norway”, **The Barents Observer**, 22.06.2018, <https://thebarentsobserver.com/en/ecology/2018/06/putins-green-patriots-enter-norway> (27.09.2018).

Novaya Gazeta, (2017a), “Glava SPÇ prizval proverit dannye o presledovanii gomoseksualov v Çeçne”, 03.04.2017, <https://www.novayagazeta.ru/news/2017/04/03/130382-glava-spch-prizval-proverit-dannye-o-presledovanii-gomoseksualistov-v-chechne> (22.09.2018).

Novaya Gazeta, (2017b), “«Rossiyskaya LGBT-set» obratitsya v SK iz-za informatsii ob ubiystve gomoseksualov v Çeçne”, 03.04.2017, <https://www.novayagazeta.ru/news/2017/04/03/130380-rossiyskaya-lgbt-set-obratitsya-v-sk-iz-za-informatsii-ob-ubiystve-gomoseksualov-v-chechne> (22.09.2018).

Novaya Gazeta, (2017c), “Amnesty International potrebovala rassledovat sluçai pritesneniya geyev v Çeçne”, 05.04.2017, <https://www.novayagazeta.ru/news/2017/04/05/130469-amnesty-international-potrebovala-rassledovat-sluchai-pritesneniya-geev-v-chechne> (22.09.2018).

NTV, (2011), “Wall Street Rylemleri Dünyayı Değiştirebilir”, https://www.ntv.com.tr/dunya/wall-street-eylemleri-dunyayi-degistirebilir,6pdglD9kpkqFy9V7i8HlDA?_ref=infinite (01.09.2018).

- Oğuz, Ş., (2006), “Sermayenin Uluslararasılaşması Sürecinde Mekânsal Farklılaşmalar ve Devletin Dönüşümü”, **Kapitalizmi Anlamak**, ed. D. Yılmaz vd., Ankara: Dipnot Yayınları, s. 147-212.
- Oğuz, Ş., (2010), “Neoliberal Otoriter Devletçilik”, **Radikal** 2, <http://www.radikal.com.tr/radikal2/neoliberal-otoriter-devletcilik-1017615/> (14.11.2018).
- Oğuz, Ş., (2012), “Türkiye’de Kapitalizmin Küreselleşmesi ve Neoliberal Otoriter Devletin İnşası”, **Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi**, S. 45, s. 2-48, <http://www.ttb.org.tr/dergi/index.php/msg/article/view/39/26> (14.11.2018).
- Okuyan, K., (2014), **Sovyetler Birliği’nin Çözülüşü Üzerine Anti-Tezler**, İstanbul: Yazılama Yayınevi.
- Ottaway, M., (2003), **Democracy Challenged: The Rise of Semi-Authoritarianism**, Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace.
- Ovsyannikov, I., (2018), “Union-busting, Russian Style”, **Open Democracy**, 16.01.2018, <https://www.opendemocracy.net/od-russia/ivan-ovsyannikov/union-busting-russian-style-mpa> (11.09.2018).
- Öney, S., (2017), “Kremlin Odaklı Medya: Kaotik Çoğulculuktan İstikrarlı Tekilciliğe/Tekelciliğe Rusya’da Medya”, **Kuşku ile Komşuluk: Türkiye ve Rusya İlişkilerinde Değişen Dinamikler**, ed. G. Özcan, E. Balta ve B. Beşgül, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 299-320.
- Öngen, T., (2002), “Marx ve Sınıf,” **Praksis**, Sayı: 8.

- Öngen, T., (2004), “Küresel Kapitalizm ve Sermayenin Yeni Hegemonya Stratejileri”, **Petrol-İş Yıllığı 2000-2003**, http://arsiv.petrol-is.org.tr/yayinlar/yillik/2003_yillik/01_sermaye/ (26.08.2018).
- Öztürk, Ö., (2006), “Emperyalizm Kuramları ve Sermayenin Uluslararasılaşması”, **Kapitalizmi Anlamak**, ed. D. Yılmaz vd., Ankara: Dipnot Yayınları, s. 213-276.
- Öztürk, Ö., (2016), “Sovyetler Birliği’nin Çöküşünün Ekonomik Arka Planı,” **Devrimci Marksizm**, Sayı: 28.
- Öztürk, S., (2014), “İlya Budraitskis ile Söyleşi” **Yeni Yol**, Mayıs-Haziran 2014, Sayı: 9, <http://www.yeni yol.org/ilya-budraitskis-ile-soylesi/> (08.09.2018).
- Panitch, L., Gindin, S., (1991), “Perestroika and the Proletariat”, **The Socialist Register 1991**, ed. R. Miliband ve L. Panitch, London: Merlin Press.
- Parfitt, T., (2012), “Vladimir Putin Calls on Russian Families to have Three Children”, **The Telegraph**, 12.12.2012, <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/vladimir-putin/9739678/Vladimir-Putin-calls-on-Russian-families-to-have-three-children.html> (19.09.2018).
- Petkova, M., (2017), “The Death of the Russian Far Right”, **Al-Jazeera**, 16.12.2017, <https://www.aljazeera.com/indepth/features/2017/11/death-russian-171123102640298.html> (25.09.2018).
- Petrova, Y., (2014), “Staçka-menedjment: Kak trud boyuyet s kapitalom v Rossii”, **Kommersant**, 02.10.2014, <https://www.kommersant.ru/doc/2565197> (21.09.2018).

- Petro, N. N., (2009), “The Great Transformation: How the Putin Plan Altered Russian Society,” **Istituto per gli Studi di Politica Internazionale**, 15.05.2009, <https://www.ispionline.it/it/pubblicazione/great-transformation-how-putin-plan-altered-russiansociety-8692> (22.08.2018).
- Petro, N. N., (2018), “Are We Reading Russia Right?” **The Fletcher Forum of World Affairs**, Vol. 42, No. 2, s. 131-154, [http://www.npetro.net/resources/Petro+Final+\\$28FF+Summer+2018\\$29.pdf](http://www.npetro.net/resources/Petro+Final+$28FF+Summer+2018$29.pdf) (25.09.2018).
- Petukhov, V., (2014), “Politiçeskiye i sotsialniye peremenı v strane i ih vospriyatiye srednim klassom”, **Sredniy klass v sovremennoy Rossii: 10 let spustya**, ed. M. K. Gorşkov i N. E. Tihonova, Moskva: İnstitut sotsiologii Possiyskoy akademii nauk, s. 181-193.
- Pew Research Center, (1991), “1991 The Pulse of Europe”, 17.09.1991, <http://www.pewglobal.org/1991/09/17/1991-pulse-of-europe/> (27.08.2018).
- van der Pijl, K., (1993), “State Socialism and Passive Revolution”, **Gramsci, Historical Materialism and International Relations**, ed. S. Gill, Cambridge: Cambridge University Press.
- van der Pijl, K., (2014), **Küresel Rekabetler**, çev. K. Kurtul, Ankara: İmge Kitabevi.
- Piskunov, E., “Of Russian origin: Sovok”, **Russiapedia**, <https://russiapedia.rt.com/of-russian-origin/sovok/> (26.08.2018).
- Pogorletskiy, A., Söllner, F., (2002), “The Russian Tax Reform”, **Intereconomics**, Vol. 7, No. 3, s. 156-161.

Politkovskaya, A., (2007), **A Russian Diary: A Journalist's Final Account of Life, Corruption, and Death in Putin's Russia**, New York: Random House.

Posadskaya, A., (1994a), "Introduction", **Women in Russia: A New Era in Russian Feminism**, trans. K. Clark. London: Verso, s. 1-7.

Posadskaya, A., (1994b), "A Feminist Critique of Policy, Legislation and Social Consciousness in Post-Soviet Russia", **Women in Russia: A New Era in Russian Feminism**, ed. A. Posadskaya, London: Verso, s. 164-182.

Poulantzas, N., (1973), **Political Power and Social Classes**, trans. T. O'Hagan, London: Verso.

Poulantzas, N., (1975), **Classes in Contemporary Capitalism**, trans. D. Fernbach, London: Verso.

Poulantzas, N., (2000), **State, Power and Socialism**, trans. P. Camiller, London: Verso

Poulantzas, N., (2010), **Poulantzas Kitabı: Seçme Yazılar**, haz. J. Martin, çev. A. Sarı ve S. Güzelsarı, Ankara: Dipnot Yayınları.

Pravda, (2017), "Ekologiçeskaya palata Possii obsudila obraz buduşego", 12.09.2017, <https://www.pravda.ru/news/science/planet/12-09-2017/1348340-ecology-0/> (27.09.2018).

Prezident Rossii, (2014), "Dogovor mejdu Possiyskoy Federatsiyey i Respublikoy Krim o prinyatii b Possiyskuyu Federatsii novih cubyektov", 18.03.2014, <http://kremlin.ru/events/president/news/20605> (01.10.2018)

Pribilovskiy, V., (2004), "Proishojdeniye putinskoy oligarhii", **Antikompromat**, <http://www.anticompromat.org/oligarhi/ppo.html> (21.09.2018).

Pringle, T., Clarke, S., (2010), **The Challenge of Transition: Trade Unions in Russia, China and Vietnam**, Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan.

Proskuryakova, L. N., (2005), "Russian Civil Society Will Find It Harder to Breathe," **Yale Global Online**, 08.12.2005, <https://yaleglobal.yale.edu/content/russian-civil-society-will-find-it-harder-breathe> (03.09.2018).

Puffer, S. M., McCarthy, D. J., (2007), "Can Russia's State-Managed, Network Capitalism Be Competitive?: Institutional Pull Versus Institutional Push", **Journal of World Business**, Vol. 42, No. 1, s. 1-13.

Pushkareva, N., (2006), "Feminism in Russia: Two Centuries of History", **Women's Movements: Networks and Debates in Post-Communist Countries in the 19th and 20th Centuries**, ed. E. Saurer, M. Lanzinger and E. Frysak, Köln: Böhlau Verlag, s. 365-382.

Pussy Riot, (2014), **Pussy Riot!: Özgürlüğe Adanan Bir Punk Duası**, çev. Ö. İlyas, İstanbul: Güldünya Yayınları.

Putin, V., (1999), "Rossiya na rubeje tısaçetiy", **Nezavisimaya Gazeta**, 30.12.1999, http://www.ng.ru/politics/1999-12-30/4_millenum.html (30.09.2018).

Radio Svoboda, (2017), "Pomoşnik Kadırova opravdal ubiystvo geyev", 01.04.2017, <http://www.svoboda.org/a/28404890.html> (22.09.2018).

Rainsford, S., (2017), "Domestic abuse: Why Russia believes the first time is not a crime", **BBC**, 31.01.2017, <https://www.bbc.com/news/world-europe-38794677> (21.09.2018).

- Ravallion, M., Lokshin, M., (2000), "Who wants to redistribute? The tunnel effect in 1990s Russia", **Journal of Public Economics**, Vol. 76, No. 1, s. 87-104.
- Remington, T., (2012), "Waves of Protests in Russia and the Soviet Union", **Valdai: Discussion Club**, 13.04.2012, http://valdaiclub.com/a/highlights/waves_of_protests_in_russia_and_the_soviet_union/ (02.09.2018).
- RIA, (2012), "Narodnaya partiya "Za jenşin Rossii" zaregistrovana Minyustom", 30.05.2012, <https://ria.ru/politics/20120530/660453856.html> (18.09.2018).
- RIA, (2018), "Den semi, lyubvi i vernosti v Rossii", 08.07.2018, <https://ria.ru/spravka/20180708/1523985931.html> (18.09.2018).
- Robertson, G. B., (2009), "Managing Society: Protest, Civil Society, and Regime in Putin's Russia." **Slavic Review**, Vol. 68, No. 3, s. 528-547.
- Robertson, G. B., (2012), "Russian Protesters: Not Optimistic but Here to Stay", **Russian Analytical Digest**, No. 115, s. 2-4.
- Robertson, G. B., (2013), "Protesting Putinism: The Election Protests of 2011-12 in Broader Perspective", **Problems of Post-Communism**, Vol. 60, No. 2, s. 11-23.
- Robinson, W., (2001), "Social Theory and Globalisation: The Rise of a Transnational State", **Theory and Society**, Vol. 30, No. 2, s. 157-200.
- Robinson, W., (2002), "Küresel Kapitalizm ve Ulusötesi Kapitalist Hegemonya: Kuramsal Notlar ve Görgül Deliller", çev. E. Türközü, **Praksis**, S. 8, s. 125-168.
- Robinson, W., (2011), "Global Capitalism and 21st Century Fascism", **Al-Jazeera**, 08.05.2011, <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2011/04/201142612714539672.html> (28.08.2018).

- Rojdestvenskiy, Í., (2016), “Na VGTRK podali v sud za obvineniye v špionaje Podrobneye”, **RBK**, 26.02.2016, <https://www.rbc.ru/rbcfreenews/56d02f4d9a7947342a64210d> (15.09.2018).
- Rosefielde, S., (2005), **Russia in the 21st Century: The Prodigal Superpower**, Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Ross, C., (2016), “Middle Class Support for Democracy and Political Protests in Russia”, **Systemic and Non-Systemic Opposition in Russian Federation: Civil Society Awakens?**, ed. C. Ross, London: Routledge, s. 77-96.
- Rostoks, T., (2008), “Relations between the Media and the State in Russia”, **Manufacturing Enemy Images? Russian Media Portrayal of Latvia**, ed. N. Muižnieks, Riga: Academic Press of the University of Latvia, s. 9-26.
- Roth, A., (2018), “Putin 4.0: As Russian President Prepares for Fourth Term, What Next?”, **The Guardian**, 18.03.2018, <https://www.theguardian.com/world/2018/mar/18/vladimir-putin-russian-president-prepares-fourth-term-what-next> (06.09.2018).
- Rothrock, K., (2017), “Suck It Up, Foreign Agent”, **The Moscow Times**, 10.03.2017, <https://themoscowtimes.com/articles/suck-it-up-foreign-agent-57397> (01.09.2018).
- Rudnitsky, J., Tanas, O., (2017), “Before Election, Putin Offers \$8.6 Billion to Russians to Have More Babies”, **Bloomberg**, 29.11.2017, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2017-11-29/putin-offers-8-6-billion-to-families-as-russia-nears-election> (18.09.2018).

Rueschemeyer, D., Stephens, E. H., et al., (1992), **Capitalist Development and Democracy**, Cambridge, UK: Polity Press.

Russia Beyond, (2012), “Russian Opposition has Dwindling Support - United Russia”, 15.09.2012, https://www.rbth.com/articles/2012/09/15/russian_opposition_has_dwindling_support_-_united_russia_18299.html (01.09.2018).

Russia Today, (2010), “Scandalous Opposition Leader Creates New Political Party”, 10.07.2010, <https://www.rt.com/politics/limonov-opposition-new-party> (30.09.2018).

Rutland, P., (1993), **The Politics of Economic Stagnation in the Soviet Union: The Role of Local Party Organs in Economic Management**, Cambridge: Cambridge University Press.

Rutland, P., (2004), “What Comes After Socialism?”, **Restructuring Post-Communist Russia**, ed. Y. Brudny, J. Frankel and S. Hoffman, Cambridge; New York: Cambridge University Press.

Sachs, J., (2012), “What I Did in Russia”, <http://jeffsachs.org/2012/03/what-i-did-in-russia/> (11.09.2018).

Sağlam, M., (2014), **Gazprom’un Rusyası: Rusya’da Devletin Dönüşümü**, Ankara: Siyasal Kitabevi.

Sakwa, R., (1998), “Left or Right? The CPRF and the Problem of Democratic Consolidation in Russia”, **Journal of Communist Studies and Transition Politics**, Vol. 14, No. 1-2, s. 128-158.

Sakwa, R., (2002), **Russian Politics and Society**, London; New York: Routledge.

Sakwa, R., (2004), **Putin Russia's Choice**, London: Routledge.

Sakwa, R., (2011), **The Crisis of Russian Democracy: Dual State, Factionalism and the Medvedev Succession**, Cambridge: Cambridge University Press.

Saraçoğlu, C., (2017), "Toplumsal Hareket Teorilerinde Anaakımı Aşmak: Bütünlük ve Antagonizma", **Anaakım Bilime Karşı Marksist Müdahaleler**, İstanbul: İleri Kitap, s. 43-66.

Sarısoy, S., (2010), "Düzenleyici Devlet ve Regülasyon Uygulamalarının Etkinliği Üzerine Tartışmalar", **Maliye Dergisi**, S. 159, s. 278-298.

Saymadi, A., (2012), "Saçmalığın İktidarından Uzaklaşmak İçin", **Bianet**, 10.10.2012, <https://bianet.org/bianet/print/141367-sacmaligin-iktidarindan-uzaklasmak-icin> (02.10.2018).

Scanlan, J. P., (1988), "Reforms and Civil Society in the USSR." **Problems of Communism**, Vol. 37, No. 2, s. 41-46.

Shekhovtsov, A., (2017), "Putin'in Rusyası: "İdeolojisiz bir hırsızlar iktidarı"", çev. H. Bayrı, **Medyascope.tv**, 28.11.2017, <http://medyascope.tv/2017/11/28/putinin-rusyasi-ideolojisiz-bir-hirsizlar-iktidari/> (01.10.2018).

Simonsen, S. G., (2001), "Nationalism and the Russian Political spectrum: Locating and evaluating the extremes", **Journal of Political Ideologies**, Vol. 6, No. 3, s. 263-288.

Sklair, L., (2000), "The Transnational Capitalist Class and the Discourse of Globalization", **Cambridge Review of International Affairs**, Vol. 14, No. 1.

Sklair, L., (2001), **The Transnational Capitalist Class**, Oxford: Blackwell.

- Sleptcov, N., (2018), "Political Homophobia as a State Strategy in Russia", **Journal of Global Initiatives: Policy, Pedagogy, Perspective**, Vol. 12, No. 1, Ar. 9, s. 140-161.
- Smyth, R., Sobolev, A., Soboleva, I., (2013), "A Well-organized Play", **Problems of Post-Communism**, Vol. 60, No. 2, s. 24-39.
- Snetkov, A., (2010), "Ultra-Nationalism and Hate Crimes in Contemporary Russia", **The 2004-2006 Annual Reports of Moscow's SOVA Center, Russian Journal of Communication**, Vol. 3, No. 3-4, s. 328-329.
- Sofronova, E., Holley, C., Nagarajan, V., (2014), "Environmental Non-Governmental Organizations and Russian Environmental Governance: Accountability, Participation and Collaboration", **Transnational Environmental Law**, No. 3, s. 341-371.
- Sørensen, G., (2006), "The Transformation of the State", **The State: Theories and Issues**, ed. C. Hay, M. Lister and D. Marsh, Houndsmill: Palgrave Macmillan, s. 190-208.
- Sönmez, S., (2016), "Bretton Woods, Fordizm ve Hegemonya", **Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C. 34, S. 1, s. 43-62.
- Sperling, V., (1999), **Organizing Women in Contemporary Russia: Engendering Transition**, New York: Cambridge University Press.
- Spiegel, (2012), "I Love Russia, But I Hate Putin", 03.09.2012, <http://www.spiegel.de/international/world/spiegel-interview-with-pussy-riot-activist-nadezhda-tolokonnikova-a-853546.html> (12.09.2018).

Stallard, J., (2018), “The dark reality of Russia’s domestic violence laws”, **BBC Three**, 07.03.2018, <https://www.bbc.co.uk/bbcthree/article/0dd0ab91-145a-4137-bf87-28d0498c8d56> (17.09.2018).

Stanovaya, T., (2013), “The Fate of the Nashi Movement: Where Will the Kremlin's Youth Go?”, <https://imrussia.org/en/politics/420-the-fate-of-the-nashi-movement-where-will-the-kremlins-youth-go> (15.09.2018).

Steele, J., (1994), **Eternal Russia: Gorbachev, and the Mirage of Democracy**, Massachusetts: Harvard University Press.

Stepan, A., Linz, J. J., (2013), “Democratization Theory and the ‘Arab Spring’”, **Journal of Democracy**, Vol. 24, No. 2, s. 15-30.

Stiglitz, J. E., (2003), **Globalization and Its Discontents**, New York: W. W. Norton & Company.

Stiglitz, J. E., (2016), **Eşitsizliğin Bedeli: Bugünün Bölünmüş Toplumunu Geleceğimizi Nasıl Tehlikeye Atıyor?**, çev. O. İşler, İstanbul: İletişim Yayınları.

Stratfor, (2012), “Russia: The Fate of the Nashi Youth Movement”, <https://worldview.stratfor.com/article/russia-fate-nashi-youth-movement> (15.09.2018).

Sundstrom, L. M., (2006), **Funding Civil Society: NGO Development in Russia**, Stanford, CA: Stanford University Press.

Swyngedouw, E., (2000), “Authoritarian governance, power, and the politics of rescaling”, **Environment and Planning D: Society and Space**, Vol. 18, No. 1, s. 63-76.

Şaylan, G., (2016), **Postmodernizm**, Ankara: İmge Kitabevi.

Şkaratan, O. İ., (1970), “Problemi Sotsial’noy Strukturi Raboçego Klassa SSSR (istoriko-sotsiologičeskoye issledovaniye)”, **M. Mısl’**.

TASS, (2018), “Dedicated to doing good”, 02.04.2018, <http://tass.com/society/997275> (02.09.2018).

Tavernise, S., (2003), “Women Redefine Their Roles in New Russia”, **The New York Times**, 09.03.2003, <https://www.nytimes.com/2003/03/09/world/women-redefine-their-roles-in-new-russia.html> (17.09.2018).

Taylor, C., (1995), ‘Liberal Politics and the Public Sphere’, **Philosophical Arguments**, ed. C. Taylor, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Tellal, E., (2014), “SSCB’nin Dağılma Sürecine İlişkin Bazı Saptamalar”, **Siyasal’da Bir Ömür: Prof. Dr. Ömür Sezgin’e Armağan**, der. D. Türk ve Z. Yılmaz, Ankara: Mülkiyeliler Birliği.

The Guardian, (2015), “Russia's leading environmentalist flees to Estonia”, 20.04.2015, <https://www.theguardian.com/environment/2015/apr/20/russias-leading-environmentalist-flees-to-estonia> (20.09.2018).

The Moscow Times, (2013), “%87 of Russians Oppose Gay Parades”, 11.03.2013, <https://themoscowtimes.com/articles/87-of-russians-oppose-gay-parades-22236> (22.09.2018).

The Moscow Times, (2015), “Russian Communist Party Members Want to Make Coming Out Illegal”, 29.10.2015, <https://themoscowtimes.com/news/russian-communist-party-members-want-to-make-coming-out-illegal-50570> (19.09.2018).

The New York Times, (1986), “Gorbachev on the Future: ‘We will not Give in’”, 22.12.1986, <http://www.nytimes.com/1986/12/22/world/gorbachev-on-the-future-we-will-not-give-in.html> (02.08.2018).

The New York Times, (1988), “Key Sections of Gorbachev Speech Given to Party Conference”, 29.06.1988, <https://www.nytimes.com/1988/06/29/world/key-sections-of-gorbachev-speech-given-to-party-conference.html> (02.08.2018).

The New York Times, (2014), “Putin’s Way: Private Bank Fuels Fortunes of Putin’s Inner Circle”, 28.09.2014, <https://www.nytimes.com/2014/09/28/world/europe/it-pays-to-be-putins-friend-.html> (05.09.2018).

Theroux, M., (2017), “Why Putin is paying women to have more children... Inside Russia's super families”, **The Telegraph**, 10.03.2017, <https://www.telegraph.co.uk/news/2017/03/10/putin-paying-women-have-children-inside-russias-super-families/> (17.09.2018).

The Telegraph, (2012), “Pussy Riot: Russian opposition leader arrested outside courtroom”, 17.08.2012, <https://www.telegraph.co.uk/education/9482961/Pussy-Riot-Russian-opposition-leader-arrested-outside-courtroom.html> (18.09.2018).

Thomas, P. D., (2013), **Gramsci Çağı**, çev. İ. Akçay ve E. Ekici, Ankara: Dipnot.

Tikhomirov, V., (2000), **The Political Economy of Post-Soviet Russia**, Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York: St. Martin's Press.

Tikhonova, N. E., Mareeva, S. V., (2013), “The Middle Class in Russian Society: Homogeneity or Heterogeneity?”, **Handbook on Social Stratification in the BRIC Countries: Change and Perspective**, ed. P. Li, M.K. Gorshkov, C. Scaloni

and K. L. Sharma, Singapore: World Scientific Publishing Co. Pte. Ltd., s. 359-377.

Titov, S., (2016), “Jenşınam moloje 40 let zapretyat kurit”, **Комсомольская правда**, 24.08.2016, <https://www.kp.ru/daily/26345/3228672/> (17.09.2018).

Touraine, A., (1971), **The Post-Industrial Society Tomorrow’s Social History: Classes. Conflicts and Culture in Programmed Society**, New York: Random House.

Traverso, E., (2018), **Solun Melankolisi: Marksizm, Tarih ve Bellek**, çev. E. Ersavcı, İstanbul: İletişim Yayınları.

TsİK, 2018. “Rezultatı vıborov Prezidenta Possiyskoy Federatsii”, <http://cikrf.ru/analog/prezidentskiye-vybory-2018/itogi-golosovaniya/index.php> (27.09.2018).

TsSTP, (2018). “Trudoviye protestı v Rossii”, <http://trudprava.ru/monitoring/2018> (08.09.2018).

Tumanov, G., (2012), “The dark doings of Russia’s Centre E”, **Open Democracy**, 28.08.2012, <https://www.opendemocracy.net/od-russia/grigory-tumanov/dark-doings-of-russia%E2%80%99s-centre-e> (25.09.2018).

Turan, M. İ., (2009), **Yaşanmamış Sosyalizm**, İstanbul: Yordam Kitap.

Ünlü, B., (2002), **Bir Siyasal Düşünür Olarak: Mehmet Ali Aybar**, İstanbul: İletişim Yayınları.

Vajda, M., (1988), “East-Central European Perspectives”, **Civil Society and the State**, ed. J. Keane, London: Verso Press, s. 333-360.

- Vassilieva, M., (2011), "Russia protest: White ribbon emerges as rallying symbol", **BBC**, 09.12.2011, <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-16097709> (05.09.2018).
- Vavilov, A., (2010), **The Russian Public Debt and Financial Meltdowns**, London: Palgrave Macmillan.
- Vedomosti, (2018), "Sud Peterburga priznal inoagentom i likvidiroval organizatopa zabastobok na zavode Ford", 10.01.2018, <https://www.vedomosti.ru/politics/news/2018/01/10/747369-sud-priznal-inoagentom-i-likvidiroval-organizatora-zabastovok-v-peterburge> (05.09.2018).
- Verdery, K., (1993), "What was Socialism and Why Did It Fail?", **Contention**, Vol. 3, No. 1, s. 19-38.
- Vereykina, E., (2015), "Muscovites Having More Children Amid Drive to Promote Family Values", **The Moscow Times**, 04.08.2015, <https://themoscowtimes.com/news/muscovites-having-more-children-amid-drive-to-promote-family-values-48727> (17.09.2018).
- Vesey-Byrne, J., (2017), "The 456 careers women are banned from doing in Russia", **Independent**, 31.08.2017, <https://www.indy100.com/article/careers-women-banned-russia-400-captain-svetlana-medvedeva-7922641> (17.09.2018).
- Volkov, V., (2002), **Violent Entrepreneurs: The Use of Force in the Making of Russian Capitalism**, Ithaca and London: Cornell University Press.
- Volkova, M., (1999), "Vladimir Putin obnarodoval svoyu programmu", **Nezavisimaya Gazeta**, 30.12.1999, http://www.ng.ru/politics/1999-12-30/1_putinpublish.html (04.09.2018).

- VTsIOM, (2018), “Kajdomu vozrastu – svoi seti”, <https://wciom.ru/index.php?id=236&uid=8936> (21.09.2018).
- Waldermann, A., (2007), “The Nashi Movement: Russian Youth and the Putin Cult”, **Spiegel**, 10.11.2007, <http://www.spiegel.de/international/world/the-nashi-movement-russian-youth-and-the-putin-cult-a-514891.html> (18.09.2018)
- WCONS, (2014), “Civil Society Development in Russia: Women’s NGO Contribution”, <http://wcons.net/en/publication/virtual-library/civil-society-development-in-russia-womens-ngo-contribution> (20.09.2018).
- Weir, F., (2018), “Russia’s Media Scene: Not Just a State Affair”, **Christian Science Monitor**, 06.02.2018, <https://www.csmonitor.com/World/Europe/2018/0206/Russias-media-scene-not-just-a-state-affair> (15.09.2018).
- White, S., (1992), **Gorbachev and After**, Cambridge: Cambridge University Press.
- Williamson, J., (1990), “What Washington Means by Policy Reform”, **Latin American Adjustment: How Much Has Happened?**, ed. J. Williamson, Washington, D.C.: Institute for International Economics, <https://www.wcl.american.edu/humright/hracademy/documents/Williamson1990WhatWashingtonMeansbyPolicyReform.pdf> (12.06.2018).
- Williamson, J., (2000), “What Should the World Bank Think about the Washington Consensus?”, **The World Bank Research Observer**, Vol. 15, No. 2, http://www.kleinteilige-loesungen.de/globalisierte_finanzmaerkte/texte_abc/w/williamson.pdf (12.06.2018).

Wood, A., (2006), “Enforcement of the NGO Law: A Deeper Look”, **The School of Russian and Asian Studies**, 29.10.2006, http://www.sras.org/enforcement_of_new_ngo_law (03.09.2018).

World Bank and İzdatelstvo Ves Mir, (2003), **The Russian Labour Market: Moving from Crisis to Recovery**.

Xenakis, C. I., (2002), **What Happened to the Soviet Union? How and Why American Sovietologists Were Caught by Surprise**, Westport, CT.: Praeger Publishers.

Yanowitch, M., (2000), **New Rich, New Poor, New Russia: Winners and Losers on the Russian Road to Capitalism**, Armonk, New York: M.E. Sharpe.

Yapıcı, İ. M., (2010), **Rus Dış Politikasını Oluşturan İç Etkenler**, Ankara: USAK Yayınları.

Yaroşenko, V., (1990), “Partii Interesov”, **Noviy Mir**, No. 2.

Yegorov, O., (2018), “Lady Power: How Russian Feminists Fought for Women's Rights throughout History”, **Russia Beyond**, 27.02.2018, <https://www.rbth.com/history/327695-feminism-in-russia-history> (15.09.2018).

Yıldırım, E., (2012), “Geleneksel Rus Halk Masallarında Kadın İmgesi”, **Amargi Dergi**, S. 24, s. 37-40.

Yıldırım, E., (2014a), “Küresel Organik Krizin Kendi Mahsülü Anti-Tezi: Yeni Devrimler Çağı”, **Bibliotech Dergisi**, S. 20, s. 43-45.

Yıldırım, E., (2014b), “Ukrayna’da Görünenin Ötesindeki: Dobrynya Nikitich mi Maidan’a Çıkan, Yoksa...”, **Ayrıntı Dergi**, S. 3, s. 51-55.

- Yıldırım, E., (2014c), “Sovyetler Birliği'nde Propaganda ve Proleter Hegemonik İdeolojinin Kurulumu Üzerine”, **Doğu-Batı Dergisi**, S. 69, s. 271-293.
- Yıldırım, E., (2015a), “Hayatı Boyunca Özgürce Dans Edebilmenin Mücadelesi: Emma Goldman ve İnanışları Üzerine”, **Günümüzde Yeni Siyasal Yaklaşımlar II**, ed. H. Onur-İnce, Ankara: Doğu-Batı Yayınları, s. 15-46.
- Yıldırım, E., (2015b), “Toplumsal Muhalefetin Yeniden İnşasının Mukteza Diyalektiği”, **RedPolitik**, S. 1, s. 23-27, <http://r-komplex.org/docs/redpolitik-sayi-1-czIEEfsrC5RPe93z.pdf> (15.10.2018).
- Yıldırım, E., (2016), “Rus Gerçekçi Edebiyatının Ekim Devrimine Giden Sürece Etkileri ve Katkıları”, **Evrensel Kültür Dergisi**, S. 298, s. 63-68.
- Yıldırım, E., (2017a), “Rusya'nın Radikal İslamcı Hareket ile Mücadelesinin Dünü ve Bugünü”, **Gazete Duvar**, 08.11.2017, <https://www.gazeteduvar.com.tr/forum/2017/11/08/rusyanin-radikal-islamci-hareket-ile-mucadelesinin-dunu-ve-bugunu/> (15.10.2018).
- Yıldırım, E., (2017b), “Boris Yeltsin ve 1993 Anayasa Krizi”, **Birikim Güncel**, 23.03.2017, <http://www.birikimdergisi.com/guncel-yazilar/8229/boris-yeltsin-ve-1993-anayasa-krizi#.W8HcyWgzZPY> (15.10.2018).
- Yıldırım, E., (2017c), “Sovyetler Birliği'nde Gündelik Hayatta Muhalefetin Varoluş İmkânları Üstüne”, **Birikim**, S. 342-343, s. 176-182.
- Yıldırım, E., (2017d), “Rusya Gününde Rus Halkı Cevap Bekliyordu”, **Birikim Güncel**, 14.06.2017, <http://www.birikimdergisi.com/guncel-yazilar/8370/rusya-gunu-nde-rus-halki-cevap-bekliyordu#.W8HcxWgzZPY> (15.10.2018).

- Yıldırım, E., (2017e), “Ekim Devrimi’nin Üç Önemli Kadın Figürü Üstünden Rusya’da Devrim ve Kadın”, **Gaile Dergi**, S. 441, <http://www.yeniduzen.com/ekim-devriminin-uc-onemli-kadin-figuru-ustunden-rusyada-devrim-ve-kadin-95743h.htm> (14.09.2018).
- Yıldırım, E., (2017f), “Rusya’nın Bir Türlü Aşamadığı Homofobisi”, **Birikim Güncel**, 14.04.2017, <http://www.birikimdergisi.com/guncel-yazilar/8271/rusya-nin-bir-turlu-asamadigi-homofobisi#.W778TWgzaUl> (15.10.2018).
- Yıldırım, E., (2018a), “Sovyetler Birliği’nde Toplumsal Muhalefetin Bir Görüngüsü Olarak Samizdatlar ve Tamizdatlar”, **Praksis**, S. 46, s. 137-154.
- Yıldırım, E., (2018b), “Devletin Dönüşümü ve Yönetişim Paradigması”, **Quo Vadis: Kamu Yönetimi**, der. V. Erat, C. Ekiz ve İ. Arap, Ankara: Nika Yayınları, s. 253-273.
- Yıldırım, E., (2018c), “1990’lardan 2000’lere Rusya’da Devletin Dönüşümünün Ekonomi-Politiği: Bir Neo-Otoriter Düzenleyici Devlet Modeline Doğru”, **Fiscaoeconomia**, Special Issue No. 1, s. 103-140.
- Yıldırım, E., (2018d), “Ekim Devrimi’nin Öncesi, Devrim Süreci ve Sonrasında Rusya’da Kadın Hareketi”, **1917 Rusya’da Devrimde Devrim**, der. M. Ö. Alkan ve Y. D. Çetinkaya, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 191-209.
- Yıldırım, S., (2018), **Gramsci’yi Okumak**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yılmaz, M., (2010), **21. Yüzyıl Sosyalizmine Giriş**, İstanbul: Belge Yayınları.
- Zakaria, F., (2014), “The Rise of Putinism”, **Washington Post**, 31.07.2014, <https://www.washingtonpost.com/opinions/fareed-zakaria-the-rise-of->

putinism/2014/07/31/2c9711d6-18e7-11e4-9e3b-7f2f110c6265_story.html

(13.09.2018).

Zaslavsky, V., (2001), “The Russian Working Class in Times of Transition”, **Russia in the New Century**, ed. V. E. Bonnell and G. W. Breslauer, Boulder: Westview Press, s. 201-230.

Zdravomyslova, E., (2002), “Overview of the Feminist Movement in Contemporary Russia”, **Diogenes**, Vol. 194, No. 49/2, s. 35-39.

Zinovyev, A. (1990), “Ya Hoçu Rasskazat’ Vam o Zapade”, **Komsomolskaya Pravda**, 15.09.1990.

Zubarevich, N., (2013), “Are the Emerging Middle Classes the Key to Success? The Middle Class and Political Demands in Russia”, paper delivered to the **Coface Country Risk Conference, Independent Institute for Social Policy**, Paris, 22.01.2013, <http://www.coface-usa.com/Our-Products/Assess-Countries-and-Sectors/Country-Risk-Conferences> (21.09.2018).

Zubok, V., (2008), “The Soviet Union and Détente of the 1970s”, **Cold War History**, Vol. 8, No. 4, s. 427-447.

Sovyet Sonrası Rusya’da Toplumsal Muhalefetin Ekonomi Politđi

Özet

2000’de, Vladimir Putin’in iktidara gelmesi ise, devletin otoriter bir rejim modeline geçiş yapmasının girizgâhı olur. 2000’lerin başları itibariyle, dünya petrol ve gaz fiyatlarındaki yükselişinin bir neticesi olarak ülke genelinde ortaya çıkan bir nispi refah artışıyla, Rus halkının gündelik hayatında görece bir iyileşme sağlanmış olmasına rağmen, Rus toplumu sathında yoksulluğun ciddi bir oranda azalmayışı ve borçlanmanın yaygınlaşmasının yanısıra, emek piyasalarının esnekleşmesi ve güvencesizleşmesi de hızla artış göstermektedir. Tüm bunlara ek olarak, Putin’in yönetimi altında, bir yandan gün be gün otoriterleşen devlet tarafından toplumsal muhalefet baskı ve zor mekanizmaları ile bastırılmaya çalışılırken, diğere yandan da toplumsal alanda milliyetçilik, şovenizm, zenofobi, homofobi, cinsiyetçilik ve muhafazakârlık yükseliş geçmişı bulunmaktadır. Bu bağlamda, toplumsal muhalefetin bağımsız öğelerinin ve muhtemel karşı-hegemonik direniş odaklarının bu hegemonik projeye ve pratiklerine karşı geliştirdiğı tavır ve tutumlar ise, birçok dâhili ve harici nedenden dolayı, organik bir toplumsal hareketlenme veya muhalif yapılanma yaratmak yerine, 2011-2013 sürecinde de görüldüğü gibi çoğunlukla daha çok konjonktürel bir dalga olarak vuku bulabilmektedir. Bu sebeple, bu çalışmada, böylesine bir ekonomi politik çerçeve dâhilinde, Putin yönetimi altındaki Rusya’daki mevcut hegemonik ve karşı-hegemonik tarafların irdelenmesi üzerinden Rus toplumsal muhalefetinin imkânlarının ve sınırlılıklarının tartışılması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Sovyetler Birliğı, toplumsal muhalefet, sınıf mücadelesi, kimlik mücadeleleri, sivil toplum kuruluşları (STK), devlet, hegemonya, karşı-hegemonya, otoriterizm, neoliberalizm, küresel kapitalizm.

Political Economy of the Social Opposition in Post-Soviet Russia

Abstract

In 2000, the accession to power of Vladimir Putin has been introducing of the state's transition to an authoritarian regime model. By the augmentation of the relative welfare country-wide as a result of the increase of the world-wide oil and gas prices by the beginning of 2000s, although it has been provided a relative recovery in the daily life of the Russian people, flexibilization and precarization of the labor markets has been increased rapidly, in addition to a not decreasing poverty and prevalent indebtedness throughout the Russian society. Together with all these, on the one hand, social opposition have been surpassed through the instruments of oppression and coercion mechanisms by the state becoming authoritarian day-by-day; on the other hand, nationalism, chauvinism, xenophobia, homophobia, sexism and conservatism have been on the rise. In this regard, the manner and attitude, which independent elements of the social opposition and potential counter-hegemonic resistance powers develop against this hegemonic project and its applications, mostly occur as a conjunctural upsurge much more as seen between 2011 and 2013, in spite of producing an organic social movement or an opponent organization, because of many internal and external reasons. Therefore, in this work, it will aim to discuss the opportunities and limitations of the Russian social opposition through examining the hegemonic and counter-hegemonic sides in Russia under the Putin's government within this political economic framework.

Keywords: Russia, Soviet Union, social opposition, class struggle, identity struggle, non-governmental organizations (NGOs), state, hegemony, counter-hegemony, authoritarianism, neoliberalism, global capitalism.